DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

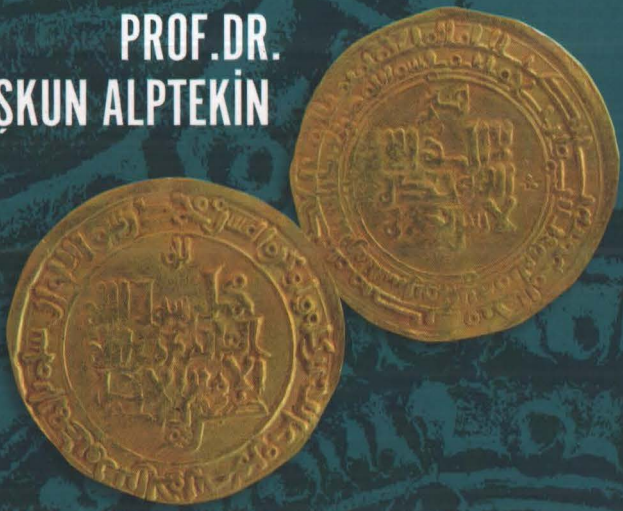
Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

SELÇUKLU VE ATABEGLİKLER TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

PROF.DR.
COŞKUN ALPTEKİN

Hazırlayan:
Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ

YEDİTEPE

SELÇUKLU VE ATABEGLİKLER TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

PROF.DR.
COŞKUN ALPTEKİN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SELÇUKLU VE ATABEGLİKLER TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

PROF. DR. COŞKUN ALPTEKİN

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SELÇUKLU VE ATABEGLİKLER TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR
PROF. DR. COŞKUN ALPTEKİN

Yayına Hazırlayan
Osman G. Özgüdenli

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

Editör
Suat Kaymak

©Yeditepe Yayınevi
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-625-7705-17-2
Yeditepe Yayınevi: 525
Araştırma-İnceleme: 401

1. Baskı: Ocak 2021

Sayfa Düzeni
Adem Şenel

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No:102 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 45097)

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi. com / bilgi@yeditepeyayinevi.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SELÇUKLU VE ATABEGLİKLER TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

PROF. DR. COŞKUN ALPTEKİN

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ

YEDİTEPE

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR VII
ÖNSÖZ IX
PROF. DR. COŞKUN ALPTEKİN'İN
HAYATI VE ESERLERİ XI

BİRİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLU TARİHİ 1
Selçuklular Zamanında Türkler'in Irak ve Suriye'ye Tesirleri 3
Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının
Eyyubî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri 13
XI-XII. Yüzyıllarda Selçuklular ile
Atabeyliklerde Posta ve İstihbarat 19
Selçuklularda İnsanî Değerler ve Hukuk 29
Aksungur 41
Aksungur el-Porsukī 43
Haçlı Savaşları Sonrasında Bölgenin Siyasi Yapısı 45

İKİNCİ BÖLÜM
ANADOLU BEYLİKLERİ VE ATABEGLİKLER TARİHİ 49
İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği) 51
Artuklular 57
Belek b. Behrâm 67
Zengî 73
Zengi'nin Urfa'yı Fethi 91
Musul Atabegliği (Zengiler) 105
Musul Atabeğliği Zamanında Posta Teşkilâtı 111
Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler/Böriler) 115

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Erbil'de Bir Türk Beyliği -Beyteginliler- 119
Begteginliler 133
Ali Küçük 143
Böri 147
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ŞEHİRLER VE İDARÎ ISTILAHLAR 151
Selçuklular Döneminde Kayseri 153
Selçuklular Zamanında Harput 161
Azerbaycân 169
Adakale 187
Ahdâs 189
Alçı 191
Ata 193
Atabeg 195

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SELÇUKLU NÜMİZMATİĞİ **203**
Selçuklu Paraları 205
Türkiye Selçukluları'nın Kestirdikleri İlk Paralardan Örnekler 375
Saltuklu Sikkeleri 383

Ek: Erzurum Kongresi 387

Dizin 407

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

a.e./ayn. eser/ayn. es.	: Aynı eser.
a.g. müel.	: Adı geçen müellif.
a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen madde / Adı geçen makale.
Art. Ott.	: *Archivum Ottomanicum.*
a.mlf./ayn. mü/ayn. müel./ayn. mll.	: Aynı müellif.
ayn. yer	: Aynı yer.
Ayr.	: Ayrıca.
b.	Bin (oğlu).
b. bk.	Buna bakınız.
bk./bak./bkz.	: Bakınız.
BSOAS	: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies.*
CHIr.	*The Cambridge History of Iran.*
çev.	: Çeviri, Çeviren.
DİA	*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.*
EI² (İng.)	: *Encyclopadia of Islam,* (New Edition).
EIr.	: *Encyclopadia of Iranica.*
haz.	Hazırlayan.
Isl.	: *Der Islam.*
İA	: *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi.*
İng.	: İngilizce.
JA	: *Journal Asiatique.*
JRAS	: *Journal of the Royal Asiate Society.*
MMİADm.	: *Mecelletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye bi-Dimaşk.*
nr.	: Numara.
nşr.	Neşir.
ö./öl.	Ölümü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

s.	: Sayfa.
SAD	: *Selçuklu Araştırmaları Dergisi.*
St.I	: *Studia Islamica.*
sy.	: Sayı.
TAD	*Türklük Araştırmaları Dergisi.*
TD	: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.*
TK	*Türk Kültürü.*
TM	: *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası.*
trc./ter.	: Tercüme.
ts.	: Tarihsiz.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.
tür. yer.	: Türlü yerler.
Türk.	: Türkçe.
UDMİ	*Urdu Dâire-i Maârif-i İslâmiyye.*
v.dğr.	Ve diğerleri.
vd./v.d.	Ve devamı.
v.dd.	: Ve devamının devamı.
vr./var.	: Varak.
yay. haz.	: Yayına hazırlayan.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Türkiye'de Ortaçağ Türk tarihi araştırmalarının gelişmesine önemli katkılarda bulunan ve çok erken yaşlarda aramızdan ayrılan merhum hocam Prof. Dr. Coşkun Alptekin (1942-1998)'in, Selçuklu ve Atabeglikler tarihi ile ilgili muhtelif dergi, ansiklopedi ve sempozyum kitaplarında yayımlanan makalelerini ihtiva etmektedir. Selçuklu ve Atabeglikler tarihinin yanı sıra Selçuklu nümizmatiği üzerine de mühim araştırmalar yapan Prof. Dr. Alptekin'in çalışmaları bilimsel değerini bugün hâlâ korumakta ve alanında araştırmacıların sıkça istifade ettiği başlıca müracaat eserleri arasında yer almaktadır.

Merhum hocamın çalışmalarını bir araya getirme fikri, bu yayınlara bugün kolaylıkla ulaşılamamasından doğmuştur. Bu kitapta Prof. Dr. Coşkun Alptekin'in Selçuklu ve Atabeglikler tarihi ile ilgili muhtelif dergilerde yayınlanan makaleleri, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki çeşitli maddeleri ve yurtiçi ve yurtdışındaki sempozyumlarda sunduğu bildirileri yer almaktadır. Prof. Dr. Alptekin tarafından *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* isimli eserde kaleme alınan bölümler, hacimli olmaları ve ileride müstakil bir kitap içerisinde yayınlanmaları düşüncesiyle, bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. "Türkiye Selçukluları'nın Kestirdikleri Paralardan İlk Örnekler" (*Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 91-97) başlıklı makalesi ile "Türkiye Selçukluları Sikkelerinin İlk Örnekleri ve Bunlar Hakkında Bazı Mülahazalar" (*IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1995, s. 127-134) isimli bildirisinin metinleri

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

birebir aynı olduğu için, sadece ilk makale bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Yine Prof. Dr. Alptekin'in Prof. Dr. Selçuk Mülayim ile birlikte kaleme aldığı "Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin'in Hayatı ve Eserleri" (*Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları*, III, (1987) s. 283-294; *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, (2009), s. 9-22) başlıklı makalesi de, bu çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Makalelerin, yaklaşık otuz yıla yayılan geniş bir zaman diliminde kaleme alınmış ve birbirinden çok farklı basım esaslarına dayanan dergi ve ansiklopedilerde yayınlanmış olmasından dolayı, özellikle müellif ve eser isimlerinde farklı yazım tarzlarının benimsendiği görülecektir. Mümkün olduğu kadar makalelerin orijinal yazım şekline müdahale edilmemiştir. Bununla birlikte, yayınların kendi içlerinde tutarlı olması amacıyla, zorunlu durumlarda bazı küçük değişiklikler yapılmıştır. Özellikle bugünkü imlâya uymayan bazı yazım şekilleri ve basım hataları, cümlelerin orijinal yapısına sadık kalınarak düzeltilme yoluna gidilmiştir.

Bu çalışmanın yayına hazırlanması sürecinde yardımlarını esirgemeyen değerli öğrencim Suat Kaymak'a içten teşekkürlerimi sunuyorum. Onun yardım ve desteği olmasa bu çalışmanın okuyucu ile buluşması mümkün olmazdı. Yine, çalışmanın yayın sürecinde yardımını esirgemeyen değerli öğrencim Sahure Ergüzel'e, çalışmanın basımını üstlenen Yeditepe Yayınevi'ne ve bu çalışmanın kapağı için görsel temininde yardımlarını esirgemeyen Sayın Yılmaz İzmirlier'e teşekkürü borç biliyorum. Merhum hocamı, çalışmalarını bir araya getirme vesilesiyle, burada bir kez daha saygı ve rahmetle anıyorum.

Prof. Dr. Osman G. Özgüdenli
İstanbul 2020

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

PROF. DR. COŞKUN ALPTEKİN'İN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI

Prof. Dr. Coşkun Alptekin 15 Eylül 1942 tarihinde Gebze'de dünyaya geldi. Aslen Pötürgeli (Malatya) olan Alptekin'in babası Hüseyin Avni Bey ve annesi Emine Hanım'dır. Subay olan babasının görevinden dolayı çocukluğu ve eğitimi Polatlı, Erzurum ve Malatya gibi farklı şehirlerde geçti. 1957 yılında başladığı İstanbul Pertevniyal Lisesi'nden 1960 yılında mezun oldu. 1961 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Lisans eğitimine başladı. Lisans eğitimi sırasında 1962-1964 yılları arasında nümizmat İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk ile birlikte İstanbul Arkeoloji Müzesi İslâmî Paralar Bölümü'nde çalıştı. Yine Lisans eğitimi sırasında, Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'ndeki hocalarından Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin ile birlikte çalışma imkânı buldu. 1965 yılında Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nde hazırladığı *Selçuklu Meskûkâtı* başlıklı bitirme tezi ile mezun oldu.

Lisans eğitimini tamamlamasının ardından 1966 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'nın yurtdışı Doktora sınavını kazanarak Londra'ya gitti. Bir yıl sonra *School of Oriental and African Studies*'te (Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu) Prof. Dr. Bernard Lewis'in danışmanlığında Doktora çalışmalarına başlayan Alptekin, 1968 yılında Tunus'ta Habîb Burgiba Enstitüsü'nde ve 1970 yılında Şam'da Arapça eğitimi aldı. Mayıs 1972'de Musul Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Zengî'nin hayatı ve faaliyetlerini incelediği *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)* başlıklı Doktora tezini Prof. Dr. B. Lewis, Prof. Dr. C. E. Bosworth ve Prof. Dr. P. M. Holt gibi Ortaçağ tarihi araştırmalarının önemli isimlerin yer aldığı jüri karşısında başarı ile savunarak Doktor unvanını aldı. Doktora çalışmasının ardından Türkiye'ye dönerek 1972 yılının Eylül ayında Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde göreve başladı. 1978 yılında hazırladığı *Dimaşk Atabegliği (Böriler)* isimli çalışması ile Doçent oldu. 1984 yılında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne tayin edildi. 1984-1988 yılları arasında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcılığı görevini ifâ etti. 1988 yılında Atatürk Eğitim Fakültesi'ne Profesör olarak atanan Alptekin, muhtelif dönemlerde Bölüm Başkanlığı ve Dekanlık görevlerinde bulundu. 1994 yılında Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde kurucu Dekan olarak görev aldı. 1995 yılında yeniden Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi'ne dönen Prof. Dr. Alptekin, geçirdiği kısa süreli rahatsızlığın ardından 6 Şubat 1998 tarihinde İstanbul'da vefat etti.

II. ESERLERİ

Prof. Dr. Coşkun Alptekin'in eserlerini dört ana başlık altında toplamak mümkündür:

A. Kitaplar:

The Reign of Zangi (521-541/1127-1146), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1978.

Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985.

Tarih, Lise I-II-III, Ders Kitabı, (Hakkı Dursun Yıldız, İlhan Şahin ve İdris Bostan ile birlikte), İstanbul 1990.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

B. Kitap Bölümleri:

"Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1988, s. 95-213.

"Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1988, s. 291-337.

"Dimaşk Atabegliği (Tugtekinliler)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1988, s. 471-531.

"Musul Atabegliği (Zengîler) (1127-1233)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1988, s. 533-578.

"Erbil Atabegliği (Begtekinliler)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1988, s. 63-80.

"Artuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1988, s. 170-193.

"Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1988, s. 209-382.

"Türkiye Selçukluları'nın Kestirdikleri Paralardan İlk Örnekler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 91-97.

C. Makaleler:

"Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III (1971), s. 435-591.

Guy Le Strange, "Azerbaycân", çev. Coşkun Alptekin, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, VIII (1978), s. 35-51.

"Erzurum Kongresi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, I/1 (1978), s. 35-49.

"Saltuklu Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı*, XIII/1 (1985), s. 293-296.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

"Zengî'nin Urfa'yı Fethi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, XIV/1 (1986), s. 69-78.

"Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler/Böriler)", *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, s. 411-414.

"Musul Atabegliği (Zengiler)", *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, s. 423-426.

"İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, s. 477-480.

"Erbil'de Bir Türk Beyliği -Beyteginliler-", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, III (1987), s. 1-10.

"Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin'in Hayatı ve Eserleri", (Selçuk Mülayim ile birlikte), *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları*, III (1987) s. 283-294 (Bu makale şurada da yayımlanmıştır: *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII (2009), s. 9-22).

"Selçuklular Zamanında Türkler'in Irak ve Suriye'ye Tesirleri", *Kaynaklar*, V (1987), s. 66-70.

"Musul Atabeğliği Zamanında Posta Teşkilâtı", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, II (1987), s. 15-17.

"Selçuklular Döneminde Kayseri", *I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri, 7-13 Nisan 1987*, Kayseri 1987, s. 16-18.

"Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyubî Devleti Askerî Teşkilâtına Etkisi", *TTK Belleten*, LIV/209 (1990), s. 117-120. (Bu makale şurada da yayımlanmıştır: *Eyyübiler: Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat*, ed. Önder Kaya, s. 349-353).

"Selçuklular Zamanında Harput", *Tarih İçinde Harput*, ed. Nâmık Açıkgöz, Elazığ 1992, s. 45-51.

"Selçuklularda İnsanî Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları I. Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar*, İstanbul 1992, s. 377-385.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

"Türkiye Selçukluları Sikkelerinin İlk Örnekleri ve Bunlar Hakkında Bazı Mülahazalar", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1995, s. 127-134.

"Haçlı Savaşları Sonrasında Bölgenin Siyasi Yapısı", *Haçlı Seferlerinin 900üncü Yıldönümünde Uluslararası Selahaddin-i Eyyubi Sempozyumu*, Diyarbakır 23-24 Kasım 1996, Diyarbakır 1997, s. 189-192.

"XI-XII. Yüzyıllarda Selçuklular ile Atabeyliklerde Posta ve İstihbarat", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu. 23-25 Haziran 1997*, İstanbul 1999, s. 187-194.

D. Ansiklopedi Maddeleri:

"Zengî", *İA*, XIII, (1986), s. 526-532.

"Adakale", *DİA*, I, (1988), s. 340-341.

"Ahdâs", *DİA*, I, (1988), s. 508-509.

"Aksungur", *DİA*, II, (1989), s. 296.

"Aksungur el-Porsukī", *DİA*, II, (1989), s. 297.

"Alçı", *DİA*, II, (1989), s. 352.

"Ali Küçük", *DİA*, II, (1989), s. 410.

"Artuklular", *DİA*, III, (1991), s. 415-418.

"Ata", *DİA*, IV, (1991), s. 32-33.

"Atabeg", *DİA*, IV, (1991), s. 38-40.

"Begteginliler", *DİA*, V, (1992), s. 342-344.

"Belek b. Behrâm", *DİA*, V, (1992), s. 402-403.

"Böri" *DİA*, VI, (1992), s. 326-327.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU TARİHİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Selçuklular Zamanında Türkler'in Irak ve Suriye'ye Tesirleri[*]

Selçuklular'ın Irak ve Suriye'ye tesirlerini siyasî, dinî ve eğitim meseleleri noktalarından ele almaya çalışacağız. Ancak bu meselelerin izahına geçmeden önce Selçuklular'ın bahsedilen bölgelere gelişlerine ve buralarda nasıl ve ne gibi hâkimiyetler kurduklarına dair, kısa bir giriş yapmak yerinde olacaktır.

Horasan'da Selçuklu Devleti kurulduğu ve genişlemeye başladığı sıralarda, Irak ve Suriye, Şiî olan Mısır Fatimîleri'nin nüfuz sahası içerisinde idi. Irak Sunnî Abbasî Halifeliği'nin merkezi Bağdad dahi, Şiî Büveyhiler'in istilası altında bulunuyordu. Abbasî halifesi el-Kaim bi-Emrillah, artan Sunnî-Şiî mücadelesi karşısında aciz kalınca Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istemek zorunda kaldı. 1055 yılında Bağdad üzerine sefere çıkan Tuğrul Bey'in kuvvetine karşı koyamayacağını anlayan Büveyhi komutanı Arslan Besâsiri ise, kaçmaya mecbur oldu. Selçuklu ordusu Bağdad şehri dışında ordugâhını kurdu. Sultan, halife tarafından muhteşem bir törenle karşılandı. Şehir içindeki bir kısım Şiî taraftarlar Selçuklu askerinin Bağdad'a girişinden huzursuzluk duyarak ayaklandı iseler de, bu isyan kısa sürede bastırıldı. Takiben de, Büveyhi hükümdarı Melikür-Râhim Hüsrev Firuz yakalanarak bu devletin hâkimiyetine son verildi. Böylece Büveyhiler devletine ait ülkeler Selçuklu devleti hududlarına girdi.

---

* "Selçuklular Zamanında Türkler'in Irak ve Suriye'ye Tesirleri", *Kaynaklar*, V, (1987), s. 66-70.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tuğrul Bey Bağdad'a gelişinden kısa bir süre sonra, şehirde imar işlerine girişti. Dicle kenarında kendisine ait bir saltanat şehri inşasına başladı; bir saray, bir cami ayrıca çarşılar ve hamamlar yaptırdı. Bu yapılan yeni şehre "Tuğrul Bey şehri" adı verildi. Burada kendi adına para bastırdı. Komutanlarından Ay-Tekin'i Bağdad şahneliğine tayin ile Abbasî halifeliğinin himayesini ve dolayısıyla Sunnî İslâmın müdafaasını üzerine aldı.

Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesiyle onun önünden kaçan Büveyhi başkumandanı Besâsiri, Fatimîler'den kuvvet alarak yeniden Irak'da huzursuzluklar yaratınca, Sultan, 1057 yılında tekrar sefere çıktı. Diyarbekir bölgesindeki Mervanî hükümdarı ile Hille emiri, Sultana bağlılıklarını arzettiler. Musul ve Sincar havalisi Selçuklu ülkesine dahil edildi. Arslan Besâsiri ise Suriye'ye kaçtı. Bağdad'a gelen Sultan'ı, halife kılıçlar kuşatarak "Doğunun ve Batının Hükümdarı" ilân ederken, İslâmın dünyevî hâkimiyetini de Tuğrul Bey'e devrediyordu.

Tuğrul Bey'den sonra gelen Selçuklu Sultanları halifelik ile olan münasebetlerini hep aynı siyasî görüş içinde tutarak sıksık Bağdad'ı ziyaret ettiler. Hele Sultan Tapar, her kış mevsimi Bağdad'da oturarak imparatorluğun batı meselelerini buradan takip etti.

Sultan Tapar'ın ölümünden sonra, yerine oğlu Mahmud geçti. Ancak onun sultanlığına itiraz eden amcası Sancar, Mahmud'u 1119 yılında mağlup ve esir ederek saltanatı ele geçirdi. Sancar'ın erkek evladı yoktu, yeğeni Mahmud'u hoş görüp damat edinen yeni sultan, kendisine tâbi olması şartı ile onu, Irak'a sultan yaptı. Böylece Irak Selçuklu devletinin temeli atıldı. Irak Sultanı olan Mahmud, Büyük Sultan Sancar'ın emri ile Bağdad'a gitmek istedi, ancak bir süredir ordu teşkil etmek gibi hazırlıklar yapan halife el-Müstarşidbillâh'ın mukavemeti ile karşılaştı. İstemeyerek kılıç kullanma zorunda kalan Sultan Mahmud, neticede Bağdad'a girdi. Halifeye hürmette kusur etmeyen Sultan, Bağdad işgali esnasında, askerî kabiliyetini gördüğü Zengi b.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Aksungur'u şehrin şahneliğine, kısa süre sonra da, yanına oğullarından Alp Arslan'ı vererek, Musul Atabeyliğine tayin etti. Böylece 1127 yılında 1233 yılına kadar Irak ve Suriye'de hüküm süren ve Zengiler de denilen Musul Atabeyliği kurulmuş oldu.

Irak'ın bu siyasî durumuna kısa bir göz attıktan sonra Suriye'nin siyasî durumuna gelince;

Selçuklular, Suriye'de XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkili bir şekilde görülmeye başladılar. Bilhassa Malazgird muharebesinden sonra, Bizans engelinin ortadan kalkması, Selçuklular'ın batıda İstanbul Boğazı'na güney batıda Kahire kapılarına kadar akınlarda bulunmalarına imkân hazırladı. Sultan Alp Arslan'ın emri ile Türkmenler Anadolu'nun yanı sıra Irak ve Suriye'ye de yayılmaya başladılar. Suriye'ye ilk olarak Han oğlu Harun Bey idaresindeki Türkmenler girdiler. Bunu, Emir Atsız, Emir Sunduk ve Emir Kurlu gibi beylerin idaresi altındaki guruplar takip etti. Onların Suriye'ye geldiklerini sıralarda, Akdeniz'in doğu sahilinde, merkez Trablus ve çevresinde Ammar oğulları, Şeyzar'da Munkiz oğulları gibi küçük Arap emirlikleri mevcuttu. Bunlar Suriye'yi kendi nüfuzları altında almış olan Fatimî halifeliği'ne bağlı olup, aralarında siyasî bir birlik de mevcut değildi.

Suriye'ye giren Türkmen emirlerinden Atsız Bey, büyük bir direnme ile de karşılaşmadan Dimaşk'ı ele geçirmiş, Selçukluların Fatimî halifeliğine karşı takip ettiği siyasete uygun olarak da, Kahire önlerine kadar yürümüştü. Ancak buralarda Fatimîler'le giriştiği muharebeyi kaybeden Atsız Bey, Dimaşk'a çekilmek zorunda kaldı. Atsız Bey'in bu mağlubiyetinden sonra, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Suriye'yi kardeşi Tutuş'a ikta ederek, Fatimîler'e karşı onu vazifelendirdi. Ayrıca komutanlarından Artuk Bey'i isyan halinde olan Karmatîler'i tedip maksadı ile Bahreyn'e gönderdi. Tutuş, güney Suriye ve Filistin'i Fatimîler'e karşı korudu. Artuk Bey'e Kudüs'ü ikta ederek, Filistin'in de emniyetini sağladı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Irak'dan sonra Suriye ve Filistin, Selçuklu hâkimiyetine girerken Anadolu'da Kutalmış oğlu Süleymanşah, Üsküdar'a kadar akınlarını genişletmekte idi. Batı sınırlarını emniyet içine alan Anadolu fâtihi Süleymanşah, Orta Fırat bölgesindeki Bizans artıklarını itaati altına almış, Antakya'yı ele geçirmiş ve Kuzey Suriye'de hâkimiyetini genişletme faaliyetine girişmişti. Onun bu siyasî genişlemesi, Tutuş'un ikta bölgelerini tehdid etmekteydi. Neticede, bu iki Türk hâkimi karşı karşıya geldi ve yapılan muharebede Türkiye Selçukluları yenildiği gibi Süleymanşah da hayatını kaybetti. Bu başarı, Tutuş'u merkezî hükümete karşı itaatsiz davranmaya teşvik ettiğinden Melikşah'ın Suriye'ye müdahalesine yol açtı. Suriye'ye gelen Sultan Melikşah bu sefer sırasında Urfa, Haleb ve Antakya gibi önemli merkezleri Büyük Selçuklu ülkesine kattı. Ancak Melikşah'ın ölümünden sonra, kardeşi Tutuş, saltanat müddeisi olarak ortaya çıktı ve Berkiyaruk ile giriştiği mücadelede yenildiği gibi kendisi de öldürüldü. Onun hâkim olduğu Suriye'de oğullarından Rıdvan, Haleb'de, Dukak ise Dimaşk'da birer meliklik kurdular. Her iki melikliğin de ömrü uzun olmadı. Rıdvan'ın oğullarından sonra Haleb'de, Atabey Zengi'nin burayı ele geçirmesine kadar bir otorite boşluğu ortaya çıkarken, Melik Dukak'dan sonra merkez Dimaşk olmak üzere güney Suriye'de, atabek Tuğ-Tekin'in hâkimiyeti başladı ve 1104 yılından itibaren yarım asır sürecek olan Dimaşk Atabeyliği doğmuş oldu.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yüksek hâkimiyetini tanımış olan bu atabeylikler zamanında, bütün Irak ve Suriye, başlangıçta Akdeniz sahilleri hariç, Türk hâkimiyeti altına girdi. Her iki atabeyliğin bölgede aynı zamanda var olmaları aralarında bir mücadeleye sebeb olmuşsa da, onları en çok meşgul eden mesele, bu sıralarda Urfa, Antakya, Trablus ve Filistin gibi yerlerde hâkimiyet kurmuş olan Haçlılar idi.

Mukaddes topraklarının Türkler'in ellerine geçmesinden hüzün ve endişeye düşen Hıristiyan Avrupa'nın bu durumundan

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

faydalanan ve bu sayede taraftar bulmaya muktedir olan bir kısım soylu kişileri ile din adamları tarihe I. Haçlı seferi adıyla geçecek olan harekâtı hazırladılar. Bunlar, o zaman Bizans'ın elinde bulunan İstanbul'u geçtikten sonra, Türkiye Selçukluları'nın hâkimiyeti altındaki Anadolu'ya girdiler. Büyük zayiat vermelerine rağmen Anadolu'ya geçmeyi başardılar. Maraş'a geldikleri bir sırada Selçuklu hâkimiyetinden, iç bir darbe ile kurtulmaya muvaffak olan Urfalı bir gurup Hıristiyan, gelen haçlı ordusundaki liderleri ziyaret ederek Türkler'e karşı yardım talebinde bulundular. Haçlı liderlerinden Boldvin, gelenlerin isteklerine cevap vererek Urfa'ya geldi. Ancak kısa bir süre içinde burada kendi egemenliğini sağlayarak, Urfa Haçlı kontluğunu kurdu. Ana haçlı ordusu ise, Maraş'dan yoluna devamla Antakya önlerine geldi. Ancak Selçuklu ordusunun zamanında gelememesi ayrıca sevk ve idarenin yanlışlığı yüzünden, Antakya haçlıların işgali altına düştü. Haçlılar buradan, doğu Akdeniz sahilini takiple kolayca Trablus'a kadar indiler. Burayı da zapta muvaffak olan istilacılar, Fatimîler'in hâkimiyeti altında olan doğu Akdeniz sahilini ele geçirerek Kudüs önlerine kadar geldiler. Artuk Bey'in ölümünden sonra, oğulları İlgazi ve Sökmen'in hükmü altında kalan Kudüs'ü, haçlıların gelmelerinden kısa bir süre önce Fatimîler ele geçirmiş idi. Haçlılar 40 günlük bir kuşatmadan sonra burayı kanlı bir şekilde zapta muvaffak oldular ve neticede Urfa'da bir kontluk sonra, Antakya'da bir prinskepslik, Trablus'da bir kontluk ve bunların idarî yönden bağlı bulunduğu Kudüs'de de bir krallık kurmayı başardılar. Haçlıların bu harekâtı, Antakya'nın dışında, Fatimî Halifeliği'ne bağlı Arap emirliklerinin, hâkimiyet sahası içinde gelişti. Ancak, bu yerleşmeden sonra haçlılar daha ziyade Suriye'de Türkler ile karşı karşıya geldiler. Başlangıçta Dimaşk Atabeyliği, takiben de Musul Atabeyliği, Büyük Selçuklu devletinin himayesinde, haçlılara karşı kesin muvaffakiyetler elde ettiler.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bilhassa İmadeddin Zengi'nin amansız bir şekilde haçlılarla mücadelesi, Avrupa tarihinde dahi yeni bir sayfa açtı.

Zengi, bir yandan haçlılar ile mücadelesini sürdürürken bir yandan da bölgede kendi hükmü altında tek bir hâkimiyet kurmak düşüncesinde idi. Bu maksatla güney komşusu Dimaşk Atabeyliği'ni taciz etmekten de çekinmemekteydi. Onun o günkü hale gelmesinden önceki zamanlarda haçlılara karşı büyük mücadeleler veren Dimaşk Atabeyliği bu vazifeyi, Musul Atabeyliği'ne terk etmek mecburiyetinde kaldı.

Tuğ-Tegin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Böri, bir yandan kuzey komşusu Musul Atabeyliği ile mücadele ederken, bir yandan da haçlılar ve bölgede faaliyetini artıran Batinîler'le mücadele etmek zorunda kaldı. Onun Batinîler'e karşı zaferi kesin oldu. Ancak, büyük bir kin duygusu içinde bulunan Batinîler öç almakda gecikmedilerse de, Böri'nin bu harekâtıyla Güney Suriye Batinîler'den temizlendi.

Musul ve Kuzey Suriye hâkimi İmadeddin Zengi ise, haçlılara karşı mücadelesine devam ederek Urfa'yı fethetti. Onun bu zaferi İslâm âleminde büyük sevinç yarattı. İbn Kayserânî, İbn Münir ve Usame b. Münkiz gibi zamanın şairleri bu fethi yazdıkları şiirlerinde, terennüm ederek, sıranın Urfa'dan sonra Antakya ve Kudüs'e geldiğini belirttiler. Devrin Arap tarihçileri, İslâm'ın bu fetihle savunmadan, taarruza geçtiğinde müttefiktirler. Abbasî halifesi el-Muktedîbillâh, bu zaferinden dolayı Atabey Zengi'ye "Zeynü'l-İslâm" ve "Melikü'l-Mansur" gibi meliklere yakışır unvanlar verdi. İslâm âleminin gururu olan bu fetih, Avrupa'da üzüntü ve endişeye sebeb oldu ve neticede ikinci bir haçlı ordusu, fakat bu sefer imparatorların idaresinde doğuya doğru yola çıktı.

Atabey Zengi'nin 1146 yılında Caber kalesi muhasarasında öldürülmesinden sonra yerine oğulları Haleb'de Nureddin Mahmud, Musul'da Seyfettin Gazi geçtiler. Nureddin Mahmud babasının siyasetini takip ederek Haçlılar karşısında İslâmın gurur

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ve şerefini korudu. Suriye'ye bu sefer deniz yoluyla gelen II. Haçlı ordusu, Dimaşk Atabeyliği merkezini muhasara ettiyse de, zapt edemedi. Musul Atabeyliği üzerine yürümekten de çekinen bu haçlı ordusu, sadece Kudüs'ü ziyaretten sonra dönmek zorunda kaldı. II. Haçlı ordusunun çekilmesinden sonra Nureddin Mahmud Dimaşk'ı ele geçirerek buradaki atabeyliğe 1154 yılında son verdi. 1171 yılında ise Mısır'ı zaptederek buradaki Fatimî hâkimiyetini yıktı. Böylece Şiî Fatimîler'in Suriye ve Irak'daki menfi faaliyetlerine karşı Büyük Selçuklu Sultanlarının Fatimî halifeliğine karşı başlatmış olduğu harekât Büyük Selçuklu Devletinin yıkılmasından 20 yıl kadar sonra dahi olsa, yerine getirilmiş oluyordu.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışından ve Nureddin Mahmud'un ölümünden kısa bir süre sonra Zengiler kendi tâbileri Eyyubiler'in hakimiyeti altına girdiler. 1233 yılında Atabey Lu'lu'nun idareyi ele geçirmesiyle de tarihe karıştırlar.

Böylece, XI. asrın ortalarından itibaren Irak ve Suriye'ye hâkim olan Selçuklular ve onlarla bağlı atabeylikler yıkılmışlar yerlerini yine Türk menşeli hâkimiyetlere bırakmışlardır.

Netice olarak 1,5 asır bilfiil, 2 asır kadar kurdukları sultanlık ve atabeylikleri vasıtası ile Irak ve Suriye'ye hâkim olan Selçuklular, bölge tarihi bakımından bir çok sahada fevkalade ehemmiyetli tesirler icra etmişlerdir.

Başta sıraladığımız tarzda bu tesirler ele alınacak olursa; siyasi yönden Selçuklular, bahsettiğimiz şekilde Irak ve Suriye'yi Bizans'ın faaliyet sahası dışında tuttukları gibi Avrupalı müstevlilerin istilasından da korumuşlardır. Bugünkü Ortadoğu'nun siyasî yapısı göz önüne alınırsa, gerek Selçuklular'ın gerekse onların yıkılışından bir süre sonra bölgeye hakim olan Osman-oğullarının oynamış oldukları siyasî rolün ehemmiyeti daha iyi anlaşılmaktadır.

Selçuklular'ın bu bölgeler üzerindeki dinî tesirlerine gelince; İslâm birliğinin reisi (Emirü'l-Müminin) olarak kabul edilen

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

halifenin yanında bir de sultan meydana çıkmış ve yüksek hâkimiyet bu iki makam arasında taksim olunmuştur. Böylece, din işleri halifeye, dünya işleri de Sultana intikal etmiştir. Böylece İslâm siyasî hukukunda değişiklik husule gelmiştir.

Dimaşk Atabeyi Tacül-Mülûk Böri, sahipsiz kalan bir arazinin halka verilmesini sağlamak maksadı ile dağıtım iznini sultandan, şerî müsaadeyi de halifeden istemiştir. Bu hadise bize yeni otorite ayrılığının umumi hukuk sahasına da intikal ettiğini göstermektedir.

Selçuklular Sunnî olduklarından daima Abbasî halifeleri yanında yer almışlardır. Şiî olan Fatimî halifeliğinin bütün Suriye ve Irak'a yayılması, Şiî Büveyhîler'in Bağdad'a girerek halifenin maddî-manevî kudretini kırması karşısında Selçuklular'ın takındığı tavır Abbasî halifelerinin yeniden nüfuz kazanmaları neticesini yaratmıştır. Ayrıca, Fatimîleri ve onların Şiî taraftarlarını Suriye ve Irak'dan uzaklaştırarak bölge halkının sunnilikten ayrılmamalarında büyük rol oynamışlardır.

Sapık bir inanış olan Batinîliğin de amansız düşmanı olmuşlardır.

Suriye ve Filistin'e kadar gelip yerleşen haçlılar, mahalli Hıristiyanlarla birleşerek İslâmiyetin genişleyip kuvvetlenmesini engellemeye, yerine ise Hıristiyanlığın gücünü yaymaya çalışmışlardır. Onların bu yayılmalarını önleyen tek güç Selçuklular'ın ve onlara tâbi atabeyliklerin yıkılmasından sonra ortaya çıkan hâkimiyetler, Moğol istilası karşısında direnen en büyük güç olmuşlardır. Moğollar'ın ilk defa 1260 yılında Ayn-ı Câlût mevkîinde Memlûklular tarafından yenilmesi üzerine, Moğolları Türk zanneden, tarihçi Bedrüddîn Aynî "Ne garip bir hadisedir ki, Türklere karşı İslâmiyeti kurtaran yine Türkler olmuştur" ifadesini kullanmaktan kendisini alamamıştır.

Selçuklular İslâm dinine sadece askerî kudretleri ile değil aynı zamanda yaptırmış oldukları camiler, mescidler ve medreselerle

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

de hizmet etmişlerdir, ilim ve din adamlarını himaye ederek dinin sıhhatli bir şekilde yayılmasına çalışmışlardır.

Selçuklular'ın kültür sahasında da Irak ve Suriye'ye tesirleri geniştir. Bunlardan sadece eğitim sahasına kısaca temas edecek olursak yeryüzünde ilk üniversiteyi Bağdad'da Selçuklular kurmuştur. İslâm dünyasında eğitim ve öğretim bakımından Selçuklu imparatorluğunun, çağının bir dönüm noktasını teşkil ettiği bilinmektedir. Daha önceleri dağınık ve intizamsız bir şekilde ve tamamen hususi mahiyette yapılmakta olan öğretim Sultan Alp Arslan zamanında nizama, programa bağlanmış ve devlet himayesi altına alınmıştır. 1066 yılında Bağdad'da Dicle kenarında inşa edilen Nizâmiyye Medresesi'nin o devrin parasıyla 60.000 dinara mal olduğu rivâyet edilmektedir. Dinî bakımdan Hanefi ve Şafii fıkıhlarını öğreten Bağdad Nizâmiyesi ilim ve fikir hayatında da büyük bir rol oynamış, yüksek vasıfta bilginler yetiştirmiş, imparatorluğunun her tarafına kadılar, din adamları çoğunlukla buradan gönderilmiştir. Burada yalnız dinî bilgiler ve hukuk değil aynı zamanda filoloji, matematik, astronomi gibi müsbet ilimlerde de öğretildiği için Bağdad Nizâmiyesi yeryüzünün ilk üniversitesi sayılmaktadır. Bu medresenin yapımından sonra sultanlar, devlet adamaları ve hatunlar ülkenin her tarafında medreseler inşa ettirdiler. Bunlara vakıflar bağlayarak müderrislerin ve öğrencilerin aylık ve erzak ihtiyaçlarını sağladılar.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyubî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri[*]

Eyyubî Devletinin askerî teşkilâtına değinmeden önce Selçuklu askerî teşkilâtının ana hatlarına bakma gerektiği kanaatindeyim. Selçuklularda askerî teşkilâtta yapılan en mühim değişikliklerden biri askerî iktadır. Bu sayede pek kalabalık orduların devlete yük olmadan beslenmesi mümkün kılınmıştır. Eski Türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulması ile ortaya çıkarılan ikta, askerî olduğu kadar devletin idarî ve hukukî temellerinden birini teşkil etmektedir.

Büyük Selçuklularda ordu üç ana kısımdan müteşekkil idi. Bunlar, Hassa kuvvetleri olarak da adlandırılan *Gulaman-ı Saray*, ikta bölgelerinde her an savaşa hazır bir vaziyette tutulan *tımarlı sipahiler* ile *yardımcı kuvvetler* idi. Gulaman-ı Saray küçük yaşta saraya alınan özel bir eğitimden sonra, hassa ordusuna katılan kuvvetlerdi. Bunlar kendi içlerinde bazı guruplara ayrılarak hükümdara hizmet ederlerdi. Bu kuvvetlerin bir kısmı piyade idi. Ordunun esas gücü Tımarlı Sipahilerdi. Bunlar ikta sahibi olan ümeranın beslemekle yükümlü oldukları süvarilerdi.

Yardımcı kuvvetler ise, ya muayyen bir ücret karşılığında ya da ganimetten pay almak sureti ile sefere katılan Türkmen kuvvetleriyle, gönüllüler (mutavviûn), gaziler (Guzad) ve Battalun denilen askerlerden müteşekkildi. Bunlar Divanü'l-Ceyş'in

---

* "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilatının Eyyubî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri", *TTK Belleten*, LIV/209, (1990), s. 117-120.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tutmuş olduğu defterlere kaydedilirler, sefer sonunda ücret veya ata tabir edilen bir pay alırlardı.

Ayrıca ordu içerisinde Mancınıkçılar (Haccarun), lağımcılar, neftciler (Neffatun) gibi bilhassa muhasaralarda yardımcı sınıflar bulunmaktaydı.

Türkiye Selçuklu ordusu da Büyük Selçuklu ordusu gibi idi. Türkiye Selçuklu Kara ordusunu Kapıkulu, Tımarlı Sipahi ve yardımcı kuvvetler olmak üzere üç ana gurupta toplamak mümkündür. Bunlardan Kapıkulu askeri de kendi arasında Müfret (Müfadere), Halkaî Has (Dergâh), Gulaman-ı Dergah, Mülâzıman-ı Yatak veya Yayak gibi sınıflara ayrılmıştı.

Tımarlı sipahiler Büyük Selçuklularda olduğu gibi ikta bölgelerinde beslenirdi. Moğol istilasından sonra Türkiye Selçuklu devletinde nizam bozuldu. Bir kısım verimli ikta arazilerinin yurtluk "Mülk" haline getirilmesi asker sayısını azalttı. Bu husus devletin yıkılmasındaki sebeplerden biri oldu. Yardımcı kuvvetler ise Büyük Selçuklularda olduğu gibi aşiret kuvvetleri ile gönüllülere dayanmaktaydı. Ayrıca orduya Ecrî Har denilen geçici ücretli askerler de alınırdı. Bu askerlerin bazen müslüman olmayan milletlerden de seçildiği olurdu.

Selçuklu Devletlerinde ordunun öncü kuvvetlerine "Pişdar", "Mukaddeme" veya "Talia", sağ kola "meymene", sol kola "meysere" merkez kuvvetlerine "Kalb" veya "Dümdara", arka kuvvetlere "Saka" denilirdi. Karargâh ise "Muaskar" olarak adlandırıldı. Türkiye Selçuklularında ordu, en küçüğünden başlamak üzere, ellibaşı, subaşı, emir, serasker, emir sipehsalar ve Melikü'l-Ümera gibi komutanların emri altında idi.

Selçuklu ordusunda asker ok, yay, kılıç, kargı, gürz, topuz, nacak gibi savaş aletlerini kullanırlardı. Ayrıca çarh, tiriçarh veya zemburek denilen peşpeşe büyük oklar atan zemberekli bir alet kullanılmaktaydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı olarak kurulmuş olan fakat daha sonraları bağımsızlıklarını elde eden atabeyliklerin askerî teşkilâtları bu sistem içinde idi. Musul Atabeyi İmadeddin Zengi kendisine ikta olarak verilen Musul ve Halep gibi yerlere karşılık 7.000 civarında sipahi beslemekteydi. Başlangıçta Musul Atabeyliği'nin askerî teşkilâtının yapısı, Büyük Selçuklu askerî teşkilâtının bir halkasını oluşturuyordu. Fakat Büyük Selçuklu devletinin yıkılmasıyla bağımsızlığını ilân eden Musul Atabeyliği, Nureddin Mahmud b. Zengi zamanında askerî teşkilâtını düzenledi. Ancak bu düzenleme tamamiyle Büyük Selçuklu devletinin askerî teşkilâtının bir küçük modeli olmaktan ileri gitmedi. Eyyubî Devletinin kurucusu Selahaddin ve amcası Şirkuh ile babası Eyyüb, Büyük Selçuklu devletine tabi olan Irak Selçukluları vasıtasıyla Musul Atabeyliği'ne intikal eden askerî teşkilâtın içinde birer kumandan idiler. Zaten Mısır'ı ele geçiren ordunun organizasyonu da Musul Atabeyliği askerî teşkilâtına göre düzenlenmişti. Bu bakımdan Selahaddin, Selçuklu askerî teşkilâtı içinde yoğrulmuş bir kişi idi. Mısır'a hâkim olunca da devletinin askerî teşkilâtını bu şekil içinde yeniden düzenledi. Bu askerî teşkilâta bakılınca, Selçuklularda olduğu gibi ordunun esasını toprağa bağlı iktalı (tımarlı) süvarilerden oluştuğunu görmekteyiz. İkta arazi yine Selçuklularda olduğu gibi Eyyubîlerde de babadan oğula intikal ederdi. İkta sahibi, tesbit edilen miktar süvariyi beslemek ve her an savaşa hazır bulundurmak zorunda idi. İkta bölgelerinde beslenen askerlerin, sayıları, silahları, aldıkları maaşlar, divanü'l-Mal ve divanü'l-Ceyş'deki defterlere kaydedilmekteydi.

Eyyubî ordusunun bir muharip sınıfı da Selahaddin'in hassa kuvvetleri idi. Bunlar arasında hür olarak doğmuş ve büyümüş askerler olduğu gibi, bilhassa Türklerden satın alınarak, bir eğitimden geçtikten sonra azad edilen ve tavaşi de denilen memluklar vardı. Sultan Alparslan zamanından beri Selçuklular'da olduğunu gördüğümüz bu memluk sistemi yeni değil idi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bu usul daha önceleri Abbasiler tarafından da denenmişti. Halife Mutasım'ın Türk memlukları yetiştirdiği bilinmektedir. Selçuklular'da Sultan Alparslan zamanında başlatılan fakat Sultan Melikşah zamanında meyvesini veren bu sistem içersinden yetişmiş büyük devlet adamları ve komutanlar vardır, (Kasımüddevle Aksungur, Bozan, Yağısıyan gibi). Azad edilen memluklar genellikle kendisini azad eden kişiye nisbet edilirlerdi. Meselâ Selahaddin'in azad ettiklerine es-Selahiyye, Nureddin Mahmud b. Zengi'nin azad ettiklerine en-Nuriyye denilirdi. Bu memlukların zaman içinde yüksek mevkilere gelmesinde hiçbir mahzur yoktu. Onlar da hür olanlarla aynı haklara sahiptiler. Hatta XII. yüzyılın ortalarından itibaren devlet tamamiyle bu memlukların eline geçti.

Hassa birliği içinde yer alan bu memlukların sayısı 500 civarında olmalıdır. Hassa birliği içinde, "el-Mufradûn", "Halkat es-Sultan" gibi sınıflar vardı. Bu sınıfların ne kadar olduğu ve hangi vazifeleri yerine getirdiği pek açıklığa kavuşmuş gibi değildir. Buna rağmen Türkiye Selçuklu devletinin askerî teşkilâtına baktığımızda, Kapıkulu askerinin bazı sınıflara ayrıldığını görmekteyiz. Meselâ, "el-Mufradûn"un karşılığı olan "mufadere" askerinin bir kısmının atlı, bir kısmının piyade olduğunu biliyoruz. Yine Eyyubî ordusundaki "Halkat es-Sultan" Türkiye Selçuklu ordusunda da vardır. Bunlara "Halkaî Has" veya "Halkaî Dergâh" denilmekte idi. Halkaî Dergâh'ın vazifesi, candarlar ile beraber Sultan'ın emniyetini temin idi. Sultan sefere çıktığı zaman otağının emniyetini "Mülâzıman-ı Yatak" sağlar idi. İbn Bibi, *Selçuknâme*'sinde "Ahlat'ın fethinden sonra, buranın arazinin tahriri için yolladığı veziri Süleyman Pervane'nin emrine bazı memurların yanı sıra müfadere ve Gulaman-ı Has'dan bin süvarinin verildiğini" kaydetmektedir.

Türkiye Selçuklu ordusu içinde yer alan bu sınıfların bir çoğunun, Eyyubî ordusu içinde yer almasına bakılırsa, bunların yaptıkları işlerin de aynı olduğu kanaatine varılabilir

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ve Selahaddin'in Hassa birliğindeki memlukların "el-Mufradûn", "Atlab el-Mire" ve "Halkat es-Sultan" gibi sınıflara ayrıldığı söylenebilir.

Eyyubî ordusunda Hassa ve Tımarlı Sipahilerin yanısıra, bir takım yardımcı kuvvetler de bulunmaktaydı. Bunların başında Eyyubî hâkimiyeti altına girmiş devletlerin kuvvetlerini, mahalli milis kuvvetlerini ve gönüllüleri saymak gerekir. Ayrıca göçebe Türkmenler ve bedeviler de gerektiğinde askere alınırlardı. Selçuklular'da olduğu gibi Eyyubîler'de de askerlik halk tarafından sevilen ve kârlı görülen bir meslekti. Bu bakımdan savaş zamanlarında asker bulmak pek zor değildi. Ancak askerin masrafı devlet hazinesine oldukça ağır yükler getiriyordu. Bu bakımdan Selahaddin ordusunun sayısını azaltma yoluna dahi gitti.

Selahaddin zamanında Eyyubî ordusunun mevcudu hakkında 7.000 ilâ 14.000 gibi değişik rakamlar verilmektedir. Esasında ordu mevcudu zaman içerisinde azalma ve çoğalma göstermiştir. Meselâ, kayıtlarda Selahaddin'in, 11 Eylül 1171'de Kahire'de Frenk ve Bizans elçilerine düzenlediği askerî resmi geçitte 14.000 askerin merasime katıldığı mevcuttur.

Selahaddin zamanında *tavaşiler*'in senelik maaşları ikta ve *Câmakiyye* olarak 700 ilâ 1.200 dinar arasında değişmekteydi. Bu miktarlar devlete oldukça yüksek maliyete, mal olmaktaydı. Bu yüzden Selahaddin 577/1181 yılında askerin mevcudunu azaltarak 8-9 bin civarına düşürdü. Bunların 7.000'e yakını *Tavaşi*, 1.500'ü *Karagulam* idi. Bu ordunun yanısıra şehirlerde emniyeti sağlayan askerler de vardı. Bunlar daha ziyade yaya olup kale müdafaalarında kullanılırlardı.

Eyyubî ordusunun düzeni de Selçuklu ordu düzenine benzemektedir. Eyyubî ordusunun merkezine "*Kalb*", sağ kola "*Meymene*", sol kola "*Meysere*", öncü kuvvetlere "*Mukaddeme*", muharebelerde keşif birliklerine "*Talia*", hücum müfrezelerine "*el-Calişiyye*" denilirdi. Muharebe esnasında ordu, merkez, sağ

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ve sol cenahlara ayrılır ancak içlerinde *Tulb* denilen küçük birlikler oluşturulurdu. Makrizî'nin, el-Kazıl Fazıl'dan nakline göre, "*Tulb*" kelimesi Oğuz dilinde özel sancağı, kösü ve borusu bulunan 70 ilâ 200 kişi arasındaki süvari birliği için kullanılırdı. Eyyubîler'de ise Tulb büyük veya küçük olsun bir emirin kumandası altındaki birliğe ad olarak verilmekteydi.

Netice olarak, Selçuklu askerî teşkilâtı Eyyubîler tarafından kendi askerî teşkilâtları olarak aynen kabul edilmiştir. Ancak, zaman içerisinde ve hâkim oldukları bölgenin getirdiği hususiyetler neticesinde olan değişiklik ve yenilikler Selçuklu askerî teşkilâtının ana nizamını bozacak mahiyette olmamıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

XI-XII. Yüzyıllarda Selçuklular ile Atabeyliklerde Posta ve İstihbarat[*]

İslâmiyetin ilk zamanlarından başlayarak bütün İslâm devletlerinde "Berid" olarak adlandırılan posta teşkilâtının çok eski devirlerden itibaren var olduğu bilinmektedir. Berid sisteminin Lâtincede "Posta hayvanı" manasına Veredus'tan geldiği hakkında yaygın bir kanaat mevcuttur. İslâm âleminde bu teşkilâtı Berid adı altında ilk defa kuran I. Muaviye'dir. Onun Bizans posta teşkilâtından faydalandığı da açıklık kazanmaktadır[1].

Geniş coğrafî sahalara hâkim olan devletlerin hâkimiyet sahalarında merkezî bir idare kurabilmek için bir posta ve istihbarat teşkilâtına muhtaç oldukları düşünülürse, bu teşkilâtın varlığını Doğu Roma İmparatorluğu'ndan daha önceki zamanlarda aramak gerekmektedir.

Sasânîler ve Bizanslılar tarafından geniş ölçüde kullanılan bu sistem, Emevîler ve Abbasîler zamanında da yürürlükte idi. Hükümdarlar, ülkelerinde olup-bitenleri kendilerine bilgi vermekle mükellef resmî vazifeliler tayin etmekte idiler. Emevîler bu teşkilâtın yürümesi için yılda 4 milyon dirhem harcıyorlardı. Abbasî halifelerinden el-Mansur, "adliye, maliye ve zabıta işlerini muvaffakiyetle çevirecek üç muktedir ve doğru memura ihtiyaç bulunduğunu, fakat bunların her hareketini hükümdara doğru olarak bildirecek bir Sahib-i Berid'in hepsinden daha kıymetli

---

* "XI-XII. Yüzyıllarda Selçuklular ile Atabeyliklerde Posta ve İstihbarat", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu. 23-25 Haziran 1997*, İstanbul 1999, s. 187-194.

1 M. Fuat Köprülü, "Berid", *İA*, II, 541, B. Kök, *Nuruddin Mahmud bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, (İstanbul 1992), 90.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve ehemmiyetli olduğunu söylemişti"[2]. Abbasîler posta ve istihbarat işleyişiyle meşgul olacak bir divan dahi kurmuşlardı ki buna "Divan-ı Berid" adı verilmekteydi.

İslâm devletlerinde Berid "posta hayvanı, süvari postacı, posta menzili ve iki posta menzili arasındaki mesafe manasına" kullanılmıştır. Ancak bu mesafe, arazinin yapısına göre değişiklik arz etmektedir. Meselâ, çöl sahası için her biri üçer millik 4 fersah (yani 23 km.), Suriye ve Horasan için bunun yarısıdır. Bununla beraber, yol üzerindeki yerleşim yerleri de bir konaklama mevkii olup, burada mesafe hesabı yapılmazdı.

Berid teşkilâtında çalışanların, merkez ile vilâyetler arasındaki haberleşmeyi sağlamaktan başka, hükümete veya sultana ait bazı hafif eşyanın taşınması, bir yerden bir yere tayin edilen memurlara nezaret gibi görevleri de vardı. Ancak onların en önemli vazifesi kumandan, vali, kadı ve maliye memurları gibi yüksek mevkilerdeki kişilerin hal ve hareketlerini kontrol etmek ve hükümdara topladığı bilgileri doğru olarak iletmekti. Bu teşkilâtın ana görevi hükümdarın özel casusluğunu yapmak, komşu devletlerdeki hareketleri, saldırıları anında merkeze bildirmekti. Bu maksatla, ülkenin her tarafında bu teşkilâtın maaşlı memurları bulunurdu. İ. H. Uzunçarşılı, "ülkenin her tarafından haber getirmek üzere peykler yani piyade, "Sâîler" istihdam edilir, bunların tımara sahip amirlerine Nakıp adı verilirdi", demektedir[3].

Büyük Selçuklu Devleti, kuruluşunun ilk yıllarında Gazneliler ve Büveyhîler'den kalan bazı müesseselere pek itibar etmedikleri gibi, Berid teşkilâtına da ehemmiyet vermediklerini, D. Sourdel gibi bazı müellifler kaydetmekte ve Selçuklular'da bu işe bakan bir divanın bulunmadığını belirtmektedirler[4]. Bununla alâkalı olarak İmadeddin İsfahani, "Deylem devletinin ve

2 M. Fuat Köprülü, a.g.m., 541 vd.
3 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (Ankara 1970), 45.
4 D. Sourdel, "Barid", *EI²*, I, 1045.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

onlardan evvelki padişahların âdetleri üzere memleketin hiçbir tarafını habercilerden (casusdan) ve postadan hali bırakmazlardı. Bundan dolayı Irak'taki ve yakındakilerin, asi ve mutiin haberleri onlara gizli kalmazdı... Alp Arslan tahta çıkınca Nizamü'l-Mülk, haberciler nasbetmek lüzumunu Alp Arslan'a arzetti. Alp Arslan şöyle cevap verdi, 'casusun bize lüzumu yoktur'" demektedir[5]. Casusluktan ve casuslardan nefret eden Sultan Alp Arslan, Divan-ı Berid'in teşkilini reddederken "bana dostlarımı düşman, düşmanlarımı dost olarak gösterebilirler" demiştir[6]. *Siyasetnâme* de Alp Arslan'ın bu düşüncelerini belirtmekle beraber, çok geniş bir coğrafî sahaya hâkim olan Selçukluların, Berid teşkilâtından uzak kalmasının imkânı da yoktu. Nitekim, Berid Divanı yerine bu vazife "Sahib-i Haber" veya "Sahib-i Berid" denilen bir kişiye tevdi edilmişti. Bu kişinin tayini sultan tarafından en güvenilir kişiler arasından seçilerek yapılırdı.

Alp Arslan'dan sonra yerine geçen oğlu Sultan Melikşah ve veziri Nizamü'l-Mülk posta ve istihbarat teşkilâtından geniş ölçüde faydalanmışlardır. Selçuklularda "Sahib-i Haber", Divan-ı İnşa'ya bağlı idi. Ülkenin her tarafına yerleştirilen peyklerin yanı sıra, ateş kuleleri inşa edilmiş, işlek yollar ve yerleşim merkezlerine peykler yerleştirilmiş, 50 fersahlık mesafelerden istihbarat ve haberleşme işleri yürütülmüştür[7].

E. Merçil, *Kirman Selçukluları* adlı eserinde "Büyük divana bağlı olmayan divanların birisi de Divan-ı Berid idi. Bu divanın görevi, merkezin vilâyetleri ile muhaberesini tanzim etmek ve her tarafta olup bitenleri merkeze bildirmekti" demektedir[8]. Aynı şekilde Suriye Selçukluları'nda da Berid sistemi işlemekte idi. 1110 yılında Asarib, Tancrede tarafından kuşatıldığında kale

5 İmadeddin Isfahani, *Zubdat el-Nusra ve Nuhbat el-Usra*, Türkçeye çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 67.
6 M. Fuat Köprülü, a.g.m., 545.
7 M. Fuat Köprülü, a.g.m., 545.
8 E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, 279-280.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

muhafızı, Halep'te bulunan Melik Rıdvan'a güvercin ile haber yollayıp yardım istemişti[9].

XI. yüzyılın son yıllarında Anadolu'yu geçerek Antakya kapılarına dayanan Haçlılar ile mücadelede Berid teşkilâtının önemi daha da artmış ve bu teşkilât Haçlı tehlikesine karşı bazı önlemler almaktan geri kalmamıştır. Uç bölgelerinde kurulan peykler ile gerek komşu ülkelere ve gerekse Haçlılara kaşı tedbir alınmış, her türlü gelişme merkezlere en kısa zamanda iletilmiştir.

Musul Atabeyi İmadeddin Zengî zamanında Sahib-i Berid, Divan-ı Resail'e bağlı idi. Resmî haberleşme Zengî zamanının ilk yıllarında el-Cezire, Irak ve Suriye arasında en iyi şekilde işlemekte olup, arazinin yapısına göre at, deve ve güvercin ile yapılmaktaydı. el-Hamamu'l-Havadî (hızlı uçan güvercin) ya da el-Menasib denilen güvercinler, Defterü'l-Ensab'a kayıtlı idiler. Bunları yetiştiren, bakan kişilere "Berrac" denilip maaşa bağlı idiler. Varakü't-Tayr denilen özel bir kâğıda yazılan mesaj, kuşun kanat teleklerine konurdu. Bu mesajlar kısa ve özlü olup "Bitaka" diye adlandırılırdı. Ayrıca kullanılan yazıya da "Gubari" adı verilmekteydi. Her kuşa bağlanan kâğıdın ağırlığı 5 gr. (1.5 dirhem) kadardı[10]. Gerek güvercinler ve gerekse posta işlerinde kullanılan, kuyruğu kesik, boynunda çanlar bulunan posta atları ile hecin develeri ve ulaklar için dinlenebilecek, binek hayvanlarını değiştirebilecek ribatlar mevcuttu. Büyük kalelerde "burc" adı verilen güvercinlikler bulunurdu. Uzun mesafelerde kuşlar için "Merakizü'l-Hamam" olarak adlandırılan dinlenme yerleri vardı ki, buralar atlı veya develi kuryelerin de konaklamalarına uygundu[11].

Musul Atabeyi İmadeddin Zengî, gerek dahili gerekse harici işlerde, posta ve istihbarat teşkilâtından son derece istifade

9 N. Elisseeff, *Nur ad-Din*, (Damas 1967), III, 784 vd.

10 N. Elisseeff, *Nur ad-Din* III., 75; İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, 440; B. Kök, *a.g.e.*, 9; Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 375 (Türkçe ter. XI. 301).

11 C. Alptekin, "Musul Atabeyliği Zamanında Posta Teşkilatı", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, 17.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

eden kişilerden birisidir. Ebu Şame ve İbnü'l-Esîr gibi müelliflerin eserlerindeki kayıtlarda bu hususa açık bir şekilde rastlanmaktadır. İbnü'l-Esîr, 521/1127 yılı kayıtlarında, Zengî'nin Mardin hâkimi Hüsameddin Temürtaş'ın elinde bulunan Nusaybin'i kuşattığı zaman, Temürtaş posta güvercini kanadına mektup bağlayıp Nusaybin'e haber göndermiş ve Nusaybin muhafızının beş gün dayanmasını istemiştir. Ancak güvercin Zengî'nin yakınındaki çadırlardan birine konmuş, sonra avlanıp mesaj okunmuştur. Kuş ile Nusaybin'e gönderilen bu haber değiştirilerek beş gün yerine yirmi gün yazılmıştır. Haberi değiştirilmiş şekliyle alan Nusaybin muhafızı yirmi gün kuşatmaya dayanamayacağını bildiğinden Zengî ile anlaşarak şehri ona teslim etmek zorunda kalmıştır[12]. Böylece Artukluların da güvercin ile haberleşme yaptıkları anlaşılmaktadır.

Atabey Zengî ile ilgili bir istihbarat haberi de Dımaşk'tan gelmiştir. Dımaşk Atabeylerinden Şemsü'l-Mülûk İsmail, ülkesinde bir isyanın çıkabileceği ve kendisinin öldürülebileceğini düşünerek, çaresiz bir şekilde Musul Atabeyi Zengî'ye, güvendiği adamlarınca haber yollayarak Dımaşk'ı ona teslim edeceğini bildirmiştir. İbnü'l-Kalanisi, Şemsü'l-Mülûk İsmail'in, Zengî'nin gecikmeden gelmesini, aksi halde dökülecek kanın vebalinin Zengî'nin boynunda olacağını kendi el yazısı ile bildirdiğini yazmaktadır[13]. Haber Zengî'ye ulaşmadan az önce Zengî mektup muhteviyatının ne olduğunu adamları vasıtasıyla öğrenmiş idi.

Haçlılar ile ilgili bir başka istihbarat haberi ise Urfa'nın Zengî tarafından fethinde görülmektedir. İbnü'l-Esîr, 539 (1144) yılı olaylarını verirken, Haçlılar'ın en yakın noktasından en uzağına kadar her tarafta yağmacılık yaptıklarını, bu saldırıların Amid,

12 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 646 (Türk. çev. X, 510-511); ayn. müel., *Atabekiyye*, 36-37; Ebu Şame, *Ravzateyn*, I., 77; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, 64; B. Kök, a.g.e., 91 (Nusaybin yerine Halep demektedir).

13 İbnü'l-Kalanisi, *Zeylü Tarihi Dımaşk*, 245 vd (İng. çevirisi, H.A.R. Gibb, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, (Londra 1932), 230; C. Alptekin, *Dımaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler)*, 107.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Nusaybin, Ra'su'l-Ayn ve Rakka'ya kadar uzandığını yazmakta; Urfa, Serve, el-Bire, Sinn İbn Utayr, Hamlin ve el-Karadî gibi yerlerin Urfa Haçlı Kontluğu'nun hâkimiyeti altında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Zengî Urfa'yı ne zaman muhasara edecek olsa, Haçlıların müdafaa için bir araya geleceklerini biliyor, bu sebeple şehri ele geçirme imkânı bulamıyordu. Urfa'nın fethinden vazgeçmiş gibi görünen Atabey Zengî, dikkatini daha çok Diyarbekir üzerine çevirdi. II. Joscelin bu durumu görünce rahatlayıp Urfa'dan ayrıldı[14]. Zengî, Harran emiri Fazlullah b. Cafer'den, II. Joscelin'in Urfa'dan çıkması halinde kendisinin haberdar edilmesini istemişti. Emir Fazlullah casusları vasıtasıyla edindiği bu bilgiyi Zengî'ye ulaştırdı. J. B. Segal'e göre, 1144 yılının sonunda Zengî'nin ulaşım yollarını kesmek maksadı ile Joscelin Rakka'ya yönelmiş, bir diğer kaynağa göre de Antakya'ya gitmek için şehirden ayrılmıştır[15]. Her ne şekilde olursa olsun bunu fırsat bilen Atabey Zengî, hiç vakit kaybetmeden Urfa'ya gelmiş, kısa bir süre kuşatmadan sonra şehri ele geçirmiş, buradaki Haçlı Kontluğu'na son vermiştir.

İmadeddin Zengî, Urfa'nın fethinden sonra el-Bira'yı kuşattı. Kuşatmanın devam ettiği bir esnada Atabey'in yanındaki meliklerden biri Musul'da isyan etmiş ve naib Çakır'ı öldürtmüştü. Bir Anonim Süryani kaynağı "gecenin karanlığında deve üzerinde fırtına gibi yol alan bir habercinin naib Çakır'ın Musul'da öldürüldüğü ve Mezopotamya'da isyanın başladığı haberini Zengî'ye ulaştırdığını" kaydetmektedir[16].

İmadeddin Zengî'nin 1146 yılında Caber Kalesi'ni kuşattığı bir sırada öldürülmesinden sonra, oğullarından Seyfeddin Gazi Musul'a, Nureddin Mahmud ise Halep'e hâkim olmuştur.

14 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (Türkçe çev.) XI. 94-95; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, 64-65.

15 J. B. Segal, *Edessa "The Blessed City"*, Oxford 1970, 244.

16 *Ano. Syr. Chl, Choronican (Syriacum) ad. Annum Chr. 1203 / 4 Partenens*, nşr. J.B. Chabot, *Corpus Scriptorum Christinorum Orientalium*, III, Paris 1918, İngilizce çev., A.S. Tritton ve H.A. Gibb, "The First and Second Crusades From Anonymous Syriac Chronicles", *JRAS*, II, 287; C. Alptekin, *Dımaşk Atabeyliği*, 170.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Nureddin Mahmud kısa bir süre içinde sınırlarını çok genişletmiş, Güneydoğu Anadolu'dan başlayarak Mısır'a kadar olan toprakları kendi hükmü altına almıştır. Nureddin Mahmud, ülkesinin idaresinde Berid sisteminin ehemmiyetini görerek bu teşkilâta gerekli hassasiyeti göstermiştir.

N. Elisseeff, güvercin ile haberleşmeyi resmen organize eden kişinin Nureddin Mahmud olduğunu belirtmekte ve devamla "Banyas ile Dımaşk arasındaki haberleşme onbeş yıl sonra Toros eteklerinden Nil nehri kıyılarına kadar uzanan sahaya yayılmıştır", demektedir[17]. İbn Kesir de, "Nureddin Mahmud, Nube sınırından Hemedan sınırına kadar olan mıntıkalara sahip olmuştu... hâkimiyeti altında olmayan yerlerin reisleri ve melikleri onunla sulh içindeydiler. Bu sebeple her kalede, haberleri ve mektupları en kısa sürede hedefe ulaştıracak güvercinler bulunurdu" demekte ve Kadı Fadıl'dan naklen "güvercinler, hükümdarların melekleridir" ifadesini kullanmaktadır[18].

Gerçekten Nureddin Mahmud, kendi ülkesi ile Haçlılar'ın ele geçirmiş olduğu bölgeler arasındaki yollarda, uç bölgelerinde inşa ettirdiği burçlara, muhafızlar yerleştirmiş, haberleşme üslerinde kullanılmak üzere buralarda güvercinlikler yaptırmıştı.

Nureddin Mahmud ayrıca, ülkesinin bütün beldelerine yazılar göndererek bu teşkilâtın işler hale getirilmesini emretmiştir. Bu sayede Haçlılar'ın sınır bölgelerindeki bütün harekâtından en kısa süre içerisinde haberdar olmuştur[19].

1157 yıllarında Suriye'de Dımaşk-Banyas arasında güvercin ile yapılan haberleşme, Nureddin Mahmud'un bu teşkilâta verdiği önem sonunda Dımaşk-Kahire, Dımaşk-Baalbek, Dımaşk-Karyateyn, Dımaşk-Karâ-Hıms-Hama, Maarratü'n-Numan-Halep arasında, buradan da Toros eteklerine kadar uzanmaktaydı[20].

17 N. Elisseeff, *a.g.e.*, III, 784-785.
18 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, Türkçeye çev. Mehmet Keskin, XII, 481.
19 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Türk. terc. XI., 301-302.
20 D. Sourdel, a.g.m., I, 1045; N. Elisseeff, *a.g.e.*, III, 785; C. Alptekin, "Musul Atabeyliği Zamanında Posta Teşkilatı", *TAD*, sayı 2, 17.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Nureddin Mahmud, ülkesinin genişlemesiyle Divan-ı Resail'den sonra Divan-ı İnşa'yı da tesis etmişti. Sahib-i Haber ve onun mesuliyeti altındaki Berid teşkilâtını bu divana bağlamıştır.

Hamam el-Menasib veya Hamam el-Havadî olarak adlandırılan posta güvercinlerini Nureddin Mahmud, Musul'dan getirtir, Suriye ve Musul'da bunları yetiştirir, eğitir sonra Posta teşkilâtına dahil ederdi[21].

Nureddin Mahmud'un ölümünden (1174) sonra Musul Atabeyliği'nin dağınıklık göstermesinden istifade eden Selahaddin Eyyûbî de, Nureddin Mahmud'un geliştirdiği posta ve istihbarat teşkilâtına önem vermiştir. Eyyûbîlerde de bir Berid Divanı teşkil edilmemiş, Nureddin Mahmud zamanında olduğu gibi bu teşkilât Divan-ı İnşa'ya bağlı olarak yürütülmüştür. Selahaddin Eyyûbî de posta ve istihbarat teşkilâtını dahili işlerde kullandığı gibi Haçlılar'a karşı da kullanmıştır. İbnü'l-Esîr, 574 yılı (1179) hadiselerini verirken, Haçlılar'ın başlarında kralları olduğu halde, Dımaşk üzerine yürüdüğünü, Dımaşk çevresinde birçok kişi öldürdüklerini, bir kısmını da esir aldıklarını belirtmekte ve devamla Selahaddin, yeğeni Ferruhşah'ı onların üzerine yolladığını, Haçlılar'a yaklaştığı zaman kendisini posta güvercini ile haberdar etmesini ... yazmaktadır[22].

R. Şeşen, Selahaddin'in Kûs ve Ayzab hududuna kadar güvercinler için burçlar yapılmasını emrettiğini belirtmektedir[23].

Eyyûbîler zamanında da at, deve ve güvercin ile sürdürülen haberleşmede uzun mesafelere koşabilecek atlar, hecin develeri kullanılırdı. Develeri kullanan ulaklar için "neccâbün" tabiri geçmekteydi. Güvercinlerin hava karardıktan sonra uçamayacakları göz önüne alınırsa, geceleri at ve deve kullanılmaktaydı.

Selahaddin zamanında Haçlılar ile ilgili bir istihbarat haberi de Akka'dan gelmiştir. III. Haçlı seferi sırasında Akka müdafi,

21 N. Elisseeff, *a.g.e.*, III, 784 vd.
22 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 375, Türkçe ter. XI., 362.
23 R. Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti*, 127.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

posta güvercini ile Selahaddin'den yardım istemişti. Bu devirde kullanılan at ve develer Bedevî kabilelerinden temin edilmekteydi[24].

Netice olarak; gerek Selçuklular'da gerekse Atabeyliklerde, posta ve istihbarat işlerine bakan müstakil bir divan yani "Divan-ı Berid" teşkil edilmemişti. Ancak Berid sistemine ehemmiyet verilmiş ve bu vazifeye "Sahib-i Haber" adı verilen bir yetkili tayin edilmiş ve bu kişinin emrinde ülkenin her tarafına dağılmış memurler verilmiştir. "Sahib-i Haber", Divan-ı İnşa'yı kurmamış olan Atabeyliklerde ise Divan-ı Resail'e bağlı idi. Berid teşkilâtının düzenli bir şekilde yürütülmesi maksadı ile muayyen mesafelerde Ribatlar inşa edilmişti. Berid teşkilâtından çok maksatlı faydalanılırdı. Ülkenin muhtelif yerlerinden gelen ve giden resmî evrak bunlar tarafından taşınırdı. Vergi konusundaki bütün bilgiler, tabii âfetler, mahsulün verim durumu, yiyecek fiyatları veya ayaklanmalar ile ilgili yerel yöneticilerin merkeze bildirmek istedikleri haberler, bunlar tarafından gerekli yerlere iletilirdi.

Bu teşkilâtın istihbarat kısmı ise, dahili ve harici bilgileri toplardı. Zaman zaman değişik kıyafetle yüksek dereceli devlet memurlarının hal ve davranışlarını da merkeze bildirmekle sorumlu idiler. Haçlıların Ortadoğu'ya gelmeleriyle bu teşkilâtın önemi bir kat daha artmış ve teşkilât güçlendirilmişti. Bilhassa uç bölgelerdeki Haçlı saldırıları en kısa zamanda merkeze ulaştırılmıştır.

Ne yazık ki Berid teşkilâtında bağlantı noktalarını temsil eden Ribatlar, mahalli halk tarafından taş taş sökülerek yok edilmiş, pişme tuğladan yapılmış güvercinlikler de zaman içinde harabeye dönüşmüş[25] ve izleri ebediyen yok olmuştur.

---

24 R. Şeşen, *a.g.e.*, 127.
25 N. Elisseeff, *a.g.e.*, III, 785.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Selçuklularda İnsanî Değerler ve Hukuk[*]

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasıyla (1040) Türklerin İslâm dünyasına hâkim olmaları, müslüman devletlerin ve kavimlerin tarih ve medeniyetlerine yeni bir safha getirmiştir. İslâm dünyası, dış meselelerin yanısıra kendi içinde de dinî ve siyasî buhranlarla uğraşırken taze bir kuvvet olarak hadiseler içine giren Selçuklular, bu âlem içinde hem siyasî birliği sağlamaya çalışmış, hem de beraberlerinde getirdikleri yeni unsur ve müesseseleriyle İslâm medeniyetine katkıda bulunmuşlardır. Büyük Selçukluların Orta ve Yakın Doğu'ya yayılmaları bu bölgelerin, bilhassa Küçük Asya'nın kaderini tümüyle değiştirmiştir. Çok eski çağlardan beri değişik kavimlerin medeniyetlerine sahne olan Anadolu, Selçukluların burayı yurt edinmesiyle ırk, din, dil, kültür ve sanat alanlarında büyük bir değişime uğramıştır.

Müslümanlığı kabul etmiş olan Selçuklular, kendi sosyal yaşayışlarını İslâmiyetin getirdiği kurallara adapte ettiler. Daha devletin kurulduğu sıralarda Nişapur'a giren Tuğrul Bey (1040-1063), kendi adına hutbe okutarak, İslâm müesseselerinin muntazam çerçevesi içine girmiş olduğunu ilân etmiş bulunuyordu. Bu çerçeve içerisinde, İslâm hukuku da kabul edildi. Emevîler devrinde sırf teolojik ve nazari mahiyette kalan fıkıh, Abbasîlerin teokratik siyaseti sayesinde, inkişaf ederek, resmen bir *hukukî hayat kaidesi* hâlini aldı. Ancak bu devirde fıkıh ahkâmının

* "Selçuklularda İnsanî Değerler ve Hukuk", *Tarih Boyunca Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları, I. Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar*, İstanbul 1992, s. 377-385.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tamamiyle tatbik olunmadığı gibi, şer'î hukuk yanında, mahallî âdetler ve geleneklere dayanan *örfî hukuk* da yaygınlaştı.[1] Böylece hukukî hayatın içinde *şer'î kaza* yanında, bir de *örfî kaza* yer aldı. Selçuklular bu hukuk nizamını esas alıp şer'î yargının yanısıra, örfî yargı usulünü de kabul ettiler. Ancak amme nizamını tesis ve muhafaza hususunda örfî kazanın çok geniş bir faaliyet sahası vardı. Siyasî ve idarî hukuk gibi, ticaret ve ceza hukukunda da fıkhın rolü pek fazla değildi. Meselâ Selçuklularda el kesmek, yahut recm gibi şer'î cezalar kendi vicdan ve düşüncelerine uymadığı için çok istisnaî hallerde tatbik edilirdi.

Büyük Selçuklu devletinin kurulmasıyla toprak idaresi ve hukukunda da değişiklikler meydana geldi. Eski Türk askerî teşkilât ve ananeleri üzerinde ortaya çıkan Selçuklu devleti, kendinden önceki İslâm devletlerinden farklı olarak, ordunun bakım ve idaresini yeni esaslara bağlayarak, *askerî iktalar* ihdas etti. Bunun yanısıra Selçuklu hükümdarları ülkenin bir kısım ihtiyaçlarının belirli kurallar içine alınması maksadıyla bir takım hukuk kaideleri koymak mecburiyetini hissettiler. Ancak bu yeni kuralları koyarken daima ülkenin tanınmış fakihlerine müracaat ederek onların görüşlerini de alırlardı.

İslâm devletlerinde çok eskiden beri fıkhın dışında -bilhassa amme hukukunda- geniş bir *législation* (kanunlaşma) faaliyeti vardı. Halife adına kaza vazifesi gören kadılar, *Kazi al-Kuzat* adı altında devlet merkezinde oturan bir baş kadıya bağlanmıştı. Onun yetkileri dışında kalan örfî kaza müesseseleri ise doğrudan doğruya devlet otoritesine dayanıyordu. Meselâ Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092), Veziri Nizamü'l-Mülk (öl. 1092)'ün tavsiyesiyle, zamanın ileri gelen fakihlerini bir araya getirerek, ihtilâflara yol açan bir takım hukukî meseleler hakkında, sarih hükümleri içine alan bir *mecelle* tertip ettirerek, bütün ülkede bunun tatbikini emretmiştir.[2] *Meâil-i Melikşahî*

1 W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İzah ve Düzeltmeler; M. F. Köprülü, Ankara 1963, s. 304.

2 *Uraza fî al-Hikayat al-Selçukiya*, Nşr: K. Süssheim, Leiden 1909, s. 69-71.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

olarak bilinen bu mecellenin, Moğol istilâsına kadar tatbik olunduğu bilinmektedir.

Selçukluların çağdaşı olan Moğolların İslâm ülkelerini istilâsı, bu memleketlerin hukukî hayatı üzerinde derin izler bıraktı. İslâm kültürü içinde hızlı bir şekilde İslâmlaşan Moğollar *Yasa* tabir edilen kendi kanunlarını idarî ve malî teşkilât esaslarını, biraz da merhametsizce, İran, Irak ve Anadolu'da tatbik sahasına koydular. *Yargu* adlı Moğol mahkemeleri ve *Yarguçu* denilen hakimler yasa hükümlerine göre idarî ve siyasî kaza vazifesini yürüttüler. Anadolu Selçukluları gibi Moğol istilâsına uğramamış olan Memlûklarda bile şer'î meseleler dışındaki hukukî anlaşmazlıklar yasa hükümlerine göre çözümlenmeye başladı.[3]

Haçlı seferleri neticesinde, doğuda kurulmuş Hristiyan hâkimiyetlerle, İtalya, hattâ Batı Akdeniz'deki limanlar arasında sıkı bir ticarî bağ ile deniz hukuku vardı. Bu kurum esasını Bizans deniz hukukundan almışsa da Selçukluların Akdeniz'de bir kısım liman şehirlerine hâkim olmasıyla İslâm hukukundan da etkilenmiştir.

Selçuklular, Akdeniz ticaretine dahil olmalarıyla birlikte Kıbrıs krallığı ve Venedikliler ile muahedeler imzaladılar.[4] Bu muahedelerin hükümleri arasında; tazminat, devlet sigortası, Türkiye'deki Latin tacirlerin hukukî meseleleri, karşılıklı para siyaseti gibi kararlar da mevcuttu. Meselâ, Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus (1211-1220) tarafından Kıbrıs Kralı Hugues'e gönderilen 1216 tarihli mektubun karşılığı olarak Hugues'dan gelen mektupta; Selçuklu sultanının taahhütlerini aynen onun da kabul ettiği, Kıbrıslı tacirlerin mutat gümrük resmini ödemek kaydıyla Selçuklu ülkesine serbestçe girip çıkmaları, mallarının emniyet altına alınması, ölümleri hâlinde mallarının

3 F. Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukuk Müesseseleri", *Belleten*, sayı 5-6, 1938, s. 68.

4 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1958, s. 109, 121; T. Atan, *Türk Gümrük Tarihi, I*, Ankara 1990, 103 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

iade edilmesi gerektiği bildiriliyordu.[5] Bu tip antlaşmalar sadece deniz ticareti için değil, kara yoluyla yapılan ticaretler için de geçerliydi. I. Gıyaseddin Keyhüsrev (I. saltanatı: 1192-1196; II. saltanatı: 1205-1211), Antalya'yı fethedince (1207) orada Mısır'dan gelen ve Frenkler tarafından soyulan tacirlerin zararını tazmin etmişti. Keza Alaeddin Keykubad (1220-1237), kervan yollarının emniyetini temin etmek için açtığı seferler sonunda aldığı ganimetlerden ve kısmen de devlet hazinesinden, yağmaya uğrayan tacirlerin zararlarını tazmin ediyordu.

Selçuklu sultanları mevcut kanunların tatbikinde son derece dikkatli idiler. Zaten eski çağlardan beri Türk hükümdarların halkına sorumlulukları vardı. Buna göre halkın hükümdarlarından istedikleri;

1. Malî ve iktisadî istikrar,
2. Âdil kanun ve adalet,
3. Asayiş ve güvenlik, idi.

Onlar hükümdarlarına *Ey hükümdar, iyi kanun yap... kanunlarına kendin riayet et ki, halk da sana itaat etsin* derlerdi. Türk hükümdarları töre ve gelenekler ile tespit edilmiş olan bu sorumluluklarını yerine getirmede ihmal gösterirlerse, Tanrı'nın hükümdara verdiği idare etme kabiliyetinin (*Kut*'un), geri alındığı düşüncesi ile hükümdarlıkları kendiliğinden ortadan kalkar veya kaldırılırdı. Ayrıca hükümdarlar töre ile tespit edilmiş şu ilkelere riayet etmek zorunda idiler;

1. *Könilik*: adalet,
2. *Uzluk*: iyilik, faydalık,
3. *Tüzlük*: eşitlik,
4. *Kişilik*: insanlık, evrensellik.[6]

Bu ilkeler göz önüne alındığı zaman, hükümdarların ve onların koyduğu kanunların âdil olması gereklidir. Kanunlar iyi

5 O. Turan, *a.g.e.*, 115.

6 M. Arslan, *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1987, 82-83.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

olduğu kadar, toplum yararına ve toplumu oluşturan fertlerin korunması yolunda olmalıdır. Kanun ve adaleti temsil eden hükümdarlar *bir bey ile kul arasında* fark gözetmemelidirler. Örfî hukuk sistemlerini bu esaslar üzerine bina eden Selçuklu sultanları gerçekten âdil birer hükümdardılar. Onların adaletleri sadece Türk ve Müslüman halkı değil, ülkelerinde yaşayan her türlü ırk ve dinden kimseleri de kapsıyordu. Meselâ Ermeni asıllı bir rahip ve müellif olan Urfalı Mateos eserinde, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden şu cümlelerle bahsetmektedir; *Aynı yılda (1092) herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük Sultan Melikşah öldü... Melikşah'ın ölümü bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü.*[7]

Bir İslâm müellifi olan İbnü'l-Esir ise Melikşah'ı ve onun hükümdarlık devrini şöyle özetliyor; *Fizikî ve ruhî bakımdan insanların en güzellerindendi. Çin sınırlarından Suriye sahillerine kadar, kuzeydeki İslâm ülkelerinin en uzak noktasından, Yemen diyarının en uç noktasına kadar uzanan sahada adına hutbe okuttu... (Bu kadar geniş bir saha içinde) hükümdarlık yılları umumi bir huzur, emniyet ve adalet içinde geçti.*[8]

İranlı müellif Râvendî ise onun hakkında; *Padişahlığın haşmeti ile heybeti, hükümdarlığının kudreti ile kuvveti âlemin dört bir köşesine yayıldı. Bu padişah eski hükümdarların yüksek huyları ile iyi ahlâklarının yolunu takip eder ve onlara benzer. Geçmiş sultanların memnun kalınacak eserlerini kendine önder ve kılavuz yapmıştır. Selçukoğulları sultanlarının eskiden göstermiş oldukları adaleti ve siyaset yollarını kullanmalarını, kendine övülmeye lâyık yeni kaidelerini ilâve ederek tazelemiş ve canlandırmıştır,*[9] demektedir.

---

7 *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* , Türkçeye çev: H. D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 178.

8 İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, (C. Y.) Türkçe çev: İstanbul 1987, s. 182.

9 Râvendî, *Rahat-üs-Südur ve Ayet-üs-Sürur*, Türkçeye çev: A. Ateş, (C. I) Ankara 1957, s. 134.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bir örnek olarak burada gösterdiğimiz Melikşah'ın dışında, diğer Selçuklu sultanlarının hukuka saygı ve adaletlerini gösteren bir çok kayıt kaynaklarda vardır.[10]

Eski Türk hâkimiyet telâkkisinde olduğu gibi, Selçuklularda da adalete verilen ehemmiyet ve hukuka saygı, toplumun huzur ve emniyetini sağlamak içindi. Yani insana verilen bir değerdi.

Selçuklu hükümdarlarının âdil olmalarının yanında bir diğer vazifesi ise, halkını hiç bir fark gözetmeksizin refah içinde yaşatmaktı. Zira halkın zenginliği hükümdarın zenginliği demekti. O halde bir hükümdar çıplak olanı giydirmeli, fakiri en azından orta halli, orta halliyi zengin kılmalıydı. Ülke içinde refahı sağlamak maksadıyla çiftçiye toprak dağıtılır, ticaret teşvik edilirdi. Bilhassa Anadolu'nun Müslüman ve Hristiyan kavimleri arasında bir köprü vazifesini görüp dünya ticareti bakımından büyük bir ehemmiyet arzetmesi, ticaret yollarının emniyetinin sağlanmasını ve konaklama tesislerinin yapılmasını gerekli kılıyordu. Bu bakımdan Selçuklu sultanları ve devlet adamları büyük ticaret yolları üzerinde kervansaraylar inşa etmeye başladılar. Selçuklu sultanlarına ait ilk kervansaray, II. Kılıç Arslan (1155-1192) tarafından Aksaray civarında yapıldı[11] ve XIII. asrın ikinci yarısına kadar kervansarayların yapımı devam etti.

Selçuklu kervansarayları askerî bakımdan haiz oldukları ehemmiyetin dışında, zengin ticarî emtianın nakli sırasında soyguncuların hücumuna uğramaması bakımından da önemli idi. Dıştan kule, burç ve surlarla kale görünümünde olan kervansarayların iç kısımları, yolcuların her türlü ihtiyaçlarını

10 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, (Tuğrul Bey (öl. 1063) için bkz: C. X, s. 42-43; Sultan Alp Arslan (öl. 1072) için bkz: C. X, 79-80; Sultan Berkyaruk (öl. 1104) için bkz: C. X, s. 309; Sultan Muhammed Tapar (öl. 1118) için bkz: C. X, s. 418-419; Sultan Sencer (öl. 1152) için bkz: C. XI, s. 142; Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan (öl. 1192) için bkz: C. XII, s. 82-83; Sadrüddin el-Hüseynî, *Ahbadü'd-Devlet is-Selcukiye*, Türkçeye çev: N. Lügal, Ankara 1943 (Tuğrul Bey, s. 16; Alp Arslan, s. 38; Tapar, s. 57); İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, Türkçeye notlarla çev: A. Sevim, Ankara 1932, (Alp Arslan, s. 22).

11 O. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 97.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

karşılayabilecek rahatlıktaydı. İçlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak ambarları, ticarî eşyayı koyacak depoları, mescit, hamam, revir, samanlık, ahır gibi kısımları olup ayrıca ayakkabı tamircisi ve nalbant da bulundurulurdu. Kervansarayların giderleri, varsa vakıflarından ödenirdi. Bundan dolayı buralara gelen tüccar ve yolcular, zengin olsun, fakir olsun her hangi bir ücret ödemezlerdi. Ticareti geliştirmek, tüccarları emniyet altında ticarete özendirmek, böylece halkın refahını arttırmak siyasetini güden Selçuklular, aynı zamanda ülkede yaşayan halkın sağlığını korumak, beceri ve bilgi seviyesini yükseltmek için de bir çok müesseseler tesis ettiler.

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanından itibaren halkın sağlığı ile yakından ilgilenildi. O, Bağdat seferi esnasında Dicle'nin batı yakasında harabeye dönmüş *Adûdî* hastanesini tamir ettirmiş ve buraya üç hazinedar ile yirmi sekiz hekim tayin etmişti.[12] Selçukluların inşa ettirdikleri ilk hastane ise Nizamü'l-Mülk'ün Nişapur'da yaptırdığı bimaristandır.[13] Bu hastaneyi İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da yapılan yüzlerce şifahane takip etti.

Halkın bilgi ve beceri seviyesini yükseltmek amacıyla, ilim, edebiyat ve sanat sahalarında da çalışmalar yapıldı. Selçuklulardan önce İslâm dünyasında eğitim, gayr-i muntazam ve din ağırlıklı idi. İlk defa Sultan Alp Arslan zamanında bu dağınıklık giderildi ve bir nizama bağlanıp devlet himayesi altına alındı. Bağdat'ta Dicle kenarında inşa edilen *Nizamiye* medresesini, ülkenin dört bir tarafında yapılan diğerleri izledi. Ülkenin en tanınmış âlim, fakih ve fikir adamları bu medreselerde ders verdiler. Medreselere bağlanan vakıflar sayesinde, müderrislerin maaşları, medreselerin masrafları ve öğrencilerin yeme-içmeleri karşılandı. Selçuklu ülkesinde inşa edilen medreselerde

12 K. İ. Gürkan, Selçuklu Hastahaneleri, İstanbul 1964, s. 9.

13 A. Terzioğlu, "İslâm-Türk Hastahaneleri", *Belleten*, C. 34 (1970), s. 130.

yalnız dinî bilgiler değil, aynı zamanda; riyâziye, heyet vb. müspet ilimler de okutulurdu.

Selçukluların kurmuş oldukları vakıflar, sosyal hayatta son derece önemli hizmetler gördü. Halkın, eğitim, sağlık vb. ihtiyaçlarına hizmet eden müesseseler vakıflar sayesinde desteklendi. Sultanlar, hatunlar, ileri gelen devlet adamları ülkenin her tarafında medreseler, zaviyeler, imarathaneler, hastaneler yaptırarak, gelir getiren emlâk ve akarlarını buralara vakfettiler. Vakıf gelirlerinin artması ile ilme rağbet edenler çoğaldı. Ayrıca, bayındırlık hizmetlerinin, sanatın ve mimarinin ilerlemesini de olumlu yönde etkiledi. Vakıf eserlerinin çoğalması, mimar, usta, tezyinatçı gibi bir çok sanatkârın istihdamına ve yetişmesine imkân verdi. Kısacası; Selçuklu vakıf müessesesi, *toplumun tüm ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışan tek yaygın toplumsal bir kuruluş* idi.

Selçukluların devlet olarak takip ettikleri siyasetleri de ülkelerinde yaşayan her türlü din ve ırktan insanlara âdil ve saygılı davranmak idi. Diğer İslâm ülkelerinde yaşayan gayrimüslimlerin İslâmî hukuk kaidelerine tabi olmaları mecburiyeti Selçuklular tarafından hafifletilmiş ve bunlara dinî müsamaha tanınmıştı. Bu sebepledir ki, Sultan Melikşah ve Sultan II. Kılıç Arslan'ın ölümleri gayrimüslim kitleler üstünde büyük üzüntü yaratmıştır.[14]

Selçuklularda toprak sistemi ve toprak üzerinde çalışma köylünün hukukî durumu, Orta Çağ Avrupasıyla mukayese dahi edilemeyecek ölçüde çok insanî idi. Selçuklular kalabalık ordularını devlete yük olmadan beslemek maksadıyla askerî iktalar tesis ettiler. Köylü bu *ikta* bölgelerinde kendilerine verilen toprağı eker-biçer, vergisini ikta sahibine öderdi. Ancak ikta sahipleri kendi iktalarında yaşayan reâyâdan (çiftçi-köylü) büyük divanca tespit edilen muayyen miktardaki vergiden fazlasını

14 İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 391.

alamazdı. Aksi takdirde reâyâ büyük divana, hattâ dergaha giderek sultana şikayette bulunabilir, icabında başka bir ikta bölgesine göç edebilirdi. Oysa ki, Orta Çağ Avrupasında iki kısma ayrılan köylüler feodalite sisteminin en alt sınıfını oluşturuyorlardı. Özgür insanların çocukları olanlara *serbest köylüler*, esir olanlarınkine *esir köylüler* (serfler) denirdi. Serbest köylüler Selçuklularda olduğu gibi ekip-biçtikleri topraklardan kazandıklarının bir kısmını himayesine girdiği senyöre vergi olarak verir, istedikleri zaman mekân değiştirebilirlerdi. Fakat serflerin böyle bir hakkı yoktu. Kazançlarını bağlı bulunduğu toprak sahibi olan senyörler alırdı.

Orta Çağ Avrupası ve Belçika tarihinin önde gelen araştırmacılarından H. Pirenne (1862-1935) o dönemin sosyal yapısını şöyle tasvir etmektedir: *"...büyük mülkün toprakları hiç bir zaman bir arada değildi, dağınık haldeydi. Aynı toprak sahibinin villaları, büyük mesafelerle birbirinden ayrılır ve manor merkezinden uzakta bulunurdu... Bu dağılma doğal olarak manorların büyük ölçüde birbirine karışmasına, aynı köyün iki ya da üç lorda kulluk görevleriyle bağlı olması sonucuna yol açıyordu... Büyük mülkler dağınık da olsalar, aslî unsurlarının büyük ülkelerde aynı olduğu, güçlü bir örgütlenmeye sahiptiler. Mülkün merkezi katedral, kilise, manastır ya da müstahkem bir şato biçiminde toprak sahibinin geleneksel ikametgâhı idi. Toprağın tümü her biri bir ya da daha fazla köye (village) sahip (İngiltere'de manor, Almanya'da hof, Latin dillerinin konuşulduğu ülkelerde cour diye anılan) bir curtis'in yargı alanına giren çeşitli bölümlere ayrılmıştı... Lordun dışında bir manorun arazisi içinde yaşayan herkes ya serf, ya da deyim yerinde ise yarı-serfti. Her ne kadar antik dünyaya ait kölelik ortadan kalkmış idi ise de, bunun kalıntıları bizzat lorda ait olan, onun tarafından beslenen servi quotidiani ve mancpia statüsünde hâlâ*

varlığını sürdürüyordu".[15] Bu bilgiler de bize Orta Çağ Türk-İslâm âleminde yaşayan köylülerin durumuyla bir mukayese sağlama imkânı vermektedir.

Büyük Selçuklularda *gulaman-ı saray*, Anadolu Selçuklularında *kapıkulu* tabir edilen muhafız birlikleri, Türklerden olduğu gibi muhtelif milletlerden de esir düşmüş veya köle olarak satın alınmış çocukların yetiştirilmesiyle teşkil edilirdi. Bunlardan Türk asıllı olmayanlar Türk ve İslâmî tarzda eğitilir, azat edilerek kendilerine çeşitli vazifeler verilirdi. Bunların en yüksek devlet memurları olmasına hiçbir mani yoktu. Saray için ayrılan bu köleler arasından Mübarizüddin Ertokuş, Celalüddin Karatay, Şemseddin Hasoğuz, Seyfeddin Torumtay gibi çok kıymetli devlet adamları yetişmiştir.[16]

Bir çok insanî değerleri bünyesinde saklayan güzel sanatlar, Selçuklular zamanında çok gelişti. Hattâ İslâm medeniyetinde yeni bir safha açtı. Türkler, İslâm dini ve medeniyeti sayesinde büyük bir medeniyete kavuşurken kendi kültür unsurlarını da bu medeniyete aşılayarak ona yeni bir hüviyet ve hayatiyet kazandırdılar. Çadır şeklinde inşa edilen cami, türbe ve kümbetlerin kubbeleri, mimaride Türklerin göçebe ruhunun akisleri olarak yer aldı. Yapılan medreseler, kervansaraylar, hastaneler vb. insanlığa verdikleri hizmetlerin yanısıra birer sanat abidesi oldular. Meselâ XII. yüzyıl sonlarında Meragalı üstad Hasan b. Firuz'un mimarlığını yaptığı *Divriği Kale Camii*, Mimar İsa Ebû Dirkem'in *Diyarbakır Zinciriye Medresesi* (1198), Mimar Ayaz ile el-Dımışkî'nin 1223 yılında inşa ettikleri *Niğde Alaeddin Camii*, mimarı Yakup b. Ebu Bekir el-Malatî olan ve tezyini hattat Ahmet b. Yakup tarafından yapılan *Malatya Ulu Camii*, çini ustası Mârendli Ahmed olan *Sivas İzzeddin Keykavus Medresesi* (1217-1218), mimarı el-Dımışkî olan Konya-Aksaray yolu üzerinde

15 H. Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: U. Kocabaşoğlu, İstanbul 1983, s. 54-55.

16 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s. 101.

1229 yılında yapılan *Sultan Hanı*, el-Aksarayî'nin Amasya *Burmalı Minare Camii* (1237-1247), *Kayseri Bünyan Camii* (1256), *Konya Sahip Ata Camii* (1258), minber ustası Amele Muhammed b. Ebû Bekir olan *Ankara Arslanhane Camii* (1289-1290), bunlardan sadece bazılarıdır.[17]

Yalnız mimarî alanda değil; minyatür, hat, edebiyat, müzik gibi güzel sanatların diğer kollarında da büyük gelişmeler kaydeden Selçuklular, böylece insana ve ruhuna hitap eden güzelliklerin gelişmesine de hizmet ettiler.

17 O. Aslanapa, *Türk Sanatı I-II*, İstanbul 1984, s. 1. pf.

Aksungur[*]

Kasîmüddevle Aksungur b. Abdillâh (ö. 487/1094). Musul Atabegliği'nin kurucusu İmâdüddîn Zengî'nin babası ve Halep valisi.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın memlükü olan Aksungur, Melikşah'ın Suriye Seferi'ne katıldı. Halep'in zaptedilmesi üzerine Kasîmüddevle unvanıyla bu şehrin valiliğine getirildi (1087). Sultan Melikşah Suriye'nin idaresini kardeşi Tâcüddevle Tutuş'a bıraktı ve onu Fâtımîler'e karşı sefere memur etti. Sultan, Aksungur ile Urfa Emîri Bozan'a da haber gönderip kuvvetleriyle Tâcüddevle Tutuş'a katılmalarını istedi. Ancak Selçuklu ordusu Trablusşam önlerine varınca Tutuş ile ittilâfa düşen Aksungur ordudan ayrıldı, bu sebeple Tutuş geri dönmek zorunda kaldı. Bundan bir müddet sonra Melikşah'ın ölümü (1092) üzerine tahtta hak iddia ederek saltanat mücadelesine atılan Tutuş, önce Halep üzerine yürüdü. Aksungur, Tutuş'a mukavemet etmeyip onun emrine girdi, fakat daha sonra Emîr Bozan ile birlikte Tutuş'tan ayrıldı ve Selçuklu tahtının asıl vârisi Berkyaruk b. Melikşah'ın tarafına geçti. Tutuş bu durumda Berkyaruk ile savaşı göze alamayarak asker toplamak gayesiyle Suriye'ye döndü. Bozan ile Aksungur'un böylesine kritik bir anda kendisinden ayrılmalarını ihanet olarak kabul eden Tutuş, onlarla hesaplaşmak için tekrar Halep önlerine geldi. Ruyân köyü yakınındaki savaşta Aksungur'u mağlûp edip esir aldı ve öldürttü (1094).

---

* "Aksungur", *DİA*, II, (1989), s. 296.

Sultan Melikşah'a sadakatle bağlı olan Aksungur halka çok iyi davranır, onların hak ve hukukunu korumaya itina gösterirdi. Yönetimi altındaki bölgelerde adalet ve emniyet hüküm sürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'l-Kalânisî, *Târîḫu Dımaşḳ* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1403/1983, s. 196-204, 208-212; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1957, I, 127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 136, 150, 162, 168, 180, 199, 202-203, 220-224, 232-233, 245, 258, 391, 420; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 126, 130, 137, 140, 144-145, 147; Suhayl Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, Beyrut 1391/1971, s. 210, 219-220, 226-233; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi* (*İbnü'l-Adîm, Buġyetü'ṭ-ṭaleb fî târîḫi Ḥaleb, Selçuklularla İlgili Kısımlardan Seçmeler*), Ankara 1982, s. 62-71; a.mlf., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 2-5, 9, 13, 113, 127, 129, 133-142, 145-150, 157-161; "Aksungur", *İA*, I, 275; H. A. R. Gibb, "Āḳ Sunḳur", *EI²* (İng.), I, 314.

Aksungur el-Porsukī[*]

Ebû Saîd Seyfüddîn Kasîmüddevle Aksungur el-Porsukī (ö. 520/1126). Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar ve oğlu Sultan Mahmud'un meşhur emîri.

Sultan Tuğrul Bey'in emîrlerinden Porsuk'un memlükü olduğu için efendisine nisbetle el-Porsukī diye anılan Aksungur, 1105 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Irak şahneliği'ne tayin edildi. Emîr Mevdûd'un Bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine (1113), onun yerine Musul valiliğine getirildi ve Haçlılar'la cihada memur edildi. İki aydan fazla bir süre Urfa'yı kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Aksungur 1115 yılında, daha önce cihad harekâtına katılması istendiği halde katılmayan İlgazi'yi cezalandırmak maksadıyla sefere çıktı, fakat Dârâ yakınlarında İlgazi'nin âni baskınına uğrayarak mağlûp oldu. Bu mağlûbiyet üzerine Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul valiliğinden azledilen Aksungur, iktâı olan Rahbe'ye çekildi ve Muhammed Tapar'ın ölümüne kadar orada sakin bir hayat sürdü.

Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmud, Irak Selçukluları tahtına çıkınca onu tekrar Bağdat şahneliğine tayin etti. Sultan Mahmud ile kardeşi Mesud arasındaki taht mücadeleleri sırasında bu görevden alınan Aksungur, 1121 yılında ikinci defa Musul valiliğine getirildi. Hille Emîri Dübeys b. Sadaka'nın Bağdat'a hücumundan çekinen Halife Müsterşid, Sultan Mahmud'dan yardım isteyince sultan onu Musul valiliğiyle birlikte

* "Aksungur el-Porsukī", *DİA*, II, (1989), s. 297.

Irak şahneliğine tayin etti. Fakat Aksungur, taktik hatası yüzünden Dübeys b. Sadaka'ya mağlûp oldu (1122). Irak ve Suriye'de geniş bir alanda hâkimiyet kurmak isteyen Dübeys, Haçlılar'la iş birliği yapıp Kral Baudouin ile birlikte Halep'i muhasara etti. Ancak Aksungur şehrin Haçlılar'ın eline geçmesine mâni oldu ve Halep'i zaptetti (1125). Daha sonra Kefertab'ı da ele geçiren Aksungur, Azâz muhasarasında ağır bir bozguna uğrayarak Musul'a döndü ve Câmi-i Atîk'te Cuma namazında iken Bâtınîler tarafından öldürüldü. Halep'e hâkim olduktan sonra halka çok iyi davranan, gümrük vergilerini kaldırıp zulüm ve kötülüklere son veren Aksungur hayırsever ve dindar bir emîr idi.

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'l-Kalânisî, *Târîḫu Dımaşḳ* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1403/1983, s. 314-316, 330, 335, 337, 338, 340, 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 442, 444, 501-503, 604-610, 633-636, ayrıca bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 242-243; Ebü'l-Ferec [İbnü'l-İbrî], *Târîḫu Muḫtaṣari'd-düvel* (nşr. A. Sâlihânî), Beyrut 1890 (Ofset); Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIX, 510-512; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 178, 188, 190-191, 194-195; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi* (*İbnü'l-Adîm, Buġyetü'ṭ-ṭaleb fî târîḫi Ḥaleb, Selçuklularla İlgili Kısımlardan Seçmeler*), Ankara 1982, s. 126-134; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1984, II, 29-33, 54-59, 65-67, 130-133; B. Lewis, "Three biographies from Kamal al-Din", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 325-344; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *CHIr.*, V, 116, 121-122; Reşîd el-Cemîlî, "Velâyetü Cüyûşbek 'ale'l-Mevṣıl", *Âdâbü'r-râfidîn*, V, Musul 1974, s. 251-262; "Aksungur", *İA*, I, 276-277; Cl. Cahen, "Āḳ Sunḳur al-Bursuḳī", *EI²* (İng.), I, 314.

*Haçlı Savaşları Sonrasında Bölgenin Siyasi Yapısı**

Sayın Başkan teşekkür ederim. Evvela, bu sempozyumu düzenleyen sayın Ahmet Bilgin hocaya teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Benim getirdiğim bazı bilgiler vardı siyasi yapıyla ilgili ama şekil değildi. Ben o şekle uymak zorunda kalıyorum. Bunu da arz ederim efendim, ilmen de şeklen de. Bakınız, çok enteresan hususlar var. Bunlardan biri, Selahaddin Eyyubiyle ilgili İslam aleminin uluslararası toplantısı bundan 7-8 yıl evvel Kahire'de yapılmıştı. Bunun bütün metinleri, bütün düşünceleri, bütün şekilleri, burada Türkiye'de de dahil, Belleten dahil olmak üzere -Türk Tarih Kurumu- neşredilmiştir. Bunun üzerine biraz daha gitmek, Selahaddin Eyyubi gibi çok sevdiğimiz bir İslam mücahidine bir kere daha yaklaşmanın zevki, çok güzel. Bundan dolayı sizlere, sayın başkanıma teşekkür ederim.

Enteresan hususlar var. Sayın Süreyya Hocam metni verirken başlığını doğru verdi. İki defa değiştirdim, bir kere daha müsaade edin değiştireyim. Zaten sıkıldım. Duymak istediğiniz başka şeydir. Kardeşlerim, dostlarım hepsi ilmi şeydir. Bunu biliyoruz. Mesela açılış konuşmasında yurtdışından gelen sayın dostum "East and West" dedi, yanılmıyorsam değil mi efendim? Doğu'nun Batı'ya, Batı'nın Doğu'ya gidişi İslam'dan da öncedir, Hıristiyanlık'tan da öncedir. Bu iki akım devamlı

* "Haçlı Savaşları Sonrasında Bölgenin Siyasi Yapısı", *Haçlı Seferlerinin 900üncü Yıldönümünde Uluslararası Selahaddin-i Eyyubi Sempozyumu*, Diyarbakır 23-24 Kasım 1996, Diyarbakır 1997, s. 189-192.

gidip gelmiştir. Tabii geldiği zaman ve şekil içerisinde mutlaka bir bahane, bir şekil değişikliği içinde gelecektir. Hepiniz şunu bilirsiniz ki İskender geldi, ta Hindistan'a Afganistan'a kadar. O zaman Hıristiyanlık mı vardı, Müslümanlık mı? Hunlar gitti Avrupa'ya, Şamandılar, Medler, Persler geldi batıya, İslam gitti Endülüs'e, İstanbul kapılarına kadar. Yine arzetti dostlarımız, Osmanlı gitti Viyana kapılarına. Bu gidiş-geliş, şekli ve şemali tarih içerisinde değişik boyut ve şekiller içerisinde olmuştur. Bugün yok mudur? Bugün de var. Ama onun şeklini görmek ve anlamak çok daha başka bir hususdur kanaatindeyim. Selahaddin Eyyubi gerçekten saygı duyduğumuz bir kişi. İslam'ın veya Selçuklu tarihçisi olarak söylüyorum. Çin hududundan Sudan'a kadar varan topraklar içerisinde 200 senelik bir Haçlı Hakimiyeti -150'den fazladır, 200'den azdır- içerisinde bizde daha 100 tane Selahaddin var. Buna saygısızlık göstermiyorum, yanlış anlamayın. Bir Selahaddin'le olsaydı iş, bir Selahaddin daha bulurduk belki. İslam'ın, Hıristiyanlığın meselesi değil bu. Doğu-Batı meselesidir bu. Bunun kuzeyi-güneyi yoktur. Muhterem arkadaşlarıma şunu arzederim, "East and West" terimi bize aittir. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Bağdat'a geldiği zaman kendisine bir ünvan verilmişti; "Meliku'l-Mağrub ve'l-Maşruk" Doğu'nun ve Batı'nın Meliki, hükümdarı Doğu ve Batı kelimesinin manası dünya hakimiyetidir. Bunun kuzeyi güneyi yoktur. Bu husus bize halife tarafından tevcih edilmiştir. Efendim şimdi Selahaddin Eyyubi devri, bunun en büyük mütehassısı Ramazan Şeşen hocamız yanımızda. Tabii ki Haçlı Seferleri şu şekliyle havza olarak tabi ki yorumlar fazladır, olacaktır da tabi. Şimdi müsaade ederseniz, benim size arzetmek istediğim bir husus var. Bu da, Selahaddin'in yetiştiği o yer neresidir? Kim yetiştirdi bu büyük adamı? Ordusu neydi? Demin arkadaşlarım bahsetti. Onun sistemi neydi, şekli neydi, devleti neydi? Kendiliğinden olmadı elbette. Efendim hicri 532, 1138-39 yılları olabilir, Selahaddin Eyyubi'nin Tegrit dediğimiz bugün Irak sınırları içerisinde olan bir yerde doğduğunu kabul ediyorum. Kendisinin doğduğu yıllar

içerisinde Tegrit'ten Musul'a geldiğini, orada benim bildiğim saha başlıyor. Musul Atabeyliği diyoruz. Başta İmadeddin Zengi. Urfa'nın fatihi, haçlıları öldüren kişi, İslam'ı savunmadan taarruza geçiren kişi. Onun hakkı var. Nureddin Mahmut'un hakkı vardır. "Zeynü'l-İslam" diyorlar efendim kendisine. Ünvan veriyorlar kendisine, herkese her ünvan verilmez. Bir melik, bir sultan, bir emir kendi ölçüsü içerisinde bir ünvan alır. Buna "Zeynü'l-İslam, İslam'ın Ziyneti" diyorlar. Niye? Urfa'yı fethediyor. "Müdafaadan taarruza geçtiler" diyor. Elbette ki Kudüs'ün fethini İbnü'l-Kaserani, İbnü Minüg, Usame şiirlerinde terennüm ettiler yeni bir zaferin müjdesidir diye. O da Selahaddin'di. Bu fetih Kudüs'ün fethinden evvel İslam aleminde yankılandı. Avrupa'da da yankılandı tabi. Efendim, Selahaddin Eyyubi'nin ordusunun yapısı, devlet yapısı ve şekli hep Selçuklu, Türktür. Elbette ki bizim Abbasilerden, Müslüman Arap olsun, Türk olsun, Kürt olsun biz farkı o zaman hissetmedik ki. Bu farkı niye yaratıyoruz şimdi? O da ayrı bir soru. Biz bunlarla bütün içerisindeyiz. Abbasi'den aldık, İran'dan aldık. Bizans'tan aldık. Özümüzü kolladık. Selahaddin'in ordusunda en önemli nokta tımarlı sipahiye dayanmaktadır.

Ulemanın sarayı vardır. Efendim, bu Osmanlı'da kapıkulu olur. Türkiye Selçuklularında, Anadolu Selçuklularında kapıkuludur. Bunlar esas değildir, esas olan yapı; toprağa bağlı olarak yetiştirilen askeri yapıdır. Bu özellik Selahaddin'in ordusunda mevcuttu. Memluk sistemi Abbasi'de de vardır, Türk Memluklar almışlardır, biz de aldık, Selahaddin'in kendisi de aldı. Onun evlatları da aldı. Çünkü o zaman Selahaddin'in esas hüküm sürdüğü yer Mısır'dır. Kölemen ve Memluk dediğimiz yeni bir devlet ortaya çıktı. Selahaddin yetiştirdi hepsini. Esas nokta dediğim gibi tımarlı sipahi. Bu tımarlı sipahi ana noktadır. Selahaddin bunu korumuştur. Selahaddin'den bahsederken enteresan bir husus var; Selahaddin'in bir "berid" sistemi var. Berid (Belid de olabilir (!)) derken sadece posta teşkilatı değil;

istihbarat teşkilatı. Haberleşmedir, devlet haberleşmesi. Ben konu olarak bunu seçmiş idim. Askeri istihbarat ve şekil, Selahaddin nasıl yapacaktı bunu? Vaktimiz dar, iki-üç kelimeyle arzedeceğim. Şimdi efendim, çok enteresandır, Zengiler ve Eyyübiler devrinde, İslam ansiklopedisinde Berid maddesini yazan "Surberd (?) şöyle diyor, Kahire-Damaskus-Dımaşk, Kahire-Hama, Hımus-Halep ve Elbira ve el-Ruha yani bugünkü Urfa arasında bu sistem, askeri sistem fevkalade iyi bir şekilde icra edilmiştir. Devlet teşkilatı ve özelliği bakımından da bu bir Selçuklu teşkilatı içerisindedir. Teşekkür ederim.

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU BEYLİKLERİ VE ATABEGLİKLER TARİHİ

İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)[*]

Anadolu'daki müstakil beyliklerden biri de *Çaka* (veya *Çakan*)[1] *Bey* tarafından İzmir bölgesinde kurulmuştur. Malazgirt zaferini takiben Anadolu'nun fethi işine girişen Selçuklu kuvvetlerinden ayrı olarak yapılan Anadolu savaşlarında Bizanslılara esir düştüğünü bildiğimiz bu Türk beyi uzun süre İstanbul'da kalmış ve Bizans'ın kuvvetli ve zayıf noktalarını kavramaya muvaffak olmuştur. Anna Comnena, *The Alexiad* da,[2] *Çaka Bey*'in Anadolu'da akınlar yapan ve kahramanca savaşan bir kişi olduğunu ancak bir seferinde tecrübesizliğinin kurbanı olarak Aleksandros Kabalika'ya esir düştüğünü ve N. Botaniates'e sunulduğunu belirtmektedir. Bu rivayete istinaden *Çaka (Çakan) Bey*'in Rumelili olmayıp Anadolu Türklerinden ve Müslüman olduğunu ifade edebiliriz. *Çaka Bey*, N. Botaniates'in hizmetinde iken Grekçe'yi öğrenmiş ve bir asâlet rütbesi de *(protonobilissimos)* elde etmiştir. *Çaka Bey*'in menşei ile ilgili bir rivayet de, onun Oğuzlardan Çavuldur boyuna mensup olduğudur. *Çaka Bey'in asil bir Türk boyundan ve itibarlı bir aileden geldiğinden hiç şüphe olmamalıdır.* Aksi halde, esaretinde Bizans sarayına gönderilmesi, orada Homeros'u okuyabilecek derecede Grekçe öğrenmesi, bir mevki elde etmesi ve neticede de İzmir bölgesi Türkleri arasında devlet kuracak bir itibara sahip olması mümkün olabilir miydi?

---

* "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, s. 477-480.

1 Bkz. İ. Kafesoğlu, "Selçuklu çağındaki İzmir Türk Beyinin adı, Çaka mı Çağa mı, Çakan mı?", *Tarih Dergisi*, 1984, 55 vd.

2 Anna Comnena, *The Alexiad*, İng. Çev. E. A. S. Daves, (Londra 1967), 198.

1078 yılında Süleyman-şah'ın yardımlarıyla Bizans tahtını elde eden Botaniates zamanında asâlet ünvanı almış olan *Çaka Bey*'in talihi, 1081 yılında imparatorluğunu ilân eden *Alexius* zamanında dönmüş, mevkiini kaybeden *Çaka Bey* İzmir taraflarına kaçarak bu havalide siyasî faaliyetlere girişmiştir. Bu yıllarda Türkler İzmir havalisine yerleşmişler ve bilhassa Süleyman-şah'ın İmparatorla yapmış olduğu anlaşma ile Bizans'ın Anadolu işlerine karışmaması neticesinde kısa bir süre için dahi olsa rahat nefes alma imkânına kavuşmuşlardır. *Çaka Bey* bu müsait durumu süratle değerlendirerek sahil beyliğinin temelini atmaya başlamıştır. Kesin olarak tesbit edemediğimiz bu hakimiyetin kuruluşu 1081 veya az daha sonraları olmalıdır. Bizans'ı iyi tanımasından faydalanan *Çaka Bey*, İstanbul'dan getirttiği tahmin olunan ustaların yanı sıra mahallî hıristiyan veya islamlaşmış yerli halkdan istifade ile bir donanma inşasına da başladı[3]. Zaten bu sıralarda Balkanlarda Bizans için büyük bir tehlike baş-göstermişti. Bu tehlike de, yine bir Türk zümresi olan Peçenek'lerdi. *Peçenekler* 1053 yılında yaptıkları 30 yıl süreli sulh andlaşmasını ihlâl ederek Bizans ülkesine akınlara başlamışlardı. *Çaka Bey* Bizans'ın Peçenekler ile olan meşguliyetinden istifade ile, bu defa İzmir körfezindeki Urla ve Foça merkezlerini[4] Bizanslıların elinden aldı.

Bu fetihlerde kara ordusu da kullanılmış olmalıdır. Foça'dan sonra Ege denizindeki adalara dikkatini teksif eden *Çaka Bey*, ilk olarak Midilli'yi ele geçirdi. Adanın valisi olan *Alapus*, *Çaka Bey*'in bir ültimatomu ile korkarak İstanbul'a kaçmış neticede adanın (Mathymna şehri hariç diğer kısmının) fethi oldukça kolay olmuştu[5]. Midilli'den sonra Sakız adası ele geçirilmiştir[6]. Hatta bir rivayet göre de İstanköy, Rodos, Sisam gibi adalar da

3 *The Alexiad*, 183.
4 *The Alexiad*, 183; A. N. Kurat, *Çaka*, 14-15.
5 Ayn. eser. ayn. yer.
6 A. N. Kurat, *Çaka*, 14; O. Turan, *Selçukluklar Zamanında Türkiye*, 90.

Çaka Bey'in hakimiyeti altına geçti[7]. Bizans İmparatoru, *Çaka Bey*'in bu faaliyetlerine karşı *Kastamonites* komutasında bir donanma gönderdi ise de bu donanma mağlup oldu.

Niketa Kastamonites'in mağlubiyeti üzerine İmparator, akrabası olan Konstantin Dalassenos'u İzmir ve çevresinin Düklüğüne (Duke)[8] tayin etti. Onun yardımcılığına da Opus'u vazifelendirdi. Anna Comnena, hatıratında, bu deniz harekâtına oldukça geniş yer vermektedir. Neticede Bizans donanması Sakız adasını 1090'da ele geçirmişse de Türk donanmasına karşı kesin bir zafer elde edememiştir. Bununla beraber *Çaka Bey* bir taraftan Anadolu sahillerinde daha büyük bir donanma inşası hazırlığına girişirken ve Peçeneklere elçi göndererek onları da karadan harekete geçirmeye teşvik ederken, bir taraftan da kara ordusunu Anadolu'dan temin ettiği güçlerle kuvvetlendirme yoluna gitti.

Çaka Bey'in, Peçenekler ile ortak bir harekâta hazırlanma endişesini daima taşıyan Bizanslılar, yine bir Türk kavmi olan Kumanlar'ı, Peçeneklere karşı kışkırttılar. Nitekim Peçenekler İstanbul yakınlarına kadar ilerledikleri bir sırada *Çaka Bey* de Gelibolu civarına kadar gelmişti. İmparator böyle bir tehlike karşısında bir yandan bu birleşmeyi önlemek için ilerlemeye başlarken bir yandan da Kumanlar'ı harekete geçirdi. *Çaka Bey*'in gelmesini beklemekte olan Peçenekler üzerine ani bir hücuma geçen Kumanlar ile Bizanslılar 29 Nisan 1091'de Peçenekler'i müthiş bir bozguna uğrattılar[9].

Çaka Bey müttefiki Peçeneklerin bu akıbetine rağmen cesaretini kırmadı. Ordusunu ve donanmasını kuvvetlendirme yoluna gitti. Bu sayede İstanbul'u ele geçirebilecekti. Bunu gerçekleştirebileceğine inanmış görünen *Çaka Bey*, Anna Comnena'ya

7 *The Alexiad*, 183.
8 *The Alexiad*, 183.
9 O. Turan, 92; A. N. Kurat, *Çaka*, 16-17.

göre kendisine İmparator (*Basileus*)[10] ünvanını dahi almış idi[11]. *Çaka Bey*'in bu tavrı Bizans İmparatorunu ciddi şekilde endişelendirmiş ve onun İzmir üzerine, bu defa son darbeyi vurmak üzere, kuvvetler sevk etmesine sebeb olmuştur. Bizans ordusu Yohannes Dukas'ın komutasında karadan, Dalassenos'un komutasında da denizden harekete geçti. Bizans donanması 1092'de Midilli adasına bir çıkarma yaptı. Burada *Çaka Bey*'in kardeşi *Galabaç (Yalvaç)* bulunmakta idi. Kardeşine yardıma gelen *Çaka Bey*, Bizans kuvvetleriyle çetin mücadeleye girişti. Ancak çıkan bir fırtına *Çaka Bey*'in mütareke yaparak İzmir'e çekilmesine sebeb oldu. Midilli adası ise bu büyük harekât neticesinde Bizanslıların eline geçti.

Bu mağlubiyete rağmen *Çaka Bey* İstanbul'u ele geçirmek fikrinden bir türlü vazgeçmedi. Yeniden tanzim ettiği ordu ile karadan ilerleyerek Çanakkale boğazında gümrük merkezi olan Abydos'u kuşattı. Sultan Melik-şah'ın ölümü ile serbest kalan ve İznik'e gelip Türkiye Selçuklu tahtını ele geçiren I. Kılıç Arslan, Çanakkale ve havalisini kendi hakimiyet sahası içinde telakki etmekteydi. Nitekim, *Çaka Bey*'in burayı muhasarasından bir yıl evvel *İlhan (İlhanes)* adlı veya ünvanlı bir komutanını Çanakkale havalisine göndermiş idi. Bu durum *Çaka Bey* ile I. Kılıç Arslan'ı karşı karşıya getirdi. Halbuki Selçuklu Sultanı *Çaka Bey*'in damadı olup aralarında büyük bir yakınlık mevcuttu. Ancak bu son hadise Kılıç Arslan'ın dikkatini *Çaka Bey*'in faaliyetleri üzerinde toplaması neticesini yarattı. Bu durumu iyi değerlendiren İmparator Alexius, *Çaka Bey*'e karşı Dalassenos komutasında bir donanma gönderirken, Kılıç Arslan'a da elçi ve mektup gönderip onu *Çaka Bey* aleyhine kışkırttı. Anna Comnena'nın ifadesine göre, İmparator Alexius mektubunda *"Şanlı Sultan Kılıç Arslan bilirler ki, sultanlık makamı ve ünvanı da sana babadan miras kalmıştır. Senin kayın baban Çaka her ne kadar*

10 O. Turan, 93, dipnot 35.
11 *The Alexiad*, 219.

Bizans'a karşı hazırlanıyor ve imparator ünvanını alıyorsa da bu bir bahaneden ibarettir. O bu kadar büyük bir imparatorluğu alamayacağını bilir. Bu sebeble bütün bu entrikalar sana karşı yönelmiştir. Onu serbest bırakmamalı ve cesareti kırılmalıdır. İktidarı elde tutmak için uyanık bulunmalısın. Bana gelince Allah'ın yardımı ile ben onu imparatorluk hududlarından kovacağım" diyordu[12].

Selçuklu Sultanı hududları içinde addettiği bölgelerde genişlemeye çalışan *Çaka Bey*'e karşı ordusu ile harekete geçince *Çaka Bey* iki ateş arasında yalnız kalmamak için Kılıç Arslan'ın yanına giderek onun gerçek maksadını öğrenmek istedi. Kılıç Arslan kayınpederi *Çaka Bey*'i iyi karşıladı, şerefine büyük bir ziyafet tertipledi. Anna Comnena'ya göre; ziyafetin sonlarına doğru Sultan kendi kılıcı ile *Çaka Bey*'in boynunu vurdu[13]. Ancak *Çaka Bey*'in öldürülmediğini belirten rivayetler de mevcuttur. Çünkü 1093 yılı civarında olan bu hadiseden sonra, 1097 yılında Çaka adı yine kaynaklarda geçmektedir. Ancak bazı araştırıcılara göre bu şahıs *Çaka Bey*'in oğludur[14].

Netice olarak *I. Haçlı Seferi* sırasında İznik 26 Haziran 1097 yılında düşmüştür. Haçlı ordusunun mevcudiyetinden istifade eden Bizans, *Dukas* adlı bir komutanın idaresinde güçlü bir donanmayı Ege denizine göndererek Türklerin elinde bulunan sahil şehirlerini ve adaları istirdad etmeye başlamıştır. Bilhassa İznik'in sükutu, batı bölgesindeki Türklerin cesaretini menfi yönde çok etkilemiştir. İzmir karadan ve denizden Bizans kuvvetlerince sarılmıştır. İzmir'i müdafaa eden Çaka (veya oğlu) anlaşma yoluyla İzmir'i Bizans donanma komutanı *Dukas*'a teslim etmek zorunda kaldı. Böylece ilk ve kudretli bir denizci olarak bilinen *Çaka Bey*'in sahilde kurmuş olduğu bu Türk Beyliği tarihe karışmıştır.

12 *The Alexiad*, 219; O. Turan, 94; A. N. Kurat, *Çaka*, 29.
13 *The Alexiad*, 220.
14 Bkz. O. Turan, 94-95.

Artuklular[*]

Diyarbekir ve Mardin çevresinde 1102-1409 tarihleri arasında hüküm süren bir Türkmen hânedanı.

Döğer boyundan Eksük adlı bir beyin oğlu olan Artuk 1063 yılında Sultan Alparslan'ın hizmetine girdi ve Malazgirt Zaferi'nden sonra onun emriyle Anadolu'ya geçerek Bizans'a karşı başarılı mücadelelerde bulundu. Alparslan'dan sonra sultan olan Melikşah, Artuk Bey'i Anadolu'dan geri çekip Hulvân'ı (Lûristan) iktâ etti ve kendisini Bahreyn Karmatîleri'ni itaat altına almakla görevlendirdi. Artuk Bey bu görevi başarıyla tamamladıktan sonra Melikşah'ın Diyarbekir bölgesine hâkim olan Mervânîler üzerine gönderdiği orduya katıldı. Bu sefer sırasında Irâk-ı Acem Valisi Fahrüddevle ile anlaşmazlığa düşen Artuk Bey'in Sultan Melikşah ile arası açıldı ve bu yüzden sultanın kardeşi Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girdi; Tutuş da ona Kudüs ve havalisini iktâ olarak verdi. Artuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğulları Sökmen ve İlgazi geçtiler (484/1091). Kudüs 1098 yılında Fâtımîler tarafından zaptedilince Sökmen, Halep Meliki Rıdvân b. Tutuş'un yanına geldi. İlgazi ise Irak'ta kendisine verilmiş olan bölgeye çekildi; kısa süre sonra da Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Bağdat şahneliğine tayin edildi.

Artuklular Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), Mardin ve Harput kolu olmak üzere üç kol halinde hüküm sürmüşlerdir.

---

* "Artuklular", *DİA*, III, (1991), s. 415-418.

1. Hısnıkeyfâ Kolu (1102-1232). Musul Emîri Kürboğa'nın ölümü üzerine Musul halkı, vali olarak Emîr Karaca'ya karşı Türkmen Mûsâ'yı desteklediler; Cezîre Emîri Çökürmüş ise Mûsâ'ya karşı çıktı. Bunun üzerine Mûsâ, Sökmen'den yardım istedi ve karşılığında Hısnıkeyfâ ile 10.000 dinar vermeyi vaad etti. Sökmen'in desteğini alan Mûsâ Çökürmüş'ü bozguna uğrattı, ancak kendisi kısa bir süre sonra öldürüldü. Sökmen ise Hısnıkeyfâ'ya giderek şehri Mûsâ'nın nâibinden teslim aldı ve Artuklular'ın Hısnıkeyfâ kolunu kurdu. Sökmen buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Sultan Tapar'a bağlılığını arzederek onun hizmetine girdi. Mardin şehri bu sıralarda Sökmen'in yeğeni Yâkūtî'nin hâkimiyeti altında idi. Onun ölümü üzerine çıkan anlaşmazlıktan faydalanan Sökmen 1103 yılında burayı da ele geçirmeye muvaffak olarak Diyarbekir havalisinin büyük bir kısmını kendisine bağladı. Sökmen 1104 yılında Haçlılar'ı Emîr Çökürmüş ile beraber ağır bir bozguna uğrattığı gibi Kudüs Kralı I. Baudouin ile Urfa Kontu I. Joscelin'i de esir aldı. Ancak bu zaferden kısa bir süre sonra hastalanan Sökmen Ekim 1104'te öldü ve yerine oğlu İbrâhim geçti. İbrâhim, amcası İlgazi'ye tâbi olmak zorunda kaldı. İbrâhim'in 1108 yılında ölmesiyle kardeşi Dâvud Artuklu hükümdarı oldu. Dâvud, Musul Atabegi Zengî'ye karşı Mardin Hükümdarı Timurtaş ile ittifak yaptı (1130). Dâvud'un Türkmenler üzerindeki nüfuzu çok kuvvetli idi. Onlardan temin ettiği kuvvetlerle Musul atabegine karşı çıktı ise de mağlûp olup Serce ve Dârâ'yı Zengî'ye terketmek zorunda kaldı. 1 Ağustos 1144'te ölen Dâvud'un yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan geçti. Kara Arslan, Zengî'ye karşı Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud ile anlaştı. Zengî'nin Ca'ber Kalesi muhasarasında öldürülmesiyle rahatlayan Kara Arslan, Gerger ve Harput'u ele geçirdi (1150). Zengî'den sonra Halep hükümdarı olan oğlu Nûreddin Mahmud ile ittifak yapan Kara Arslan 1167'de öldü ve yerine oğlu Nûreddin Muhammed geçti. Onun zamanında Eyyûbîler Suriye'de kuvvet kazanmaya başladılar. Muhammed, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin himayesine girerek

onun Musul ve Âmid muhasaralarına katıldı. Âmid'i ele geçiren Selâhaddîn, hizmetine karşılık burayı Muhammed'e verdi (1183). Muhammed'in yerine oğlu Kutbüddin II. Sökmen geçti (1185). Sökmen, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ölümünden faydalanarak bir kısım yerleri kurtarmaya çalıştı (1193). Sökmen ölmeden önce yerine memlükü ve eniştesi Ayaz'ı halef gösterdi. Ancak kumandanlar birkaç gün sonra Ayaz'ı tahttan indirip Sökmen'in kardeşi Nâsırüddin Mahmud'u hükümdar yaptılar. Mahmud önce, Eyyûbîler'den el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil'e, sonra da Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'a tâbi oldu. 1222 yılında ölen Mahmud'un yerine oğlu Melik Mesud geçti. Melik Mesud zamanında Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil önce Âmid'i, daha sonra da Hısnıkeyfâ'yı zaptederek Artuklular'ın bu koluna son verdi (630/1232).

2. Mardin Kolu (1106-1409). Bağdat şahneliğinden azledilen Necmeddin İlgazi, yeğeni İbrâhim'in elinden Mardin'i alarak burada Artuklular'ın Mardin kolunu kurdu. Kısa bir süre içinde Nusaybin ve Harran'ı ele geçiren İlgazi, Emîr Lü'lü'ün öldürülmesinden sonra halkın isteği üzerine Halep'e gelerek burayı da hâkimiyeti altına aldı (511/1118). Haçlılar'a karşı büyük bir mücadele veren İlgazi, Antakya hâkimi Roger'i Tel Afrin vadisinde büyük bir bozguna uğrattı (Haziran 1119). Irak Selçuklu Sultanı Mahmud 1121 yılında Necmeddin İlgazi'yi Gürcüler üzerine sefere yolladı ve bu seferden başarısızlıkla dönmesine rağmen Meyyâfârikīn'i (Silvan) ona iktâ etti. İlgazi, yanında yeğeni Belek b. Behrâm ve Dımaşk Atabegi Tuğtegin olduğu halde Zerdana Kalesi üzerine bir sefere çıktığı sırada hastalandı ve 19 Kasım 1122'de öldü.

İlgazi'nin ölümünden sonra oğullarından Süleyman Meyyâfârikīn'de, Timurtaş Mardin'de, yeğenlerinden Süleyman da Halep'te hüküm sürdüler. Hüsâmeddin, Timurtaş Belek'in ölümünden sonra Halep'i de hâkimiyeti altına aldı (1124). Ancak Timurtaş'ın tecrübesizliği Halep halkını kendisinden soğuttu ve

Halep daha sonra Emîr Aksungur el-Porsukī'nin eline geçti. Timurtaş, kardeşi Süleyman'ın ölümünden sonra Meyyâfârikīn'e de sahip oldu, fakat Musul Atabegi Zengî'nin Nusaybin'i ele geçirmesine engel olamadı. Timurtaş'ın 547 (1152-53) yılında ölümünden sonra yerine oğlu Necmeddin Alpı geçti. O da kardeşlerinden Cemâleddin'i Hani, Sıvan ve Kulp beldelerine, Behram'ı ise Dârâ'ya emîr tayin etti. Necmeddin Alpı, Nûreddin Mahmud ile ittifak yaptı. 1176 yılında ölen Alpı'nın yerine oğlu II. Kutbüddin İlgazi hükümdar oldu. Mardin'deki büyük camiyi yaptıran İlgazi zamanında Eyyûbî Hükümdarı Selâhaddin Harran, Habur, Dârâ ve Nusaybin gibi merkezleri zaptetti. Selâhaddin'in ülkesini tehdidi karşısında II. İlgazi, daha çok II. Kılıcarslan ile müttefik kaldı. Onun 1184 yılında ölümüyle küçük yaştaki oğlu Hüsâmeddin Yavlak (Yoluk) Arslan tahta geçti. Onun zamanında Ahlat Şahı II. Sökmen, Mardin Artukluları'nı himayesi altına aldı ve Nizâmeddin Alpkuş adlı bir memlükünü hükümet işleri ile görevlendirdi. Selâhaddîn-i Eyyûbî, II. İlgazi zamanından beri Artuklular'ın iç işlerine müdahale etmekteydi. Eyyûbîler Ahlat Şahı II. Sökmen'in ölümünden sonra Meyyâfârikīn'i geri almaya muvaffak oldu ise de uzun süre hâkimiyetleri altında tutamadılar. Selâhaddîn'in 1193 yılında ölümü Mardin Artukluları'na biraz nefes aldırdı, fakat bu defa da doğudan gelen kesif Türkmen göçleri içtimaî sarsıntıya sebep oldu. Yeni Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Âdil çok geçmeden Mardin'i kuşattı. Eyyûbî tehlikesinin kendi ülkesini de tehdit ettiğini gören Musul Atabegi Arslanşah, Yavlak Arslan'ın yardımına koştu. Neticede Eyyûbîler mağlûp olarak Mardin'den çekildiler (1199). Ancak el-Melikü'l-Âdil, oğlu el-Melikü'l-Eşref'i 1202 yılında büyük bir ordu ile tekrar Mardin üzerine gönderdi. Zor durumda kalan Mardin Artukluları, Halep Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'in aracılığı ile Eyyûbîler'in hâkimiyeti altına girmeye mecbur oldular.

Yavlak Arslan'dan sonra kardeşi Artuk Arslan Mardin'de hükümdar oldu. Onun zamanında Anadolu Selçukluları Eyyûbîler'i

mağlûp ederek Doğu Anadolu'da hâkimiyetlerini kurdular. Artuk Arslan bu durumdan faydalanarak Alâeddin Keykubad'a tâbi olup Eyyûbîler'e karşı cephe aldı. Ancak bir fırsatını bulan Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil 1236 yılında Urfa ve Harran'ı işgal etti. Alâeddin Keykubad'dan sonra Anadolu Selçuklu sultanı olan II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Eyyûbîler'in elinden kurtarmış olduğu yerlerden Sincar ve Nusaybin'i Artuk Arslan'a iktâ olarak verdi. Otuz beş yıllık hükümdarlıktan sonra 1239 yılında ölen Artuk Arslan'ın yerine oğlu I. Necmeddin Gazi geçti. O da Eyyûbîler'in kendi aralarındaki geçimsizliklerden faydalanarak Meyyâfârikīn Eyyûbî hâkimi Melik Şehâbeddin Gazi ile Halep Eyyûbîleri'ne karşı anlaştı; Urfa, Harran ve Cezîre'yi ele geçirdi. Moğollar Necmeddin Gazi'nin hâkimiyeti sırasında Diyarbekir ve Meyyâfârikīn yöresine girdiler (1252). Serûc, Harran ve Urfa'ya kadar yağma ve akınlarda bulunup 1256 yılında da Harput ve Malatya bölgelerini işgal ettiler. Moğol Hakanı Hülâgû 1257'de Suriye seferine giderken Yaşmut kumandasında bir birliğini Mardin ve Meyyâfârikīn'i zaptetmekle görevlendirdi. Bu Moğol birliği Meyyâfârikīn'i uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Mardin müstahkem bir kaleye sahip olduğundan sekiz aydan fazla dayandı; ancak şehirde açlık baş gösterdi ve veba salgını çıktı. Bu sırada Necmeddin Gazi de hastalığa yakalandı ve öldü, yerine oğlu Kara Arslan geçti (1260).

Moğol baskını karşısında çaresiz kalan Kara Arslan, Dârâ, Habur, Nusaybin ve Re'sülayn'ın Artuklular'a geri verilmesi karşılığında Moğol hâkimiyetini tanıdı ve bundan sonra Mardin Artukluları daha sade ve sâkin bir hayat sürmeye başladılar. Moğollar'ın 1260'ta Musul, 1281'de Suriye seferlerine Kara Arslan da katıldı. Otuz üç yıllık bir hükümdarlıktan sonra ölen Kara Arslan'ın yerine oğlu Şemseddin Dâvud geçti. Hükümdarlığının üçüncü yılında ölen Dâvud'un yerine de kardeşi II. Necmeddin Gazi tahta çıktı (1294). Bu hükümdar zamanında Mardin Artukluları'nın İlhanlılar'a olan yakınlığı daha da arttı. Necmeddin

Gazi 1312 yılında öldü ve yerine oğlu Ali Alpı geçti. Onun hükümdarlığı iki hafta kadar devam etti, fakat kendisinden sonra gelen kardeşi el-Melikü's-Sâlih elli yıldan fazla (1312-1364) saltanat sürdü. el-Melikü's-Sâlih zamanında Memlükler, İlhanlılar'a karşı devamlı saldırılarda bulunduklarından, onlara tâbi olan Mardin Artukluları da sürekli rahatsız oldular. Memlükler'in Halep Valisi Şehâbeddin Karatay, Artuklu ülkesine girerek Mardin ve civarını yağmalattı (1315). Moğol Hanı Olcaytu'nun ölümünü fırsat bilen Türkmen Cacaoğlu Alâeddin, Âmid'i işgal edip pek çok kişiyi esir aldı ve öldürttü.

İlhanlı Devleti'nin 1336 yılında yıkılması üzerine Süleyman Han ve Çobanoğulları Diyarbekir bölgesine girdiler ve kısa süre sonra da el-Melikü's-Sâlih'in saltanatını kabul ettiler. İlhanlı Devleti'nin çöküşüyle Doğu Anadolu birçok Türkmen oymağının faaliyet sahası içerisine düştü. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri bölgede nüfuz sahibi olmaya başladılar; bu sırada el-Melikü's-Sâlih seksen yaşında iken öldü (765/1364) ve yerine oğlu el-Melikü'l-Mansûr Ahmed geçti. Ahmed, Karakoyunlu Türkmenleri'nin reisi Bayram Hoca'nın taarruzuna karşı Celâyirli Hükümdarı Üveys'ten yardım istedi. Dört yıllık saltanatından sonra Ahmed'in yerine oğlu Mahmud hükümdar oldu (1368). Mahmud çok küçük yaşta idi; dört ay kadar tahtta kaldıktan sonra amcası Şemseddin Dâvud, Artuklu tahtını elde etti. Gerek 1376 yılında ölen Dâvud'un gerekse yerine geçen oğlu Mecdüddin Îsâ'nın hâkimiyet devirleri Karakoyunlular'la mücadele ile geçtiği gibi Mardin de Timur'un istilâsına uğradı. Mecdüddin Îsâ 1384 yılında Karakoyunlu Hükümdarı Kara Mehmed'e yenildi. Buna rağmen Karakoyunlular ile Artuklular ortak düşmanları Timur'a karşı birleşerek Memlükler'den yardım istediler. Memlük Sultanı Berkuk 1395 yılında Îsâ'ya hil'at yolladı. Fakat Timur'un Mardin'e yaklaşması üzerine Îsâ ona tâbiiyetini arzetmeye mecbur kaldı ve bu sayede Timur'un Mardin'i işgaline mâni olabildi. Ancak Îsâ, Erzen ve

Hısnıkeyfâ hükümdarları gibi Timur'un bizzat huzuruna çıkmadı. Buna kızan Timur Îsâ üzerine asker sevketti, hatta bir süre de Mardin'i muhasara etti. Îsâ bu kuşatmadan önce Mardin'den ayrılmıştı. Buna rağmen Timur'a esir düştü ve üç yıl süreyle Sultâniyye'de hapsedildi. Îsâ'nın veziri Alâeddin Altun Buğa, Mardin Artuklu tahtına onun yeğeni el-Melikü's-Sâlih'i geçirdi. Bu durumda Timur Îsâ'yı serbest bıraktı. el-Melikü's-Sâlih Mardin'e gelen Îsâ'ya tahtı teslim etti. Îsâ, Timur'un Memlükler üzerine sevkettiği kuvvetlere katılmayarak itaatten ayrıldı. Timur onu cezasız bırakmayarak Mardin'i kuşattı. Ancak muhasaranın uzun sürmesi sebebiyle, şehrin zaptı ile Akkoyunlu reisi Kara Osman'ı görevlendirdi. Îsâ bir süre sonra özür dileyerek affedilmesini sağladı (1403). Ancak Akkoyunlular'ın ülkesine taarruzlarını önleyemedi. Akkoyunlu Kara Osman'a karşı Îsâ, Türkmen beylerinden Çeküm ile anlaştı. Beraberce Kara Osman'ın üzerine yürüyerek Akmataş mevkiinde onunla muharebeye girdiler. Neticede Akkoyunlular galip geldi, Çeküm ve Îsâ öldürüldü (809/1406).

Îsâ'dan sonra Mardin surları içerisine kapanan Artuklular'a, oğlu Şehâbeddin Ahmed hükümdar oldu. Ahmed, Mardin'i Akkoyunlular'a karşı müdafaa edemeyeceğini anlayınca, Karakoyunlu Kara Yûsuf ile anlaşarak şehri ona teslim etti (1409). Kara Yûsuf Ahmed'e Musul'u verdiyse de Ahmed bir hafta sonra öldü. Böylece Artuklular Devleti'nin Mardin kolu da tarihe karıştı.

3. Harput Kolu (1112-1124 ve 1185-1233). Artuk Bey'in torunu Belek b. Behrâm 1112 yılında Harput'a hâkim olmuş ve Palu merkez olmak üzere burada kendi beyliğini kurmuştu. Amcaları Sökmen ve İlgazi ile beraber Haçlılar'a karşı çetin bir mücadeleye giren Belek bu arada Halep'i de Süleyman'ın elinden aldı (1123). Ertesi yıl Menbic'i kuşattıysa da kaleden atılan bir okla vurularak öldü (518/1124). Belek'ten sonra Harput, Hısnıkeyfâ Artuklu Hükümdarı Dâvud'un eline geçti ve 1185 yılına kadar Hısnıkeyfâ kolunun hâkimiyetinde kaldı. Hüsâmeddin

Timurtaş da Halep'i istilâ etti. Nûreddin Muhammed'in ölümü üzerine Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin hizmetinde bulunan Dâvud'un kardeşi İmâdüddin Ebû Bekir, süratle Hısnıkeyfâ'ya geldi. Fakat yeğeni II. Sökmen kendisinden daha erken davranıp Selâhaddin'e Hısnıkeyfâ'ya hâkimiyetini tasdik ettirdiğinden, buraya sahip olamadı. Bununla beraber Harput ve çevresini kendi hâkimiyeti altına almaya ve burada bağımsız bir beylik kurmaya muvaffak oldu (1185). Ebû Bekir 1204 yılında öldü, yerine oğlu Nizâmeddin İbrâhim geçti. İbrâhim'in ölümünden sonra yerine oğlu Hızır, daha sonra da onun oğlu Nûreddin Artuk hükümdar oldu. Bu son Harput Artuklu hükümdarları da Eyyûbî hâkimiyetini tanımakta idiler. Anadolu Selçukluları Sultanı Alâeddin Keykubad'ın kumandanlarından olan Kemâleddin Kamyar Eyyûbîler'i Harput civarında yendi. Bazı Eyyûbî kumandanları Harput Kalesi'ne sığındılar. Selçuklular kaleyi yirmi dört gün kuşattıktan sonra Ağustos 1234'te teslim aldılar. Alâeddin Keykubad Artuklu hükümdarlarının canını bağışladı ve Akşehir'i kendisine iktâ olarak verdi. Böylece 1185 yılında İmâdüddin Ebû Bekir tarafından kurulmuş olan Harput Artukluları da tarihe karıştı.

Teşkilât, Kültür ve Mimari. Eski Türk devlet anlayışını esas alan Artuklular, devleti hânedan mensuplarının ortak malı kabul ettiklerinden, merkeziyetçi bir hükümet kurup tek bir devlet haline gelemediler. Daha çok kuvvetli beylerin etrafında toplanıp yarı bağımsız bir tarzda siyasî birliklerini korumaya çalıştılar. Devletin idaresi hususunda Selçuklular'ı kendilerine örnek aldılar ve Selçuklu devlet teşkilâtının ana unsurlarını kendi ülkelerine uyguladılar. Zaman zaman güçlü devletlerin hâkimiyetlerini tanımak zorunda kalan Artuklu hükümdarlarının resmî unvanları, bilhassa XII. yüzyılda İslâmiyet'ten önceki Türk unvanlarının bir devamı şeklinde olmuştur. Alp, Sagun, İnanç, Kutluğ ve Yabgu gibi eski Türk unvanlarının

Artukoğulları'nda kullanılması Türk devlet geleneğinin buralarda devam ettiğine bir delildir.

Artuklular'ın içtimaî ve iktisadî hayatı hakkında bilgiler çok azdır. Ancak komşu ülkelere göre en az verginin bu ülkede alındığı görülmektedir. Hatta bu yüzden civar bölgelerden bu ülkeye göç edenlerin sayısı oldukça fazladır. Ağır savaş masraflarına karşılık vergilerin azlığı ve maliyenin zenginliği, halkın hayat seviyesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Artuklu hükümdarları ticarî ve içtimaî hayatı canlı tutmak için çarşılar, kervansaraylar, köprüler, camiler ve medreseler yaptırmışlardır. Hüsâmeddin Timurtaş, Batman ırmağı üzerinde 150 m. uzunluğunda büyük bir köprü yapımına başlamış ve köprü oğlu Necmeddin Alpı zamanında tamamlanmıştır. Timurtaş'ın yaptırdığı önemli eserlerden biri de Hüsâmiye Medresesi'dir. Ayrıca Timurtaş'ın oldukça büyük, kitap bakımından da zengin sayılabilecek bir kütüphane kurduğu kaydedilmektedir. Timurtaş'ın oğlu Alpı Koçhisar'da cami, medrese, kervansaray ile bir de çarşı yaptırmış, bunlara vakıflar bağlamıştır. Fahreddin Kara Arslan da ticaret ve ulaşımı hızlandırmak için Hısnıkeyfâ, Malatya, Birecik ve Kal'atürrûm'da birer köprü yaptırmıştır. Hısnıkeyfâ Köprüsü 1166'da sel ve depremden hasar görmüşse de kısa sürede tamir edilmiştir. Mardin Artukluları'ndan Artuk Arslan, Koçhisar'da Ulucami'yi (1204), Mardin'de Hatuniye Medresesi'ni (1205) ve Hârizm'de Şeyh Tâceddin Mesud Medresesi'ni inşa ettirmiş; Muzafferüddin Kara Arslan Muzafferiye Medresesi'ni, II. Necmeddin Gazi de seksen odalı Şehidiye Medresesi'ni yaptırmıştır. Şehidiye Medresesi'ne dükkân, hamam, bağ ve bahçelerin yanı sıra Koçhisar'da bir han ve Hârizm'de bir boyahane vakfedilmiştir. Mecdüddin Îsâ'nın 1392 yılında yaptırdığı Zinciriye Külliyesi Mardin'in en büyük âbidelerinden biri idi. Artuklu hükümdarları fikir ve ilim adamlarını da korumuşlardır. Artuklular'ın kurmuş olduğu medreselerde

İslâmî ilimlerin yanı sıra tıp, riyâziye ve felsefe derslerinin okutulduğu da çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'l-Kalânisî, *Ẕeylü Târîḫi Dımaşḳ*, (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 135, 138, 169, 170, 199, 208, 243, 266; İbnü'l-Ezrak el-Fârikī, *Târîḫu Meyyâfârikīn ve Âmid*, British Museum, nr. Oriental 5803, vr. 167[a] vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 445 vd.; XI, 7 vd.; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-ḥaleb*, II, 123, 124, 185, 186, 225, 253, 254, 271; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 133-240; İmâdüddin Halil, *el-ʿİmârâtü'l-Artuḳıyye fî'l-Cezîre ve'ş-Şâm*, Beyrut 1400/1980; Cl. Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", *JA*, I/1, s. 219-227; Faruk Sümer, "Döğerlere Dâir", *TM*, XI (1951), s. 139; Ali Sevim, "Temurtaş'ın Haleb Hâkimiyeti", *TTK Belleten*, XXXV/100 (1961), s. 571-581; a.mlf., "Artukoğlu İlgazi", *a.e.*, XXVI/104 (1962), s. 640-691; a.mlf., "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *a.e.*, XXVI/103 (1962), s. 501-520; a.mlf., "Artuklular'ın Soyu ve Artuk Bey'in Siyâsî Faaliyetleri", *a.e.*, XXV/101 (1962), s. 121-146; Carole Hillenbrand, "The Career of Najm al-Dīn İl-Ghāzī", *Isl.*, sy. 58 (1981), s. 250-292; a.mlf., "The Establishment of Artuqid Power in Diyār Bakr in the Twelfty Century", *St.I*, sy. 54 (1981), s. 129-153; M. Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", *İA*, I, 617 vd.; Cl. Cahen, "Artukids", *EI²* (İng.), I, 662-667.

Belek b. Behrâm[*]

Nûrüddevle Belek b. Behrâm b. Artuk (ö. 518/1124). Harput, Dersim ve Halep emirliklerinde bulunan ve Haçlılar'la yaptığı savaşlardaki başarısı ile ün kazanan bir Türk beyi.

Gençlik dönemine dair fazla bilgi yoktur. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra, saltanat iddiasında bulunan kardeşi Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş Urfa Emîri Bozan'ı öldürterek Serûc'u (Surûc) Sökmen b. Artuk'a iktâ etmiş, o da burayı yeğeni Belek'e vermişti.

Tutuş giriştiği saltanat mücadelesinde Berkyaruk'a mağlûp olarak hayatını kaybedince Belek amcaları Sökmen ve İlgazi ile birlikte Tutuş'un oğulları Rıdvan ve Dukak arasındaki mücadelelere katıldı. Haçlılar Antakya'yı ele geçirdikten sonra bu şehri kurtarmaya gelen Kürboğa kumandasındaki Büyük Selçuklu ordusunda da görev alan Belek, kendi idaresinden memnun olmayan Serûc halkının şehri Urfa Kontu I. Baudouin'e teslim etmesiyle buradaki hâkimiyetini kaybetti (1098). Buna rağmen mücadelesini sürdüren Belek bir kısım Türkmen oymaklarını etrafına toplayarak 1100 yılında Serûc üzerine yürüdü ve Urfa'nın yeni kontu II. Baudouin de Bourg ile Serûc senyörü Foulque de Chartres'i mağlûp etti. Bu mağlûbiyet üzerine Antakya'ya giderek askerî yardım alan II. Baudouin kendisine hücum eden Belek ile Sökmen'i mağlûp ederek geri çekilmek zorunda bıraktı (1101).

---

* "Belek b. Behrâm", *DİA*, V, (1992), s. 402-403.

Mücadele etmekten yılmayan Belek, 1104 yılında Arap asıllı Yaîş kabilesinden Fırat nehri kenarındaki Hadîse ve Âne kasabalarını aldı. Fakat Hille'nin Arap emîri Seyfüddevle Sadaka'nın müdahalesi karşısında buraları terketmek zorunda kaldı. Bu hadiseden sonra aynı yıl Haçlılar karşısında kazanılan Harran Savaşı'na amcası Sökmen ile birlikte katılan Belek ertesi yıl Hânîcâr Kalesi'ni ele geçirmeye muvaffak oldu. Belek Musul Emîri Mevdûd b. Altun Tegin'in 1110 yılında Urfa bölgesine yaptığı büyük sefere İlgazi ile birlikte katıldı. Mevdûd Harran'ı Belek'in amcası İlgazi'ye iktâ etti. Fakat Ahlatşah Emîri Sökmen el-Kutbî buna itiraz edince İlgazi ile aralarında anlaşmazlık çıktı. Neticede İlgazi'yi ele geçiremeyen Sökmen el-Kutbî Belek'i yakalayarak zincire vurdu ve Muş bölgesindeki Aydziats Kalesi'ne hapsetti. Sökmen el-Kutbî'nin ertesi yıl ölümü üzerine serbest bırakılan Belek, el-Cezîre'ye dönerek amcası İlgazi'nin hizmetine girdi. 1112 yılında Çubuk oğlu Mehmed Bey'in ölümü üzerine yanına topladığı Türkmenler'le birlikte harekete geçerek Harput (Hısnıziyâd) ve çevresindeki kasabalar hariç olmak üzere Çubuk oğlu Mehmed Bey'in sahip olduğu bütün toprakları ele geçirdi ve Palu şehrini kendine merkez yaparak yeni bir beylik kurdu.

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıcarslan 1107 yılında ölünce oğullarından Tuğrul Arslan Malatya'da sultan ilân edildi. Tuğrul Arslan'ın yaşı çok küçük olduğundan annesi Ayşe Hatun, Emîr İlarslan ile evlenerek onu oğluna atabeg tayin etti. Ancak kısa bir süre sonra İlarslan'ı hapsettiren Ayşe Hatun akıllı ve cesaretli davranışlarını takdir ettiği Belek ile evlendi (1113). Malatya'ya gelen Belek Tuğrul Arslan'ın atabegi oldu. Malatya, Elbistan ve çevresini beyliğine katarak topraklarını genişletti, 1115 yılında da Harput'u ele geçirdi. Kısa bir süre içerisinde kuvvetlenmesinden endişeye kapılan Mengücükler Belek'i zayıflatmak için fırsat buldukça ülkesine girip yağmada bulunuyorlardı. Belek Mengücükoğlu'nu cezalandırmak maksadıyla

Kemah ve Erzincan bölgesini istilâya başladı (1120). Mengücükoğlu Belek'e karşı mukavemet edemeyeceğini anladığından komşusu Trabzon Dükü Konstantin Gabras'tan yardım istedi. Ancak bu birleşik kuvvetler Belek tarafından Bayburt yakınlarında ağır bir bozguna uğratıldı. Esir düşen Konstantin Gabras 30.000 dinar fidye karşılığında serbest bırakıldı.

Belek, amcası İlgazi ile 1122 yılında Suriye seferine katıldı ve Haçlılar'ın elindeki Zerdenâ Kalesi'ni muhasara etti. İlgazi'nin bu sefer sırasında hastalanmasıyla Haçlılar'a karşı devam eden savaşların idaresini üzerine alan Belek, 13 Eylül 1122'de Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ile Birecik Senyörü Galéran du Puiset'i Serûc yakınlarında mağlûp ve esir etti. Bu iki Haçlı liderini Harput'a gönderip hapsettirdi, amcası İlgazi'nin 19 Kasım 1122'de ölümünden sonra da Haçlılar'ın en büyük düşmanı haline geldi.

Belek 1123 yılında Gerger'i muhasara etti. Gerger'in idaresini elinde tutan Ermeni Mikhail Haçlı liderlerinden yardım istedi. Kudüs kralı yapılan yardım çağrısına uyarak Tel Bâşir'den hareketle Gerger'e doğru ilerlerken Fırat'ın batı kıyısında Turuş mevkiinde ansızın Belek ile karşılaştı. 18 Nisan 1123'te yapılan savaşı Türkler kazandı ve Kudüs Kralı Baudouin esir alındı. Belek'in bu muzafferiyeti bütün İslâm âleminde takdirle karşılandı ve kendisine "gazi" unvanını kazandırdı. Ancak Belek bu fırsatı iyi değerlendirip Franklar'a öldürücü darbeyi indiremedi. Onun asıl gayesi Halep'i ele geçirdikten sonra Haçlılar'la mücadeleye devam etmekti. Bundan dolayı Urfa kontluğuna karşı daha büyük bir savaşa girmedi.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud bu zaferden sonra Halep şehrinin menşurunu Belek'e göndererek onu Haçlılar'a karşı savaşan İslâm ordularına başkumandan tayin etti. Kısa bir muhasaradan sonra Harran'ı amcazadesi Bedrüddevle Süleyman'ın adamlarından alan Belek, 1123 yılının Haziran ayı sonlarında da Halep'e gelerek şehri ele geçirdi. Belek Halep'te iken birçoğu

Behisnili (Besni) olan elli kadar Ermeni çeşitli kıyafetler içinde Harput şehrine girerek muhafızların azlığından istifadeyle kaleyi ele geçirmeyi ve hapis tutulan Haçlı liderlerini kurtarmayı başardılar (Ağustos 1123). Ancak hapisten kurtulan Haçlı liderleri ile diğer esirler şehir halkı tarafından kuşatılan kaleden çıkmanın mümkün olmadığını anlayınca Ermeniler'den de takviye alarak kale içinde savunmaya geçtiler. Kudüs Kralı Baudouin, Urfa Kontu Joscelin'i kuvvet toplayıp süratle Harput'a dönmesi için Kudüs'e gönderdi. Bu olaylardan haberdar olan Belek hemen Harput'a geldi ve kaleyi zaptederek Kudüs kralı ve senyörler dışında bütün Haçlı askerleriyle onlara yardım eden Ermeniler'i öldürttü (Eylül 1123). Kral ve senyörleri yeniden zincire vurduran Belek onları daha emin bir yer olarak gördüğü Harran'a gönderip orada hapsettirdi. Asker toplamak için Kudüs'e gönderilen Kont Joscelin ise topladığı askerle Tel Bâşir'e geldiği sırada Belek'in Harput'u ele geçirdiğini öğrendi ve ilerlemekten vazgeçti. Belek eline geçirdiği bu fırsatı değerlendirip Haçlılar'a şiddetli bir darbe indirebilmek için asker toplamaya başladı. Bölgedeki Türkmenler'in kendisine katılmasının yanı sıra amcazadeleri olan Dâvud, Süleyman ve Timurtaş gibi Artuklu emîrleri, ailenin lideri olarak gördükleri Belek'e asker gönderdiler. Hatta Timurtaş bütün kuvvetleriyle Belek'in hizmetine girdi. Ayrıca Dımaşk Atabegi Tuğtegin kuvvetlerinin başında yardıma geldiği gibi Musul Emîri Aksungur el-Porsukī de önemli sayıda asker gönderdi. Bu birleşik kuvvetler Haçlılar'ın elindeki Azâz Kalesi'ni muhasara altına aldı. Kale içinde çok zor durumda kalan Haçlılar âni bir çıkış hareketiyle Türkler'in üzerine saldırdılar. Bu Frank garnizonuyla onlara yardıma gelen diğer Haçlı kuvvetleri arasında kalan Türk ordusu mağlûp olarak geri çekildi. Bu harekâttan bir sonuç alamayan Belek Halep'e döndü ve burada Melik Rıdvân'ın kızı Ferhunde Hatun ile evlendi. Kral II. Baudouin ile yanındaki esirleri de Halep'e getirterek orada hapsetti. Ancak ilk fırsatta Haçlılar'dan bu son bozgunun intikamını almak isteyen Belek,

bölgedeki bazı kaleleri tahkim ettikten sonra Azâz yöresine asker göndererek Meşhalâ mevkiinde Haçlılar'ı bozguna uğrattı ve Mücedded Kalesi'ni ele geçirdi (1124).

Aynı yıl Belek, itaatinden şüphe ettiği Hasan b. Gümüştegin el-Ba'lebekkî'nin elinden Menbic Kalesi'ni almak için amcazadesi Timurtaş'ı görevlendirdi. Timurtaş Hasan'ı yakaladıysa da onun kardeşi Îsâ kuvvetleriyle kaleye çekilip müdafaaya geçti. Bu duruma müdahale eden Belek bizzat gelerek kaleyi kuşattı. Zor durumda kalan Îsâ çevredeki Haçlılar'a haber gönderip yardım istedi. Urfa Kontu Joscelin başta olmak üzere Maraş Kontu Geoffroy, Keysum Kontu, Dülûk ve Râbân Senyörü Mahuis ile diğer senyör ve şövalyeler toplanıp Îsâ'nın yardımına gelmek üzere yola çıktılar. Joscelin'in 10.000 kişilik Haçlı ordusuyla yaklaşması üzerine Belek ona karşı harekete geçti. İki taraf arasında 5 Mayıs 1124 günü Menbic yakınlarında başlayan savaş Türkler'in kesin zaferiyle sonuçlandı. Bu galibiyetten sonra Belek tekrar Menbic'e döndü ve bütün geceyi ibadet ve dua ile geçirdi. Ertesi gün muhasaraya devam etti. Bu sıralarda Doğu Akdeniz sahilinde müslümanların elinde kalan tek şehir durumundaki Sur Haçlılar tarafından kuşatılmış bulunuyordu. Sur emîrinin yanı sıra Atabeg Tuğtegin'in de yardım isteği üzerine Menbic kuşatmasını Timurtaş'a bırakıp Sur şehrinin yardımına koşmaya hazırlanan Belek kaleden atılan bir okla ağır şekilde yararlandı ve aynı gün öldü (6 Mayıs 1124). Haçlılar'a karşı kazandığı eşsiz zaferlerle müslümanların gönlünde taht kuran Gazi Belek'in naaşı Halep'e getirildi ve Hz. İbrâhim'in makamı önüne defnedildi. Hıristiyanlar'ın korkulu rüyası haline gelen Belek Gazi'nin ölümü bütün İslâm âlemini mateme boğdu.

BİBLİYOGRAFYA

Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: h. 430-538 (haz. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 43-48, 100, 113, 115-118, 120; İbnü'l-Ezrak el-Fârikī, *Târîḫu Meyyâfârikīn*, s. 213, 278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X

(trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, s. 267, 299, 319-320, 464, 468-469, 483, 488-489; Ebü'l-Ferec, *Târih*, II, 351, 356-358, 374; *Urfalı Mateos Vekāyi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 271-274, 277; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 101, 106, 119; a.mlf., "Balak", *EI²* (İng.), I, 983; a.mlf., "Belek", *UDMİ*, IV, 840-842; İmâdüddin Halîl, *el-'İmârâtü'l-Artuḳıyye fî'l-Cezîre ve'ş-Şâm*, Beyrut 1980, s. 106, 205, 235, 264-278; Ali Sevim, *Selçuklular Tarihi*, s. 123, 127, 149, 169, 171-172; a.mlf., "Artukoğlu İl-Gazi", *TTK Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 666 vd.; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 132-137, 140 vd., 170, 172; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi 1118-1146*, Ankara 1987, s. 20, 25-32, 34-40, 42, 44-45, 47-53, 55-57, 59, 63, 73, 82, 96, 100, 110, 153; Mükrimin Halil Yınanç, "Belek", *İA*, II, 468-473.

Zengî[*]

Zengî. İmadeddin b. Aksungur b. Turgan, (1087-1146). Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi Musul atabeyleri veya Zengîler hânedanının kurucusu. Babası Kasîmüddevle Aksungur, Alp Arslan zamanında saraya alınmış, Melikşah zamanında da kumandanlığa getirilmiş bir memlûktur. İbn al-ᶜAdîm (*Buġya*, VI, 206)'e göre, Aksungur'un babası Turgân, Sâbyū (?) kabîlesindendir. Melikşah'ın Suriye seferine kumandan olarak katılan Aksungur, Haleb şehri Türk hâkimiyetine geçince (3 kânun I. 1086), buranın ilk Türk vâlisi olmuştur. Sultan Melikşah'ın ölümü (20 teşrin II. 1092) üzerine, kardeşi Tutuş saltanat mücâdelesine girişmiş ve Berkyaruk tarafını tutan Aksungur'u Tall al-Sulṭān civârındaki muhârebede ele geçirerek öldürtmüştür (26 mayıs 1094). Kür-Boga, Musa el-Türkmânî, Çığırmış, Çavlı, Mevdûd ve Aksungur Porsukî gibi Musul'a tâyin edilen emirler bu sırada yedi yaşında bulunan Zengî'nin tâlim ve terbiyesi ile ilgilendiler.

Abbâsî halîfesi al-Mustarşid Billāh (1118-1135)'ın Hille emîri Dubays b. Ṣadaḳa'ya karşı açtığı savaşa katılan Aksungur Porsukî, kumandanlarından Altuntaş al-Aburī ile birlikte Zengî'yi de aşağı Irak bölgesinde Selçuklu hâkimiyetini te'sis için Vâsıt'a gönderdi. Bu seferde gösterdiği askerî başarı netîcesinde Vâsıt, Zengî'ye iktâ olarak verildi (*al-Kāmil*, X, 429), arkasından da Irak Selçuklu sultanı Mahmud (1118-1131)'un emriyle, Basra'nın iktâsını elde etti (1125).

---

* "Zengî", *İA*, XIII, (1986), s. 526-532.

Sultan Mahmud ile al-Mustarşid arasında, halîfenin dünyevî hâkimiyet te'sis etmek istemesi üzerine çıkan anlaşmazlık sonucu, Selçuklu ordusu Bagdad'a girdi. Bagdad içinde süren muhârebeye Vâsıt ve Basra'dan te'min ettiği kayıklarla Dicle üzerinden asker getiren Zengî, şehir içindeki mücâdelenin Sultan Mahmud lehine netîcelenmesini sağladı. Zengî'nin askerî kabîliyetini takdir eden sultan, onu Bagdad şahneliğine tâyin etti (nisan 1126).

Musul emîri Aksungur Porsukî'nin Bâtinîler tarafından öldürülmesi (26 teşrin II. 1126), yerine geçen oğlu İzzeddin Mes'ûd'un kısa süre sonra vefatı (temmuz 1127) ve Mes'ûd'un oğlunun küçük yaşta olması, Musul vâliliğinde bir boşluk yarattı. Emîr Çavlı, Mes'ûd'un oğlu adına şehrin idâresinin kendisine verilmesini Bagdad'a bir hey'et yollayarak sultandan istedi. Giden hey'et Çavlı'nın tâyini yerine Zengî'yi tercih ettiklerini söyledi. Sultan Mahmud, oğlu Alp Arslan'ın atabeyliğini de Zengî'ye vererek, onu Musul'a tâyin etti (1127). Musul'a gelen Zengî'ye emir Çavlı itâat etmek zorunda kaldı. Burada iç kaleye yerleşen Zengî şehrin dizdarlığını Nasreddin Çakır'a verdi.

İzzeddin Mes'ûd, ölümünden önce Haleb'e memlûklarından Kutlu Aba'yı tâyin etmişti (*Buġya* V, 132[a]-134[a]). Fakat Kutlu Aba'nın kötü idâresi netîcesi, Haleb halkı milis kuvvetleri (*al-Aḥdāṯ*) ile birleşip isyân ettiler ve Kutlu Aba'yı yakalayıp, hapsederek yerine Fā'żā'il b. Badī[c]'i getirdiler. Ancak şehirde huzur yine de sağlanamadı.

Zengî, kumandanlarından Sunḳur al-Dirāz ile Hasan Kara-Kuş'u öncü olarak Haleb'e yolladı (kânun I. 1127). Kendisi arkadan Haleb'e doğru hareket etti. Yolu üzerindeki Nusaybin'i kuşattı. Artuk Oğullarından Mardin hâkimi, Temür-Tâş (1122-1152)'ın tâyin ettiği bir vâli tarafından idâre edilen Nusaybin, Musul'a karşı düşmanca davranmaktaydı. Temür-Tâş, Hısn Keyfâ'da hüküm süren amcası oğlu Dâvûd (1109-1144)'dan yardım istedi. Ancak yardımcı kuvvetlerin gecikebileceğini düşünen

Nusaybin müdâfîleri teslim oldular (*al-Atābakīya*, s. 36 v.d.). Zengî, Nusaybin'den Haleb'e gelip, şehri teslim aldı.

Zengî, Haleb'e hâkim olduğu sıralarda Haçlılar Akdeniz'in Suriye sâhilini tamamen ele geçirmişlerdi. Haleb, Hamâ, Hıms ve Dimaşḳ (Şâm) gibi ancak iç kısımlarda kalan şehirler Müslümanların elinde bulunuyordu. Dimaşḳ'tan Rahba ve Rakka'ya uzanan yolun dışındaki bütün ticârî yollar kesilmişti. Merkezî Suriye, Antakya'daki, Şimâlî Suriye, Urfa'daki, Cenûbî Suriye ise, Kudüs'deki Haçlı hâkimiyetlerinin tehdidi altında idi (*al-Kāmil*, X, 457 v.d.). İbn al-Aṯīr, Abū Şāma ve İbn al-ʿAdīm gibi tarihçiler, Zengî'nin bütün Suriye'yi kendi hâkimiyeti altına almayı gaye edindiğini yazmaktadırlar (*al-Kāmil*, X, 643-647; *Buġya*, VI, 208[a]; Abū Şāma, I, 77).

Tuğtekin'in ölümü (11 şubat 1128), Atabey Zengî'yi Dimaşḳ Atabeyliği üzerine harekete geçirmeye teşvik etti. Fakat, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in emriyle Irak sultanı Mahmud'un, Zengî'nin yerine Hille emîri Dubays b. Ṣadaḳa [b. bk.]'yı tâyin etmek istemesi ve Zengî'nin Sultan Mahmud huzuruna gidip, bu tâyini durdurması, Dimaşḳ üzerine yapacağı bir sefere mâni oldu.

Zengî, Tuğtekin'in yerine geçen oğlu Tac el-Mülûk Böri (1128-1132)'ye haber göndererek ondan Haçlılara karşı açılan cihada yardımcı olmasını istedi. Ancak Zengî, Böri'nin oğlu Hamâ emîri Sevinç kumandasında gönderdiği kuvvetleri Haleb'de hapsederek, askersiz bıraktığı Hamâ üzerine yürüyüp, 24 eylül 1130'da şehri zaptetti. Bunu tâkiben Hıms şehrini kırk gün kuşattı ise de, kış mevsiminin yaklaşması üzerine Haleb'e döndü (teşrin II. 1130).

Zengî'nin Haleb'e döndüğü ve Haçlılarla meşgul olduğu bir sırada Böri, Bâtinîlerin bir sûikastine uğrayıp, ağır şekilde yaralandı. Bu arada Halîfe Mustarşid ile Hille emîri Dubays arasında anlaşmazlık devam etmekte idi. Dubays, ölen Serhad vâlisi, Fahrü'l-Devle Gümüştekin'in dul kalan karısı ile evlenmek üzere Serhad'a giderken yolunu kaybedip, Böri'nin kuvvetlerince

yakalandı (6 temmuz 1131). Böri, halîfeye Dubays'i yakalamış olduğunu bildirdi. Halîfe ise, Dubays'i Bagdad'dan göndereceği adamlarına teslim etmesini istedi (İbn al-Ḳalānisī, 230 v.d.). Bu durumdan haberdar olan Atabeg Zengî, Dubays'in kendisine teslimine karşılık, Böri'ye 50.000 dinar ile kendi elinde esir bulunan oğlu Sevinç ve kumandanlarını serbest bırakacağını bildirdi. Daha önce halîfeye söz vermiş olmasına rağmen, Zengî'nin reddedilemeyecek kadar cazip tekliflerle gelmesi, Böri'nin halîfeye verdiği sözden dönmesine sebep oldu ve Dubays, Zengî'ye teslim olundu (2 teşrin I. 1131). Zengî, Sultan Sencer'in emriyle kendisine rakip olmasına rağmen, Dubays'e para ve silâh vererek, onu serbest bıraktı (İbn al-Azraḳ, 164[a]).

Irak Selçuklu sultanı Mahmud ölünce (eylül 1131), yerine oğlu Dâvûd (1131-1132) geçti. Dâvûd'un sultanlığını, vezir Abu'l-Ḳāsim Dargazīnī ve Merâga vâlisi Aksungur Ahmedili desteklemekteydi. Buna karşılık amcası Mes'ûd ise, Tebriz'i ele geçirerek Dâvûd'un sultan olmasına karşı çıktı. Ancak, Cibâl [b. bk.] ve Azerbaycan bölgelerinde hutbe Dâvûd adına okunmaktaydı (İbn al-Cavzī, X, 24; *al-Kāmil*, X, 471). Dâvûd Tebriz'i kuşatıp, sultanlığını amcasına geçici bir süre için de olsa, kabûl ettirdi. Mes'ûd, bir taraftan Zengî'yi kazanmaya çalışırken, diğer taraftan da halîfe ile anlaştı ve halîfeden adının hutbede okunmasını istedi. Ancak halîfe, Melik Mes'ûd'a kendisini destekleyeceğini, fakat büyük Sultan Sencer'in izni olmadan adını hutbede okutamayacağını bildirdi (*al-Kāmil*, X, 474; Bar Hebraeus, İng. trc. I, 256).

Sultan Dâvûd'un diğer amcası olan Selçukşâh da saltanat müddeîsi olup, büyük bir ordu ile Bagdad'a geldi. Halîfe, Melik Selçukşâh ile Atabeyi Karaca es-Sâkî'yi iyi karşıladı ise de, onun da adını hutbede okutmadı.

Atabey Zengî, Melik Mes'ûd birliklerine katılmak üzere Musul'dan hareket etti. Onun maksadını öğrenen Atabey Karaca es-Sâkî, Melik Selçukşâh'ı küçük bir birlikle Bagdad'da bıraktı

ve kendisi ana kuvvetin başında, Zengî'nin Melik Mes'ûd ile birleşmesini önlemek maksadıyla Bagdad'dan hareket etti. Samerrâ'da Musul ordusuna ânî bir baskın yaptı. Karaca es-Sâkî, Zengî'yi yendi. Melik Mes'ûd ise, Selçukşâh kuvvetleri ile küçük çapta çarpışmaya girişti. Karaca es-Sâkî, Bagdad'a dönerken Sultan Sencer'in Rey şehrine geldiği haberi ulaştı. Melik Mes'ûd, halîfe ile Selçukşâh'a Sultan Sencer'e karşı ittifak teklif etti. Netîcede Mes'ûd'un sultan, Selçukşâh'ın ise, onun halefi olmasına, Irak'ın da, halîfe'nin tâyin edeceği bir nâip tarafından idâre edilmesine karar verildi (İbn al-Cavzī, X, 25; *al-Kāmil*, X, 475). Bu andlaşmayı tâkiben Melik Mes'ûd, Bagdad'daki Dârü's-saltana'ya, Selçukşâh ise, Selçuklu şahnelerine âit konağa yerleşti. Sultan Sencer'in adı hutbeden çıkarıldı ve kısa bir süre sonra da birleşik kuvvetler Sultan Sencer'e karşı harekete geçti. Bu durum üzerine Sultan Sencer, Zengî'ye haber göndererek askersiz kalan Bagdad'a yürümesini emretti. Halîfe, hilâfet merkezinin tehdid altında olduğunu bahâne ederek, birleşik kuvvetlerin kaybettiği muhârebeye girmeyip, Hanikîn [b. bk.]'den hareketle Zengî'nin üzerine yürüdü. Sultan Sencer, yeğenlerini ele geçirmesine rağmen, onlara şefkatli davrandı. Mes'ûd'a, Azerbaycan'ın iktâsını verirken, diğer yeğeni Tuğrul'u Irak'a sultan yaptı (1132–1134). Selçukşâh'ın Atabeyi Karaca es-Sâkî öldürüldü (mayıs 1132; İbn al-Cavzī, X, 26; al-Bundarī, s. 149; *al-Kāmil*, X, 476 v.d.).

Halîfe iki bin kişilik süvârî kuvveti ile Abbâsîye'ye geldi. Ordusunun merkezî kendisinin, sağ cenahı Camāl al-Davla İḳbāl'in ve sol cenahı ise, Nazar'ın kumandasında idi. Yapılan muhârebeyi Zengî kaybedip, Musul'a çekildi. Bu yenilgi, müslüman olan askerin halîfelerine karşı kılıç çekmek istememesiyle izah edilebilir.

Tuğrul'un sultanlığına ilk itiraz eden, yeğeni Dâvûd oldu. Dâvûd, amcası Mes'ûd ile anlaşıp, Tuğrul'u 25 mayıs 1133'te yapılan bir savaşta yendi. Hemedân, Mes'ûd tarafından işgal

edildi. Halîfe'yi de kendi tarafına alan Mes'ûd, adını Bagdad'da hutbe de okuttu. Tuğrul ise, Sultan Sencer'in yanına sığınmak zorunda kaldı.

Halîfe, Zengî'ye karşı sert tavrını sürdürerek Musul'u kuşattı (26 temmuz 1133). Ancak Zengî, Musul'un müdâfaasını Nasreddin Çakır'a bırakıp, kendisi çevre yollarına yerleşerek Bagdad askerinin güzergâhını kesti. Çok kısa bir süre önce yanında sâdece İḳbāl, Nazar ve Afîf gibi birkaç kumandanı bulunan halîfe, otuza yakın Türk asıllı kumandanların kendisine katılması ile kuvvetlenmiş, askerinin sayısı, 12.000'i süvâri olmak üzere, 30.000'e varmıştı (*al-Kāmil,* XI, 2 v.d.; *al-Atābakīya*, s. 47; Abū Şāma, I, 79).

Musul'un kuşatması devam ederken şehir içinde halîfe yanlısı bir grup yakalanmış ve hemen öldürülmüşlerdi. Bir süre sonra Halîfe Mustarşid, bu muhâsaradan bir netîce elde edemeyeceğini anladığından Bagdad'a döndü. Atabey Zengî ise, halîfe ile zâhirî de olsa, dostça münâsebetler kurmanın yolunu aradı ve Bagdad'a kıymetli hediyeler yollayarak diplomatik bağlantıyı yeniden te'sis etti. (İbn al-Azraḳ, var. 164[a]; *al-Atābakīya,* s. 47). Ancak Zengî, baharda halîfeye bu muhâsarada yardımda bulunan Hısn Keyfâ emîri Dâvûd üzerine yürüdü. Mardin emîri Temür-Tâş, Dâvûd'a karşı Zengî'nin yanında yer aldı. Dâvûd ile Âmid yakınlarında karşılaşan Zengî, onu ağır bir şekilde yendi (26 nisan 1134). Dâvûd muhârebe meydanından kaçmağa muvaffak oldu ise de, çocukları ve emîrlerinden bir çoğu yakalandı. Sonra Âmid üzerine yürüyen Zengî, burayı bir süre kuşattı ise de, veziri Ziyā' al-Dīn al-Kafarsūdī'nin tavsiyesiyle Musul'a döndü. Ancak yolu üzerinde Mardin'in şimâl-i garbîsinde bulunan al-Suvar'ı ele geçirdi ve yardımından dolayı burayı Temür-Tâş'a verdi.

Selçuklu İmparatorluğu'nun garp kısmında melikler arasındaki mücâdeleler devam ederken Sultan Tuğrul ansızın öldü (24 teşrin I. 1134). Melik Mes'ûd vakit kaybetmeden, hattâ halîfenin

takınacağı tavrı da beklemeden Hemedân'a girdi. Mes'ûd'un bu davranışından endişe duyan Sultan Tuğrul'un kumandanları, aralarında Hille emîri Dubays de olduğu halde halîfe tarafına geçtiler. Ancak halîfe, Dubays'ın kumandanlar arasında bulunmasından şüphelendi. Diğer kumandanlar bu durumu öğrenince Dubays'ı yakalamak istediler ise de, o, Mes'ûd'un yanına kaçtı (İbn al-Cavzī, X, 41). Halîfe, Sultan Sencer ile Dâvûd'un adını hutbede okuttu.

Melik Dâvûd ile otuza yakın Türk kumandanın kendisine katılmasıyla kuvvetlenen halîfe, Camāl al-İḳbāl'ı Bagdad'a nâip olarak bıraktı ve sultanlık iddiasını sürdüren Mes'ûd üzerine yürüdü. Halîfenin yanında veziri İbn al-Anbāri de bulunmaktaydı. Halîfe, Dimaşḳ'ı kuşatmakta olan Zengî'den yardım istedi. Halîfe'nin Zağros üzerinden Hemedân'a yürüyüşü çok yavaş oldu. Onun bu ağır hareketinden faydalanan Mes'ûd, halîfenin hizmetine girmiş bulunan Türk kumandanların gönüllerini kazanarak kendi tarafına almaya çalıştı. Nitekim Beg-Aba, Mes'ûd tarafına geçen ilk kumandan oldu. 24 haziran 1135'te Merâga civârında yapılan muhârebeyi, diğer Türk kumandanların kendi tarafına geçmesi netîcesinde Mes'ûd çok kolay bir şekilde kazandı. Halîfe, Mes'ûd kuvvetlerince esir edildi. Zengî'nin göndermiş olduğu kuvvetler ise, gecikmişti (al-Azīmī, s. 410 v.d.; *Zubda*, II, 250).

Mes'ûd, halîfeye iyi davranıp, hizmette kusur etmedi. Ayrıca onunla bir anlaşma yaptı. Buna göre, halîfe, Bagdad'a dönecek, ancak yüksek miktarda para (400.000 dinar: *al-Kāmil*, XI, 22; 700.000 dinar: İbn al-Cavzī, X, 54)'yı harp tazminatı olarak ödeyecek ve aslâ asker beslemeyecekti. Mes'ûd, Merâga'dan Hemedân'a doğru harekete geçtiği sıralarda Büyük Sultan Sencer'den kalabalık bir elçilik hey'eti geldi. Mes'ûd, bu hey'eti karşılamak üzere karargâhından ayrıldığında halîfe, bir grup Bâtinî tarafından öldürüldü.

Bir rivâyete göre Bâtinîler, Sultan Sencer'in göndermiş olduğu hey'etle gelmişler ve halîfenin pek de iyi korunmayan çadırına girip, onu öldürmüşlerdi (Bar Hebraeus, *ayn. esr.*, I, 260; Türk. trc. s. 369). Mustarşid'in yerine oğlu Râşid (1135–1136) halîfe oldu. Ancak Râşid'in halîfe olması, Selçukluların öteden beri Abbâsî halîfeliği ile olan siyâsetine uygun düşmemekteydi. Sultan Mes'ûd, yeni halîfeye kumandanlarından Barankuş Zakavî'yi göndererek, babası Mustarşid'in savaş tazminatı olarak ödemeyi kabûl ettiği bir miktar parayı istedi. Ancak Râşid, babasının öldürüldüğünü ve hazinenin muhârebe meydanında yağmalandığını ileri sürerek, bir ödeme yapamayacağını bildirdi. Bunun üzerine Barankuş Zakavî, halîfelik sarayını aramaya kalkışınca, Râşid, onu ve Bagdad şahnesi Beg-Aba'yı şehirden çıkardı (İbn al-Cavzī, X, 54; *al-Kāmil,* XI, 22).

Yeni halîfe, Sultan Mes'ûd'un harekete geçeceğini görerek, civar emirlerden yardım taleb etti. Musul atabeyi Zengî'ye de haber yollayarak yardıma geldiği takdirde atabeyi bulunduğu Alp Arslan'ı, sultan ilân edeceğini bildirdi (İbn Taġrîbirdī, III/I. kıs. 20).

Halîfe Râşid'in bu yardım talebine ilk cevap veren Melik Dâvûd, Azerbaycan'dan hareketle Bagdad'a geldi (14 teşrin II. 1135). Kısa bir süre sonra da Musul kuvvetlerinin başında, Atabey Zengî ile Sultan Mes'ûd'a dargın diğer Türk kumandanlar Bagdad'a vardılar. Buraya gelenler arasında sultanlığa namzed olan iki melik vardı. Halîfe bunlardan Melik Dâvûd'un adını hutbeye koydu. Mes'ûd ise, Hemedân'dan hareket ile Bagdad'a gelip, şehri 51 gün kuşattı (*al-Atābakīya,* s. 51 v.d.). Şehir içinde âsâyişin bozulması ve Melik Dâvûd'un endişelenip, Bagdad'ı terk etmesi, buranın müdafîlerini müşkül duruma soktu. Bagdad müdâfaasının zayıflaması ve Sultan Mes'ûd kuvvetlerinin, şehrin garp kısmını ele geçirmesi, Atabey Zengî'yi de burayı terke mecbur bıraktı. Zengî, yanında Halîfe Râşid olduğu halde Musul'a çekildi (14 ağustos 1136). Bagdad'a giren Sultan Mes'ûd

(1134–1157), Râşid'in hilâfet merkezine dönmesini istedi. Ancak halîfe, bu isteği reddetti. Sultan Mes'ûd bu durumda Büyük Sultan Sencer'e mürâcaat ederek halîfenin değiştirilmesini istedi. Bu değişikliği kabûl eden Sultan Sencer, ayrıca Mes'ûd'dan eski halîfe Mustarşid'in yakın adamlarına da, bu değişikliğin tasdik ettirilmesini ısrarla istedi.

Sultan Mes'ûd, halîfe Mustarşid ile yapmış olduğu savaşta yakalayıp hapsettiği, vezir Şaraf al-Dīn ᶜ Alī b. Durrat, eski vezir İbn al-Anbārī, Kamāl al-Talḥa gibi devlet adamlarını serbest bırakarak, onları kendi tarafına kazandı (İbn al-Azraḳ, var. 166ᵃ). Daha sonra da civar vâlileri, kadıları, bir kısım emirler ile devlet adamlarını huzurunda toplayan Sultan Mes'ûd, Râşid'in halîfelik vazifelerini yerine getiremediğini belirterek değiştirilmesini istedi. Huzurda bulunan Şaraf al-Dīn Zaynabī, ᶜ Abd Allāh b. Mustaẓhir'in halîfe olmasını teklif etti. Bunun kabûlü üzerine ᶜ Abd Allāh b. Mustaẓhir, "al-Muḳtafī al-Amri'llāh" unvanıyla halîfe ilân edildi (18 ağustos 1136).

Atabey Zengî, Râşid'i halîfe olarak tanımaya devam etti. Ancak Büyük Sultan Sencer ile Sultan Mes'ûd'un baskısı karşısında direnmenin mânasız olduğunu anlayarak, elçisi Kamāl al-Dīn Şahrizūrī'yi Sultan Mes'ûd'a yollayarak yeni halîfeye biat etti. Ülkesinde okuttuğu hutbeden Râşid ile Irak sultanı olarak tanıdığı Dâvûd'un adını çıkararak yerlerine halîfe olarak Muḳtafī'nin, Sultan olarak da Sencer'den sonra Mes'ûd'un adlarını okuttu (İbn al-Azraḳ, var. 167ᵇ; *Zubda*, II, 260). Sultan Mes'ûd, 2.000 kişilik bir süvâri birliğini Musul'a göndererek Râşid'in kendisine teslim edilmesini istedi ise de, bu birlik Musul'a gelmeden Râşid, Atabey Zengî'nin tavsiyesiyle Azerbaycan'a doğru yola çıktı. Kısa bir süre sonra da Isfahan'da Bâtınîlerin karıştığı bir sûikast sonucu öldrüldü (İbn al-Azraḳ, var. 167ᵇ; *al-Kāmil,* XI, 40 v.d.).

Zengî, mayıs 1137'de Fırat nehrini geçerek, Suriye'ye girdi. Kumandanlarından Salahaddin Muhammed Yagıbasan'ı önden

Ḥıms üzerine gönderdi. Burası, Dimaşḳ Atabeyi Şihabeddin Mahmud'un nâibi Mu'inüddin Üner'in idâresi altında idi. Humus (Ḥims) kuşatması devam ederken, Bizans imparatoru Yohannes Komnenos II., ülkesinin imparatorluk topraklarına katılmasını sağlamak maksadı ile Suriye'ye geldi. Ancak Humus, muhâsarasından bir netîce alamayacağını anlayan Zengî, kuşatmayı kaldırarak Haçlıların elinde bulunan Baᶜrīn (Montferrandus) üzerine yürüdü. Burası Haleb ile Humus arasındaki irtibatı sağlayan bir üs durumunda idi. Atabey Zengî'nin bu maksadını öğrenen Trablus Kontu Raymond, Kudüs kıralı Fulk'den yardım istedi. Kudüs kıralı yardıma gelirken ânî bir baskınla karşılaştı ve Baᶜrīn kalesine güçlükle sığınabildi. Raymond ve diğer bir kısım şövalye, Atabey Zengî kuvvetlerince esir edildi. Bu durum, Haçlıların Baᶜrīn'e yeniden yardım göndermesine sebep oldu. Urfa Kontu Joscelin II., Baᶜrīn'e yardım için yola çıktı. Bizans imparatoru Yohannes Komnenos ise, bu sıralarda Antakya'yı kuşatmaya hazırlanıyordu. Baᶜrīn kalesine sığınan Haçlılar, müdâfaanın güçlüğü karşısında yardıma gelen kuvvetleri bile bekleyemeden Atabey Zengî'ye "emân" ile teslim oldular (*al-Kāmil,* XI, 33 v.d.; Villermus, I, 85-92). Baᶜrīn kuşatması sürerken Atabey Zengî'ye âit bir kısım kuvvetler de Hamâ'nın şimâlindeki Maᶜarrat al-Nuᶜmān ile Kafr Tāb'ı Haçlılardan aldılar. Raymond'un idâresi altındaki Antakya ise, imparator Yohannes Komnenos'a kapılarını açmak zorunda kaldı.

Bizans imparatorunun Suriye'de bulunması Zengî'nin Dimaşḳ Atabeyliğine bağlı Humus şehrini kuşatmasına engel (eylül 1137) olamadı. Bu muhâsara devam ederken imparatordan Atabey Zengî'ye bir elçi hey'eti geldi. Atabey, gelen hey'eti iyi karşıladı ve hattâ bir müfreze ile emniyetlerini sağlayarak geri gönderdi (İbn al-Ḳalānisī, s. 262).

İmparator kışı geçirmek üzere Kilikya'ya çekilmeden önce Haçlı liderleriyle bir anlaşma yaptı. Buna göre, baharda Haleb, Şeyzer, Hamâ ve Humus gibi müslümanların elinde bulunan

şehirlere saldırılacak, ele geçirildiği takdirde, buralar Raymond'un idâresine bırakılacaktı. Antakya ise, Bizans'a geri verilecekti. 1138 senesinin başlarında hazırlıklara girişildi ve mart ayının sonlarında imparator Antakya'ya geldi. Bizans-Haçlı kuvvetleri, ilk olarak Haleb'in şimâl-i şarkîsindeki Büzâ'a'ya hücum ettiler. Altı günlük bir kuşatmadan sonra Büzâ'a teslim oldu (9 nisan 1138). Ahâlisinin bir çoğu öldürüldü. 400 kadar kişi tehdid ile hıristiyan olmaya zorlandı (*al-Atābakīya*, s. 62; *Zubda*, II, 264). Atabey Zengî, Bizans-Haçlı harekâtını öğrenince, Bagdad'da bulunan Irak Selçuklu sultanı Mes'ûd'dan yardım istedi. Kumandanlarından Zeyneddin Ali Küçük'ü de bir kısım kuvvetle birlikte Haleb'e göndererek bu şehrin müdâfaasını kuvvetlendirdi. Bizans-Haçlı ordusu, Büzâ'a'dan sonra Haleb'e geldi. İmparator, hazırlıksız yakalayacağını düşündüğü Haleb'de bütün tedbirlerin Atabey Zengî tarafından alınmış olduğunu görünce üç gün sürdürdüğü kuşatmayı kaldırdı (20 nisan 1138) ve Sayda'ya doğru yöneldi (İbn al-Ḳalānisī, s. 265 v.d.; *al-Kāmil*, XI, 36) ve al-Asārib nisan 21'de teslim oldu. Buradan sarp kayalar üzerine inşâ edilmiş Şeyzer kalesine taarruz eden Bizans-Haçlı ordusu, şehrin varoşlarına girdi. Ancak iç kale direnmeye devam etti. Yirmi günlük bir kuşatmadan sonra netîce alamayacağını anlayan imparator, Şeyzer hâkimi Abu'l-ᶜAsākir tarafından teklif edilen bir miktar parayı alarak kuşatmayı kaldırdı.

Şeyzer'in kuşatıldığı sırada Hısn Keyfâ emîri Dâvûd, aralarındaki düşmanlığı bırakarak, oğlu Kara-Arslan kumandasında Türkmenlerden müteşekkil bir kuvveti Atabey Zengî'nin yardımına gönderdi. İmparator, Zengî ile açık bir sâhada muhârebeye girmek niyeti göstermiş ise de, Atabey Zengî, aleyhine olabilecek bir muhârebeyi kabûl etmek istememiş, Haçlı-Bizans kuvvetleri ise, sarp yerlerde muhârebeye girmeyerek Antakya'ya çekilmiştir. Sultan Mes'ûd'un göndermiş olduğu 10.000 süvârîlik Selçuklu kuvvetinin gecikmesi, imparatorun da Kilikya'ya

çekilmesi üzerine Fırat nehrini geçmeden geri dönmüştür (*al-Atābakīya,* s. 62 v.d.).

Bizans ordusunun Suriye'den çekilmesinden sonra, Atabey Zengî yeniden Dimaşḳ Atabeyliği topraklarına girdi. Ancak bu sefer, birkaç kere kuşattığı Humus'u, evlilik yoluyla elde etmeye çalıştı. Nitekim Dimaşḳ hâkimi Şihâbeddîn Mahmud'un dul annesi Zümürrüd Hatun ile evlenince, Humus çeyiz olarak Zengî'ye verilirken, Zengî de kızını Şihâbeddîn Mahmud ile evlendirerek Baalbek'i, Dimaşḳ hâkimine devretti. Böylece Humus şehrini elde eden Atabey Zengî, Trablus kontluğu hâkimiyetinde bulunan Araka kalesini de ele geçirdi. Buradan Antakya Prinkepsliği topraklarına girerek, kısa bir süre önce Haçlı-Bizans harekâtıyla kaybettiği Büzâ'a'yı (16 eylül 1138), Kafr Tāb'ı ve al-Asārib'i (7 teşrin I. 1138) Haçlıların elinden geri aldı (İbn al-Ḳalānisī, s. 266 v.d.).

Dimaşḳ hâkimi Şihâbeddin Mahmud, kendi yakın adamları tarafından öldürüldü (23 haziran 1139). İsfahsâlâr Mu'înüddîn Üner, Mahmud'un kardeşlerinden Cemâleddîn Muhammed (1139–1140)'i destekleyerek Dimaşḳ Atabeyliğini ele geçirmesini sağladı. Mahmud'un diğer kardeşi Behramşâh ise, Zengî'ye sığındı. Ayrıca Zümürrüd Hatun da Zengî'ye haber gönderip, onu Dimaşḳ üzerine yürümeye teşvik etti. Atabey Zengî, bu durumu iyi bir fırsat bilerek yeniden Dimaşḳ Atabeyliği ülkesine girdi. Baalbek'i kuşattı ve çok geçmeden de şehre girmeye muvaffak oldu (10 teşrin I. 1139). Ancak iç kaledeki 40 Türk müdâfi, on gün kadar daha direndi ise de, netîcede onlar da teslim oldu (20 teşrin I. 1139). Baalbek'i ele geçiren Zengî, Dimaşḳ'ı da almak maksadı ile Biḳāᶜa bölgesine girdi (teşrin II. 1139). Burada kadı Kamāl al-Dīn Şahrizūrī'yi elçi olarak Cemâleddin Muhammed'e gönderip, Dimaşḳ'ı kendisine teslim ettiği takdirde, bütün şartlarını kabûl edeceğini bildirdi. Teklifinin reddedilmesi üzerine Dimaşḳ'ın 7–8 km. cenûb-i garbîsinde bulunan Darayya'da karargâhını kurdu (6 kânun I. 1139). Atabey Zengî, Dimaşḳ'ı harap

etmeden ve fazla müslüman kanı dökülmeden ele geçirmek istediği için şehrin ikmâl yollarını keserek teslime zorlamakta idi. Bu arada elçisi Kamâl al-Dīn Şahrizūrī vâsıtasıyla da şehir içinde bir kısım taraftar buldu. Bunlar, şehir kapılarını Musul kuvvetlerine içerden açacaklardı. Ancak Atabey Zengî, Dimaşḳ halkının müdâfaaya kararlı olduğunu anlayıp, şehir sokaklarında yapılacak bir savaşın aleyhine olacağını düşünerek kuşatmayı kaldırdı (İbn al-Ḳalānisī, s. 271).

Dimaşḳ Atabeyi Cemâleddin Muhammed'in hastalanarak ölmesi (29 mart 1140), Dimaşḳ'da yeni gelişmelere sebep oldu ve vezirliğe getirilmiş olan Mu'înüddîn Üner tarafından, Muhammed'in oğlu Abak, Dimaşḳ hâkimi olarak ilân edildi. Zengî, Muhammed'in ölümünden sonra, ortaya çıkabilecek huzursuzluklardan faydalanabilmek maksadı ile yeniden Dimaşḳ üzerine yürüdü. Vezir Üner ise, Zengî'nin bu taarruzunu durdurabilmek için Kudüs kıralı Fulk'dan yardım istemek zorunda kaldı. Kudüs'e elçi olarak gönderilen Usāma b. Munḳīz, Fulk'a, Dimaşḳ'ın her ay 20.000 dinar ödemeyi ve Musul Atabeyliği hâkimiyetindeki Banyas'ı ortak bir harekât netîcesi ele geçirdikleri takdirde, buranın da Kudüs kırallığına verileceğinin kabûl edildiğini bildirdi. Kıral, Atabey Zengî'nin kendisi içinde tehlike arzettiğini görerek Dimaşḳ ile anlaşma yoluna gitti. Bir ihâneti önlemek maksadı ile de karşılıklı olarak rehineler verildi. Dimaşḳ ile Kudüs arasındaki bu andlaşmayı Darayya'da haber alan Zengî, Havran'a çekilerek muhtemel bir haçlı taarruzunu beklemeye başladı. Ancak bir ay süren bu bekleyişten bir netîce çıkmayınca, tekrar Dimaşḳ'ın yakınındaki Ġūṭa'ya döndü. Musul kuvvetleri, Ġūṭa'da iken, kıral Fulk'a yardıma gelen Antakya haçlı kuvvetleri üzerine giden Banyas emîri İbrahim Turgut, muhârebeyi ve hayatını kaybetti. Banyas kuvvetleri ise, geri çekilmek zorunda kaldı. Dimaşḳ önlerinde bir süre daha bekleyen Zengî, Hamâ'ya çekilince, Dimaşḳ ve bir kısım Haçlı kuvvetleri, birleşerek Banyas'ı kuşattılar. Atabeg Zengî'den

yardım alamayacağını anlayan Banyas müdafîleri, şehri teslim etmek zorunda kaldılar. Banyas andlaşma gereğince haçlılara teslim edildi (İbn al-Ḳalānisī, s. 271 v.d.; Villermus, II, 105-112).

Zengî, kendisine karşı yapılan Dimaşḳ-Kudüs ittifakının, orta Suriye'deki atabeylik toprakları için bir tehlike arzedeceğini görerek, bir kısım Türkmenleri Baalbek'e iskân etmiştir (İbn al-Ḳalānisī, s. 272). Buranın iktaını da Necmeddin Eyyûb'a veren Zengî, Musul askerinin başında ânî olarak, Dimaşḳ'a gelip, şehri yeniden kuşatmıştır (22 haziran 1140). İkmâl yollarının kesilmiş olması, Dimaşḳ'ı zor duruma düşürmüş ve İbn al-ʿAdīm (*Zubda*, II, 274)'e göre Dimaşḳ'lılar Atabey Zengî'nin hâkimiyetinin tanımak zorunda kalmış ve hutbede adını okumayı kabûl etmişlerdir.

Zengî, Raymond ile Joscelin II. arasındaki anlaşmazlığı görerek, askerî harekâtını şimâle kaydırdı ve 1140'da Hısn Keyfâ emîri Dâvûd'u yenerek Bahmard kalesini ele geçirdi. Kış mevsiminin gelmesi dolayısıyla Musul'a çekilen Zengî'nin baharda yeniden hazırlıklara girişmesi, Mardin hâkimi Temür-Tâş'ı endişelendirip, Zengî'nin hâkimiyetini tanıması netîcesini yarattı (1141).

Şimâldeki faâliyetlerini arttıran Zengî, Urfa kontluğunun Habur'un yukarı havzasında girişmiş olduğu harekâtı da yakından tâkib etmekte idi. Urfa kontluğuna bağlı süvâri birlikleri Rakka, Nusaybin ve Âmid'e kadar sokuluyor, Mardin civârı ile Harran'ı tehdid altında tutuyorlardı. Irak Selçuklu sultanı Mes'ûd, kendisine bağlı Musul atabeyine Urfa'nın fethini emretti. Urfa'nın fethedilmesi, Musul atabeyliğinin hâkimiyet sâhasını şimâlde genişletecek, ayrıca haçlı taarruzlarını sona erdirecekti. Hareket emrinin sultan tarafından verilmiş olması ise, atabeye gerekli asker ve ikmâlin te'mini için kolaylık sağladı.

Harran emiri Fazl Allāh b. Ca'fer, Zengî'ye haber göndererek Joscelin II.'in Urfa'dan ayrılmış olduğunu bildirdi. Zengî, vakit kaybetmeden kumandanlarından Yagıbasan'ı öncü olarak

Urfa'ya gönderdi. Kendisi de Türkmenlerden te'min ettiği kuvvetleri yanına alarak, Urfa'ya gelip, şehri kuşattı. Urfa içindeki askeri birlik zayıftı. Şehrin savunması, üç piskoposun elindeydi. Zengî, kan dökülmeden teslim olmalarını şehrin idâresinden sorumlu Latin asıllı piskopos Hugne'den birkaç kez istedi ise de, teklifleri reddedildi (Abu'l-Farac, II, 378). Taarruza geçen Musul ordusu, surlarda açılan gediklerden şehre girmeye muvaffak oldu. Musul ordusunun şehre girişinin üçüncü gününde sükûnet te'min edildi. Zengî, fethettiği şehrin vâliliğine, Zeyneddin Ali Küçük'ü tâyin etti (24 kânun I. 1144). Elli seneye yakın bir zaman haçlı hâkimiyetinde kalmış, Musul-Haleb arasındaki yola hâkim ve Suriye ile şark ve Cenûb-i şarkî Anadolu arasında bir köprü teşkil eden Urfa'nın fethi, haçlılar arasında büyük bir endişe ile karşılanıp, ikinci haçlı seferinin yapılmasına sebep oldu. Buna karşılık, İslâm dünyasında büyük bir zafer havası esdi ve istîlâcı haçlıların bütün Suriye'den sökülüp atılacağı ümidi doğdu. Halîfe al-Muktafî bu fetihden dolayı Zengî'ye "Zayn al-İslâm", "al-Malik al-Manṣūr", "Naṣīr al-Amīr al-Mu'minīn" gibi unvanlar verdi.

Urfa'nın fethinden sonra Zengî, Joscelin II.'in, son yer olarak elinde kalan al-Bīra (Birecik)'ya gelip, burayı iki ay kadar kuşattı. Netîce alabileceği bir sırada yanındaki meliklerden Ferruhşâh b. Mahmud Musul'da isyân etti. Ferruhşâh, Sultan Mahmud tarafından Dubays'in yanına verilmiş, Zengî ise, Ferruhşâh (al-Ḫafācī)'ı Dubays'den alarak onun tâlim ve terbiyesi ile meşgul olmuş idi (*al-Bundārī*, s. 205 v.d.). Zengî, Ferruhşâh'ın kardeşi Melik Alp Arslan'ı, müsâit bir zaman bulduğu takdirde, Irak'da sultan ilân etmek niyetinde idi. Bu durumu bilen Ferruhşâh yakın adamlarının tahriki ile, kendi hâkimiyetini te'sis için Musul'da isyân etmiş ve Zengî'nin Musul nâibi Çakır'ı öldürtmüştü. Ancak isyân kısa bir süre içinde bastırıldı. Çakır'ın yerine tâyin edilen Ali Küçük, isyâncıları cezalandırıp şehirde sükûneti sağladı (*al-Kāmil,* XI, 66 v.d.; İbn al-Azraḳ, var. 179[b]).

Zengî, Musul'daki isyânı bastırdıktan sonra, Fırat nehrinin kıyısındaki ehemmiyetli bir mevkie sâhip olan Câber kalesini kuşattı. Kale, Ukaylîlerden ʿİzz al-Dīn ʿAlî b. Sālim'in idâresi altında olup, bu zat, Zengî'nin hâkimiyetini tanımak istemiyordu. Karadan tamamen kuşatılan kalenin nehirden de bütün ikmâl yolları kesilmiş bir halde teslimi beklenirken, Zengî kendi hizmetkârları tarafından 14 eylül'ü 15 eylül (1146)'e bağlayan gece, uyurken öldürüldü. Katillerin elebaşılarından olan Frenk asıllı Yarın-Kuş, Câber kalesine kaçmayı başardı (*al-Atābakīya*, s. 74 v.dd.).

Zengî'nin dört oğlu vardı: Bunlardan en büyüğü olan Seyfeddin Gazi, babasının ölümünden sonra Musul'a, Nûreddin Mahmud ise, Haleb'e hâkim oldu. Kutbeddin Mevdûd ile Mirmirân bir süre ağabeyleri Seyfeddin Gazi'nin yanında kaldılar. Mevdûd, daha sonraları Sincar'a hâkim oldu. Seyfeddin Gazi'nin ölümünden sonra da bütün hâkimiyet Nûreddin Mahmud'un eline geçti.

Musul'a Atabey olarak tâyininden itibâren Haçlılara karşı mücâdelesini devamlı olarak sürdüren Zengî, bilhassa Baʿrîn ve Urfa'nın fethiyle sâdece Türklüğün değil, bütün İslâm âleminin de gururu olmuştu.

BİBLİYOGRAFYA

İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl Tārīḫ Dimaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Leyden, 1908, s. 227 v.dd., 238-241, 245-249, 252-259, 263 v.d., 268-275, 279 v.d.; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil fi'l-tārīḫ* (nşr, C. J. Tornberg), Leyden, 1851-1876, X, 425, 428 v.d., 447-450, 453-458, 460 v.d., 466 v.d., 470 v.d., 474-478; XI, 2 v.d., 14 v.d., 18, 20 v.dd., 22 v.d., 26 v.d., 38, 40, 61, 66 v.d., 71 v.d., 75, 108; ayn. mll., *al-Tārīḫ al-Bāhir fī Davlat al-Atābakīya* (nşr. A. A. Tolaymāt), Kahire, 1963, s. 4, 12, 15, 22 v.dd., 28-35, 38, 43, 45, 50-54, 57 v.d., 65, 71 v.d.; İbn al-ʿAdīm, *Zubdat al-Ḥalab fī tārīḫ Ḥalab* (nşr. S. Dahhān), Şam, 1954, II, 100-103, 105-110, 243, 250 v.d., 255-261, 263 v.d., 268 v.d., 271-275, 278-281, 285 v.d; ayn. mll., *Buġyat al-ṭalab fī tārīḫ Ḥalab*, Topkapı Sarayı Kütüp., Ahmed III, nr. 2925, II, var. 375[a-b]; III, var. 272[a-b], 275[a], 279[b], V, var. 315[a-b]; VI, var. 208[a-b],

210[a]-213[b], VII, var. 198[a-b]; Villermus, *A History of the Deeds Done Beyond the sea* (İng. trc. E. A. Babcock ve A. C. Krey), New-York, 1943, I, 34 v.d., 43-50, 57-61, 92 v.d., 105-112, 134-137, 140-144.; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (trc. H. D. Andreasyan), Ankara, 1962; İbn al-Azraḳ, *Tārīḫ Mayyāfāriḳīn,* British Museum, nr. Or, 5803, Or. 6310, var. 163[b]-165[a], 166[a] v.d., 179[b]; Abu'l Farac, *Tārīḫ* (trc. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1954; İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān fî tārīḫ al-ᶜyān,* Topkapı Sarayı Kütüp., Ahmed III., nr. 2911-2912; al-Bundārī, *Zubdat al-nuṣra va Nuhbat al-ᶜusra* (trc. K. Burslan), İstanbul, 1943; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aᶜyān* (Kahire, 1948); M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-II. imparatorluk* (Ankara-1954); S. Runciman, *A History of the Crusaders in the East* (Cambridge, 1907); C. Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541=1127-1146),* Erzurum, 1978.

*Zengi'nin Urfa'yı Fethi**

Urfa'nın Atabeg Zengi tarafından fethini, XII. yüzyılın ortalarında gerek doğu gerekse batı alemini neticeleri bakımından etkileyen büyük vakıalardan biri olarak görmek gerekir. II. Haçlı seferinin yapılmasına sebep olan bu fethin müslümanlara kazandırdığı büyük askerî zafer yanında, bilhassa Urfa bölgesinde yarattığı içtimaî sonuçlar bir öncekinden daha da fazla ehemmiyeti haiz olmuştur.

Bu fethin tafsilatına girmeden önce, Urfa bölgesinin coğrafî öneminden ve bu şehrin tarih sahnesine çıkışından bu yana geçirdiği safhalardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.[1]

Dünya medeniyetinin eski ve büyük merkezlerinden biri olan Urfa, İslâmi devirde komşuları Diyarrabia ve Diyarbekr ile birlikte, Elcezire eyaletini meydana getirmekteydi. Bu mıntıka, güney, kuzey ve batıdan Fırat, doğudan ise yine Fırat'ın kollarından Habur suyu ile çevrilidir. Deniz seviyesinden en fazla 500 m. yüksekliğe varan ve Fırat'ın muhtelif kolları ile sulanan bu münbit bölge, bilhassa tarihin ilk devirlerinden beri, doğu ve batı arasındaki ticarî mübadelenin bir geçit noktasını teşkil etmekteydi. Onun bu özelliği bölgede parlak bir seviyeye erişmiş merkezlerin doğmasını sağlarken, komşu hakimiyetlerin istila heveslerini de büyük ölçüde tahrik etti. Aramiler, Asurlular, Medler, Persler, Grekler, İranlılar, Romalılar, Bizanslılar,

---

* "Zengi'nin Urfa'yı Fethi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, XIV/1, (1986), s. 69-78.

1 Bkz. F. Işıltan, *Urfa bölgesi tarihi, (başlangıcından h. 210/M. 825'e kadar)*, İstanbul 1960.

Araplar ve bir kısım diğer kavimlerin istilasına uğrayan Urfa, tarihi boyunca genellikle Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'da teşekkül etmiş devletlere tabi kalmış, tarihinin ilk devirlerinde ise, Osrhoene krallığına merkez olmuştur.

Urfa'nın Türk hakimiyetine girmesi ise, Selçuklu Sultanı Melikşah zamanına rastlar. Melikşah, çıktığı Suriye seferinde, komutanlarından Emir Bozan'ı bu şehri zabt ile görevlendirdi. Umumiyetle Bizans ve Ermeni valiler tarafından idare edilegelmekte olan Urfa'yı üç ay muhasara altında tutan Emir Bozan, nihayet bu müstahkem şehri, Barsam'ın elinden 28 Şubat 1087 tarihinde aldı[2] ve şehrin valiliğine tayin olundu.

Sultan Melikşah ise, Bozan'ın Urfa muhasarası devam ettiği sıralarda Halep önlerine gelmiş ve şehri hiç kuvvet kullanmadan elde etmişti. Halep Valiliğine, Musul Atabeği Zengi'nin babası olan Kasimü'd-Devle Aksongur'u tayin eden Sultan Melikşah, Antakya'ya geçmiş burayı da Anadolu fatihi Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir'den teslim almış ve idaresini de Emir Yağı-Siyan'a vermişti.

Melikşah'ın 1092 yılında ölmesiyle ortaya çıkan saltanat mücadelesinde, sultanın kardeşi Tacü'd-Devle Tutuş, Suriye'de hakimiyetini ilân etti ve Berkyaruk ile giriştiği muharebede kendi yanından ayrılarak, Berkyaruk tarafına geçen Emir Bozan ile Emir Aksongur'u affetmedi. Bu emirleri daha sonra zorladığı bir muharebe sonunda ele geçirerek öldürttü. Kuzey Suriye hakimiyetini de böylece kendi uhdesinde topladı. Fakat saltanat iddiasından vazgeçmeyerek karşı mücadeleye devam etti ve yeğeni Berkyaruk ile Rey şehri yakınlarında 26 Şubat 1095'de giriştiği savaşı kaybederek öldürüldü.[3]

---

2 J. B. Segal, *Edessa* "The Blessed City" (Oxford 1970) 223 tarihi Mart 1087 olarak vermektedir. Bkz: İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah* (BKMKY., İst. 1973) 86.

3 Tutuş ile ilgili geniş bilgi için bkz: A. Sevim, *Suriye Selçukluları I (fetihten Tutuş'un ölümüne kadar),* (Ankara 1965).

Tutuş'un hakimiyeti altındaki, Suriye, Diyarbekir, Elcezire, Irak ve Azerbeycân gibi yerler oğulları, Rıdvan ve Dukak'ın başarısız idareleri yüzünden teker teker elden çıktı. Urfa ise Ermeni Toros'un idaresi altına geçti.

İslâm aleminin mezhep mücadeleleri içinde bulunduğu bu sıralarda, yani XI. yüzyılın sonlarında, I. Haçlı ordusu mukaddes toprakları ele geçirmek maksadı ile, Suriye ve Elcezire kapılarına kadar dayanmıştı. 1098 yılının Ocak ayı içinde, ana Haçlı Ordusundan ayrılarak Tell-Başir'e gelmiş bulunan Baudouin'e Urfa'dan gelen bir elçilik heyeti onu şehirlerine davet edip, Türklere karşı kendilerine yardımcı olmalarını istediler. Bu daveti memnuniyetle karşılayan Baudouin, Urfa'ya geldi. Urfa hakimi Toros'un bir suikast sonucu öldürülmesiyle de hakimiyeti tek başına ele geçirdi ve 1098 yılında Urfa'da Haçlı kontluğunu fiilen kurdu.[4]

Musul Atabegliği ve kurucusu İmade'd-Din Zengi'ye gelince, yukarıda bahsettiğimiz üzere, Sultan Melikşah emrinde Suriye'ye gelen ve Haleb valiliğine tayin edilen Emir Kasimü'd-Devle Aksongur'un oğludur. Babasının öldürülmesi sırasında çocuk yaşta olan Zengi'nin bakımı ve eğitimi ile Musul'a tayin edilen Kürboğa, Musa et-Türkomani, Çığırmış, Çavlı ve Mevdûd gibi Selçuklu emirleri ile ilgilendiler. 1114 yılında, 27 yaşlarında bulunduğu sıralarda ise Zengi Musul'a Aksongur Porsikî'nin hizmetine girdi. Kendisine Vasıt ile Basra'nın iktası verildi.

Zengi'nin askerlik sahasında göstermiş olduğu kabiliyet -bilhassa Bağdat'ın 1126 yılındaki muhasarası sırasında- onu Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a tanıtmış ve Bağdat şahneliğine tayin edilmesini sağlamıştır. Aksongur Porsikî'nin ve hemen peşinden yerine geçen oğlu İzze'd-Din Mesud'un ölmesi ile boşalan Musul valiliğine Sultan Mahmud, Zengi'yi tayin etmiş, ayrıca oğlu Melik Alparslan'ın atabegliği vazifesini de ona vermişti.[5]

4 Bkz: I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, (İstanbul 1974).

5 Bkz: C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, (Erzurum 1978) 19 vd.

Zengi'nin Musul'a tayin edildiği sıralarda, Haçlılar, Kudüs'de bir krallık, Urfa ve Trablus'da birer kontluk, Antakya'da da ise bir prinkepslik kurmuşlardı. Bu küçük Haçlı devletleri, iç idarelerinde muhtar fakat dış politikada Kudüs krallığına bağlı idiler.

1127 yılı başlarında Haçlılar, Suriye'nin bütün Akdeniz sahilini kontrolleri altında tutmakta, sadece Haleb, Hama, Hıms ve Dimaşk gibi sahilden içeride kalmış merkezler müslümanların elinde bulunmakta idi. Buna rağmen Haleb, Hama ve Hıms Antakya Prinkepsliğinin sık-sık tekrarladıkları akınlara güçlükle dayanmaktaydı. Musul'un kuzeyindeki Diyarbekir bölgesinde ise Artuk oğulları Urfa Haçlı Kontluğu'nun taarruzlarına maruz kalıyordu. Güneyde bugün merkezi Şam olan, Dimaşk atabegliği de, Kudüs krallığının hücumları karşısında varlığını koruyabilmek için büyük bir gayret sarf etmekteydi. Bölgeye gelip yerleşmiş olan Haçlılar ile azimkâr bir mücadele gerektiren böyle bir zeminde, Musul atabegliğine tayin edilen Zengi, İbnü'l-Esir, Ebu Şame ve İbn Vasıl gibi tarihçilerin kaydına göre, bölgede bir İslâm birliğini kendi idaresinde toplamak azminde idi. Ancak bundan sonra Zengi için, Haçlılara karşı kesin mücadeleye girmek mümkün olabilecekti.[6]

Böyle bir düşünce ile Suriye'nin fethini ön plana aldığını kabul etiğimiz Zengi, Haleb'de hakimiyeti sağlamadan önce, Urfa kontu I. Joscelin ile irtibat kurarak bir anlaşma zemini yarattı. Atabeg Zengi'nin Urfa kontluğu ile ilk münasebeti böyle başladı. Karşılıklı gidip gelen elçi heyetleri, neticede Musul ile Urfa arasında kısa süreli de olsa bir barış andlaşmasının imzalanmasına muvaffak oldular. Ermeni kaynaklardan Urfalı Mateos ile anonim Süryani vakâinâmesi bu andlaşmanın bölge halkını

6 İbnü'l-Esir, *Kamil fi't-tarih*, (nşr. C. T. Tornberg, Leiden, 1851-1876), X, 457-458; a. g. müel, *al-Tarih al-Bahir fi Davlat al-Atabekiya*, (nşr. A. A. Tolaymat, Kahire 1963) 32-33; Ebu Şame, *Kitab al-Razvatayn fi Ahbar al-Davlatayn al-Nuriya va al-Salahiya*, (nşr. M. Hilmi M. Ahmed Kahire 1958) I, 77; İbn Vasıl, *Mufarric al-kurub fi Ahbar Bani Ayyub*, (nşr. Ş. Faysal Dimaşk 1955-1959) I, 38-39.

rahatlattığını, Urfalıların Zengi'ye yiyecek-içecek gönderdiklerini kaydetmektedir.[7] Esasında böyle bir andlaşma her iki tarafın içinde bulunduğu siyasî duruma uygun düşmekteydi. Atabeg Zengi, Urfa kontluğu ile mücadeleyi Suriye'de hakimiyetini kuvvetlendirdikten sonraki bir zamana bırakıyor. I. Joscelin ise Antakya Prinkepsliği, Haleb yakınlarında bulunan Azaz kasabası üzerindeki ihtilafı halletmenin peşinde koşuyordu.

Atabeg Zengi'nin Suriye'de bilhassa Dimaşk Atabegliği toprakları üzerinde giriştiği icraat sıralarında, 1130'da, Antakya hakimi Bohemund öldü. Onun ölümü ile karısı Alice, kızı Constance adına hakimiyeti ele geçirmek istedi. Duruma zamanında müdahale eden Kudüs Kralı, Antakya Prinkepsliği Raimond'u tayin etti.[8]

Fakat çok geçmeden Kudüs kralının kendisi de 1131 yılında öldü. Onun bu ani ölümünü, Urfa kontu I. Joscelin'in ölümü takip etti. Bu peşpeşe gelen ölüm hadiseleriyle boşalan Kudüs krallığı, II. Henri'nin büyük babası olan Fulk'un eline geçerken Urfa'ya I. Joscelin'in oğlu II. Joscelin hakim oldu. [9]

1131-1137 yılları arasında, Atabeg Zengi, Suriye üzerindeki projesinin gerçekleşmesi için Dimaşk atabegliği toprakları üzerinde geniş çapta faaliyete girişti. Nitekim Hama ve Hıms gibi şehirleri elde etti.[10] Bu arada Haçlılarla da atabeglik kuvvetleri defalarca karşılaştı. Fakat bu küçük çaptaki çarpışmalar genellikle Zengi'nin Haleb naibi emir Savar ile Antakya Prinkepsliği ve Urfa kontluğu arasında oluyor, sınır üzerinde kayda değer

7 *Urfalı Mateos,* (Türkçeye çev. H. D. Andreasyan) 286; *Anonim Süryani Vekainâmesi (Anonymi guctoris Chronicon ad A.D. 1234 pertinens"* II CSCO; Cilt, 82, nşr. Chabot 1953, İng. Çev. A. S. Tritton, notlar H.A.R. Gibb) II, 273, Ayrıca bkz. J. B. Segal, 244; W. B. Stevenson, *The Crussaders in the East.* (Cambrigde 1907) 124.

8 Villermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* (İngilizceye çev. E. A. Babcock ve A. C. Krey, *A history of deeds done beyond sea,* New York, 1943) I, 59-61; C. Alptekin, *Zangi*, 55.

9 S. Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge 1962) II, 183 vd.

10 C. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği* (Doçentlik tezi neşredilmemiş) 108 vd. Dimaşk-Musul atabeglikleri münasebetleri için bkz. C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, 48-68.

bir değişiklik veya her iki taraftan birinin kesin üstünlüğünü getirmiyordu. Fakat 1138 yılında Barin'in fethi, Urfa'nın fethinden önce Atabeg Zengi'nin Haçlılara karşı kazandığı en büyük zaferdi. Frenklerin Montferrant olarak adlandırdıkları Barin, Trablus ile Hama arasındaki yol üzerinde bulunuyor ayrıca Haleb ile Hıms arasındaki yol güzergâhını da kontrol altında tutuyordu. Onun bu stratejik özelliği Atabeg Zengi'nin kale üzerindeki hırsını kabartmakta idi. Nitekim 1138 yılında Zengi, kaleyi muhasara altına aldı. Bu haber Haçlılar arasında süratle yayıldı. İdarî bakımdan Kudüs'e bağlı olan Trablus kontu Raimond kral Fulk'a adamlarını göndererek yardım istedi. Fulk Zengi'yi ani bir baskınla püskürtmek istedi. Zengi, kralın bütün harekâtını başından beri dikkatle takip ettiğinden Kudüs askerini hiç beklemediği bir anda, Barin yolu üzerinde, bozguna uğrattı. Trablus kontu ve bir çok şövalye Zengi'ye esir düştü. Kral Fulk ise, yanındaki adamlarıyla Barin kalesine güç bela sığındı. Bu bozgun ve kral Fulk'un Barin içinde mahsur kalması haberi, Haçlılar üzerinde dehşetli bir korku yaşattı. Ruhanî liderler bütün Haçlı komutanlarından hatta bu arada Antakya yakınlarına gelmiş olan Bizans imparatorundan yardım istediler. Esasında Bizans imparatorunu kendi işlerine pek karıştırmak istemeyen Haçlıların çaresiz kaldıkları bu yardım talebiyle anlaşılmaktadır. Yardım çağrısına büyük bir hırsla cevap verenlerden biri olan Urfa kontu II. Joscelin'in yanısıra Trablus, Kudüs ve Bizans'ın tehditi altında olmasına rağmen Antakya'dan da yardımcı kuvvetler yola çıktı. Fakat bütün kuvvetler Barin'in yardımına yetişemeden şehir "eman" ile Zengi'ye teslim oldu.[11]

Atabeg Zengi'nin Barin'i kuşatması sırasında Bizans imparatoru II. Yohannes Comnenos (1118-1143) ordusu ile Suriye'ye

11 İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl Târih Dimaşk,* (nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908) 258-259; Haçlılarla ilgili kısmı İng. çev. H. A. R. Gibb, *The Damascus, Chronicle of crusades,* (Londra 1932), 242-243; el-Azimi, *Tarih* (kısmen nşr. C. Cahen, "La Chronigue Abregee d'al-azimi", *JA,* CCXXX (1938) 353-448-s. 411-412; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* XI 1951-5, 1971, 3 cild) İl, 261 -262; Villermus, I, 85-92; S. Runciman II, 204-5; C. Alptekin, *Zangi*, 57-58.

girmek üzere idi. İmparator bu seferi ile, Kilikya'da Ermenilerle, Malatya'daki Danişmendlilerin hareketlerini kontrol altına ve aynı zamanda İmp. Alexius'un Haçlı liderleri ile daha önce yapmış andlaşma şartlarının yerine getirilmesini sağlamak istiyordu. Bu şartlardan biri de Antakya'nın Türkler elinden alındığı zaman İmparatorluğa iadesi idi. Bu husus yerine getirilmediğinden II. Yohannes Antakya kapılarına kadar gelmişti.

Barin'in yardımına giden Raimond Antakya'ya döndüğü zaman, Bizans kuşatması henüz tamamlanmamıştı. Bu sayede şehre girdi. Fakat Antakya'yı Bizans kuvvetlerine karşı fazla koruyamadı. Şehir kapılarını açarak imparatorla anlaşma yoluna gitti. Yapılan andlaşmaya göre; İmparator her istediği zaman Antakya'ya girebilecek buna mukabil baharda yapılacak seferde, zaptedilmesi planlanan Haleb, Şeyzar, Hama, Hıms'ın idaresi Raimond'a bırakılacaktı. İmparator kışı geçirmek üzere Kilikya'ya çekildi.

II. Yohannes Comnenos'un Suriye'ye gelmesi, haklı olarak Musul atabegliğini endişelendirmişti. Bilhassa Haleb'in ilk merhalede hücuma uğrayacağı aşikâr olduğundan şehir surları tahkim edildi ve gerekli ikmal yapıldı.

Baharda harekete geçen Bizans ordusu yanında Haçlı kuvvetleri olduğu halde 9 Nisan 1138'de Buzaa'yı ele geçirdikten sonra, 18 Nisan'da Haleb'i kuşattı. Fakat şehrin müdafaa gücünün fazla olması karşısında, vakit kaybetmek istemeyen imparator yanındaki Haçlı liderlerinin kendisini ciddiyetle desteklememesi neticesi Antakya'ya geri döndü. Burada Raimond ile II. Joscelin'i huzuruna çağıran imparator, onlardan sadakat yemini aldıktan sonra Suriye'den ayrıldı. Çok geçmeden de öldü. Yerine oğlu Manuel geçti.[12]

Bizans tahtında olan bu değişiklik ve Zengi'nin Dimaşk'ın zabtı ile meşgul olması Raimond'un kendine güvenini epey arttırmış olmalı ki ilk iş olarak Haleb'e yakın olan topraklar üzerinde

12 S. Runciman II, 211 vd.

harekâta girişti hatta Buzaa'ya kadar ilerledi. Kendisini Urfa Kontu II. Joscelin de desteklemekte idi. Fakat Fırat yakınlarına kadar sokulmuş olan Joscelin'in ani olarak Haleb naibi Savar ile, bir anlaşma yapması Raimond'u kızdırdı. S. Runciman, Haçlı tarihinde 1140 yılından itibaren, Urfa kontunun Raimond'un hakimiyenini tanımış olduğunu yazmaktadır. Aynı yazar, Joscelin'in Raimond'a karşı patrik Radulf'u desteklemesi, ayrıca, Urfa kontunun emir Savar ile yaptığı anlaşma, bu iki Haçlı liderinin aralarının açılmasına sebep olduğunu kaydetmektedir.[13]

Atabeg Zengi, Raimond ile Joscelin arasındaki bu anlaşmazlıkları yakından takip ediyordu. Bilhassa Bizans imparatoru Yohannes'in ölmesi kendisini önemli bir düşmandan uzaklaştırmıştı. Güney komşusu Dimaşk atabegliği ise, her hangi bir yardım almaksızın kendisine karşı çıkabilecek durumda görülmekteydi. Kudüs krallığına gelince, yine S. Runciman'ın tabiriyle yeni maceralar peşinde koşmaya hiç de hevesli değillerdi.[14]

Bu müsait şartlar içinde Atabeg Zengi, kuzey komşuları Artuk oğulları ve Urfa kontluğu ile meşgul olabilirdi.

Ayrıca, Urfa kontluğunun El-Bira (Birecik)'dan Balis'e kadar uzanan Fırat kıyısını kontrolleri altında tutmaları, Habur'un yukarı havzasına hücumlarını devam ettirmeleri ve hatta bir kısım süvari birliklerinin Rakka, Nusaybin, Amid'e kadar ilerlemeleri ve Mardin civari ile Harran'ın tehdit altına düşmesi, Musul için bir tehlike idi. Irak Selçuklu sultanı Mesud, Haçlıların bu faaliyetlerini görüyor, buna bir son vermenin ancak, Urfa'nın alınmasıyla mümkün olacağını düşünüyor olmalıydı. Nitekim Sultan kendisine bağlı Musul atabegine Urfa'nın fethini emir verdi. Urfa'nın fethini emir verdi. Urfa'nın fethedilmesi Musul atabegliğinin hakimiyet sahasını kuzeyde genişletecek ayrıca, önemli bir düşmandan da arındıracaktı. Üstelik Selçuklu sultanının böyle bir fethi emretmesi, atabegin işini

13 S. Runciman, II, s. 219-223.
14 S. Runciman, II, s. 235.

de kolaylaştıracak, gerekli asker ve ikmalin temini ve süratle mümkün olabilecekti.[15]

Zengi, kuzeye yapacağı harekatı oldukça gizli tuttu ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1144 yılı baharında harekata geçip Van gölü civarındaki aşiretler üzerine yürüdü. Hizan ve Maden'i ele geçirdi. Artuk oğullarından babası Davut'un yerine yeni geçmiş olan Kara Arslan bu haberi duyunca Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud ve Urfa kontu II. Joscelin'den yardım istedi. Zengi'nin kendisi içinde büyük bir tehlike olduğunu gören Urfa kontu, Kara Arslan ile iş birliğine girmeyi uygun buldu. Çok kuvvetli bir haber alma teşkilatına sahip olan Zengi, Amid-Urfa arasındaki bu haberleşmeyi öğrendi. Yürüyüşünü yukarı Habur havzası ile Şabahtan dağları civarına yöneltip, Cemalin el-Muvazzaz, Tell-Muzan, Hanin, Gumlin, Hamima ve Tanza gibi merkezleri ele geçirdi. Böylece Urfa ile Amid arasındaki muhtemel yardım yolları kesildi. Atabegliğe ait Musul kuvvetleri, Bağdat'ın 200 km. kadar kuzeybatısında bulunan ve Zengi'ye karşı isyan havasını sürdüren el-Hadisa ve Ana üzerine geldiler. Kasım 1144'te buralar kontrol altına alındı.

Zengi'nin kuzeydeki bu faaliyetleri Urfa'dan önce Amid'in ele geçirilmesi yönünde idi. Bu bakımdan Kara Arslan Urfa Kontu II. Joscelin'i Musul kuvvetlerinin ikmâl yollarını kesmeye zorladı. Joscelin de bu düşünce ile Urfa'dan kuvvetleriyle çıkarak, Fırat nehrinin batısına doğru yürüyüşe geçti. Harran emiri Fazlullah b. Ca'fer Joscelin'in bütün kuvvetleri ile Urfa'dan çıkmış olduğu haberini Diyarbekir civarında bulunan Zengi'ye ulaştırdı. Zengi için bu, kaçırılmaz bir fırsattı. Derhal harekete geçti. Emirlerinden Yağı-Basan'ı bir öncü kuvvet ile önden Urfa'ya göndererek şehri ve civarını kontrol altına almasını emretti. Fakat yağmurlu bir Kasım gecesi yola çıkan emir, yolunu kaybetti. Ancak bir süre gecikerek Urfa önlerine geldi. Emir Yağı-Basan'ın ilk teşhisi, Harran emirinin söylediği gibi şehrin savunmadan

15 C. Alptekin, *Zangi*, 63.

tamamen yoksun olmadığı, kuşatmanın uzayabileceği, merkezinde idi. Durumu güvercinlerle Atabege bildirdi. Atabeg yeni yardımcı kuvvetler temini için komşu emirliklere haberciler gönderip açılan cihada katılmalarını istedi. Kendisi de Harran yolu üzerinden, Yağı-Basan'ın gelişinden iki gün sonra, 28 Kasım 1144 Salı günü Urfa önüne geldi.[16]

Mahalli müslüman emirlerden ve Türkmenlerden gelen yardımcı kuvvetlerle Atabeg Zengi, Urfa'yı muhasara altına aldı. Kendisi merkez kuvvetlerinin başında şehrin kuzey istikametine yerleşti. Urfa'nın doğusu vezir Cemale'd-Din, batısı Melik Alparslan b. Mahmud ve Emir Yağı-Basan kuzeybatısı emir Zeyne'd-Din Ali Küçük tarafından çevrildi. Yardıma gelen kuvvetlerden Za'feran ve Araknin'in hakimi Ebu Ali batı kapısı civarında, Türkmenler ise şehrin güneydoğusunda ve Anonim Süryani Vekainamesine göre, Araplardan bir gurup emir Hasan komutasında şehrin batısında yerlerini alarak muhasaraya katıldılar. Böylece Urfa dört bir yanından kuşatıldı.

II. Joscelin'in ayrılmasıyla, Urfa'nın bütün askerî ve sivil gücü üç piskoposun elinde kalmıştı. Bunlardan Latin asıllı Hugo, komutayı elde tutuyor. Ermeni Arkibişopu ile Yakubî Basil Bar Şumana, Hugo'ya yardım ediyordu. Bu üç ayrı kiliseye mensup ruhanî liderlerin yanısıra, şehrin içindeki halkın da değişik inanışlarda olması ve bir bütün teşkil edemedikleri, bir çoğunun tüccar, sanat sahibi veya din adamları olmaları, dolayısıyla askerlikten anlamadıkları görülmektedir. Kuşatmanın başlamasıyla büyük bir korkuya kapılan bu kişiler, Antakya ve Kudüs'e haberciler yollayıp yardım istediler.

Urfa kontu Joscelin ise, elindeki kuvvetlerinin Musul ordusu karşısına çıkabilecek güçte olmaması karşısında, Tell-Başir'a çekildi. Musul ordusu yedi mancınakla şehir içini ve surlarını bombaladı. Oklarını yağmur gibi yağdıran Türkmenler, şehrin

16 S. Runciman, II, 235; J. B. Segal, *Edessa*, 244; C. Alptekin, *Zangi*, 64.

kuzey kapısı altında lağımlar açtılar. Atabeg Zengi kuşatmanın ciddiyeti karşısında Urfa halkının teslim olmayı kabul edebilecekleri düşüncesiyle canlarının bağışlanacağı sadece şehri teslim etmelerini teklif etti. Böylece Urfa şehri bir tahripten de kurtulacaktı. Fakat Atabeg'in bu teklifi reddedildi. Hatta Bar Hebraeus'e göre Zengi'ye aşağıltıcı tarzda cevap gönderildi.[17]

Her ne kadar, Basil Bar Şumana Zengi ile bir barış yolunun açılmasını ve böylece zaman kazanma yoluna gidilmesini Hugo'ya teklif ettiyse de bir netice elde edemedi. Şehrin kuzey kapısı civarındaki sur temelinin altına açılan ve içi neft ile doldurulan lağımlar ateşlenmeden önce Atabegin teslim olmalarını belirten teklifi ikinci defa geri çevrildi. Böylece geriye şehrin sadece kılıç zoruyla alınması yolu açık bırakıldı. Lağımlar ateşlendi, mancınıklar şehri dövdü, üç saat süren bu taarruz sonunda iki kule yıkıldı. Sur içinde gedikler açıldı. 24 Aralık 1144 günü açılan gediklerden içeri giren Musul kuvvetleri, şehrin sokaklarında çarpıştılar ve yağmada bulundular. Bir kısım halk panik içinde kaleye sığınmak istedi. Fakat Hugo'nun emriyle kapılar kapatılmıştı. Atabeg Zengi, şehir içinde tahribat ve yağmanın çok fazla olması dolayısıyla, 3 gün sürmesi gereken yağmayı, ikinci günün sonunda durdurdu. Kendisi de aynı gün şehre girdi. Urfalı Mateos'un kaydına göre, Atabeg şehrin bir sokağından geçerken, çok yaşlı bir şahıs gördü. Bu kişinin kim olduğunu sorunca onun Yakubî metropolitanı Basil olduğunu öğrendi. Ona iyi muamele eden ve çadırına alan Atabeg, ondan Yakubîler, Ermeniler ve Haçlılar arasındaki sürtüşmeyi öğrendi.[18] Zengi, şehir halkına yiyecek dağıtarak onlardan evlerine dönmelerini istedi. Sadece iç kalede direnen iki bin kişi esir alındı. Bunun yanısıra on bin kişi serbest bırakıldı. Urfa içindeki Haçlıların kaçıp kurtulan pek azı hariç hepsi kılıçtan

17 Bar Hebraeus, *Chronography*, İnglizceye çev. E. A. W. Budge, *The chorono graphy of Gregory Abu Faraj* (Oxford 1932), I, 268; Türkçe Ter. Ö. R. Doğrul, *Abü'l-Farac Tarihi*, (Ankara 1950), II, 378.

18 *Mateos*, 297-299.

geçirildi. Latin kiliseleri tahrip edilirken, Ermeni ve Yakubî kiliselerine dokunulmadı. Bu hareket tarzı ile Zengi, hıristiyan dinine ve onun mensuplarına değil, Avrupa'dan İslâm'ı yok etmek için gelen istilacı Haçlılara karşı olduğunu ifade etmek istemiş olmalıdır.[19] Eski bir medeniyet ve ticaret merkezi olan Urfa, ikinci defa Türkler tarafından fethedilmişti. Bu fethin akisleri kısa zamanda yayıldı. Müslümanların Haçlılar karşısında kendilerini sürekli olarak zayıf hissetmeleri ve Haçlılara karşı koyabilmenin imkânsız olacağı düşüncesi, bu zafer ile yıkıldı. Abbasi halifesi el-Muktefî, İmade'd-Din Zengi'ye ancak sultan çocuklarına verilebilecek, "Zeynü'l-İslam", "el-Melikü'l-Mansur", "Nasirü'l-Emir-el-Müminin" gibi ünvanlar verdi. Müslümanlara güven kazandıran bu zafer, devrin şairleri tarafından iftiharlarla terennüm edildi. İbn Kaysaranî, İbnü'l-Münir gibi şairler Urfa'nın fethinden sonra sıranın Kudüs'e geldiğini, şiirlerinde işlediler.

E. Sivan "L'Islam et la Croisade" adlı eserinde bu fetihle müslümanlarda Haçlılara karşı savunmadan taarruza geçme fikrinin doğduğunu belirtmekte ve devamla "Şam ve Haleb hakimleri her ne kadar şevkle ve hatta taarruzî bir harekatla mücadele etmişler ise de bunların en önemli faaliyetleri sadece cüretli bir tehditi uzaklaştımak gayesi ile sınırlandırılmış, fetihlerdi" demekte ve Atabeg Zengi'nin Urfa'yı fethinin öncekilerle mukayese kabul etmeyecek ölçüde ehemmiyetli olduğunu belirtmektedir.[20]

XIII. yüzyılın İbnü'l-Esir, İbnü'l-Adim, Ebu Şame gibi tarih yazarları ise Allah'ın Zengi'yi müslümanlara bir nimet olarak yolladığı "Cihad" fikrinin XII. yüzyılda onunla bir dönüm noktasını teşkil ettiğini söylemekte ve Urfa'nın fethinin Bedir savaşı

19 İbnü'l-Kalanisi, 279-280 (Gibb, 266-268); el-Bundari, 205-206; (Türkçe ter. 186); İbnü'l-Arzak, *Tarih Meyyafarikin*, 1706; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 64-65; *el-Atabekiyye*, 66-70; İbnü'l-Adim, *Zübda*, 11, 278-280; Villermus, 1, 140-144; *Ano, Syr. Chl.*, 11. 282-285; J. B. Segal, *Edessa*, 244-247; Gibb, "Zengi and The Fall of Edessa", *A History of the Crusaders*, I, 449-462; S. Runciman II. 225 vd. C. Alptekin, *Zangi*, 63 v.d.

20 E. Sivan, *L'Islam et la Croisade* (Paris 1968) 43-50.

ile mukayese edilebilecek bir zafer olduğunu kaydetmektedir. Her ne kadar bu yazarların Zengi sempatizanı olduğunu biliyorsak da, fethin müslümanlara getirdiği gururun uzun süreler tesirini icre ettiği muhakkaktır. Urfa'daki Haçlı hakimiyetinin sukütu Avrupa'da da müthiş bir heyecan yarattı. Bu tesir II. Haçlı seferinin yapılmasına sebep oldu. Üstelik bu defaki Haçlı ordusuna Alman İmparatoru III. Konrad ve Fransız kralı VII. St. Louis komuta ettiler.

Zengi Urfa'ya iki sene sonra tekrar geldi. Ordusunu Kısas ve Harran arasındaki Gullab nehri yakınında bırakıp, yanında sadece emirler, kadılar ve bir kısım seçkin kişiler olduğu halde şehre girdi. Şehir halkı kendisini iki grup halinde karşıladı. Bu guruplardan birini müslümanlar, diğerini hıristiyanlar teşkil ediyordu. Anonim Süryani Vekainâmesi, Atabeg'in "Fetih sırasında ortaya çıkan ziyanı ödemeye geldiğini" söylediğini kaydetmektedir.[21] Nitekim Zengi, ilk iş olarak iki yıl önce Urfa'ya tayin ettiği Ali Küçük'e onun, Musul'a gönderilmesiyle yerine getirdiği Aynü'd-Devle'ye emrettiği, imar faaliyetlerinin neticelerini görmek istedi. Kuzey kapısında yıkılan ve kısmen tahrip olan yedi adet kule, sur ve bir kısım binalar tamir edilmişti. Adı geçen kaynak Zengi'nin bazı kiliselere yardımda bulunduğu da kaydetmektedir.[22]

Zengi, bu gelişinde Urfa'ya yeni aileler de yerleştirmiştir. Fakat, maalesef, Anonim Süryani Vekainâmesi, sadece yerleştirilen 300 yahudi ailesinden bahsetmektedir. Şehrin ticarî hayatını canlandıracak olan bu yahudi ailelerin yanı sıra müslüman deyip geçtikleri gurupların, büyük bir kısmının, Urfa'ya yerleştirilen Türkmenler olduğunu düşünmenin yanlış olmayacağı kanaatındayız. Nitekim Zengi'nin, Baalbek'e, Haleb'e kendi kurduğu için adına izafe edilen İmadiye'ye Türkmenlerden bir çok aileyi yerleştirmiş olduğunu bilmekteyiz. Prof. Dr. Faruk

21 *Ano. Syr. Chl.*, II, 291-292; C. Alptekin, *Zangi*, 89.
22 a.g.e., II, 291-292.

Sümer Bey "Oğuzlar" adlı eserinde "XII. yüzyılda İmade'd-Din Zengi, Haleb emiri olduktan sonra Şehrizor Erbil bölgesindeki Yıvalar'ın mühim bir kısmını Haleb bölgesine getirmiş ve onlara Haçlı ucunda dirlik vermişti."[23] demektedir. Prof. Dr. Osman Turan ise, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, adlı eserinde "Atabeg İmade'd-Din Zengi, Musul'un şimali şarkisinde İmadiye şehrini 1142'de kurmuş ve ona kendi adını vermiştir. Yakût, şehrin XIII. asırda ticaretle meşhur olduğunu söyler ki, son devirde kasabada çok miktarda Yahudinin bulunmasıda onun eski ticari ehemmiyetiyle alâkalıdır. İmade'd-Din Zengi, İvaiyye (yani Oğuz Yıva) Türkmenleri reisi Yaruk'u Haçlılara karşı Haleb hududunda, Türkmenleri ile birlikte cihada memur etmiş ve Frenklerden alacakları beldeleri kendilerine temlik etmeyi kararlaştırmıştır" demekte ve bunları Haleb dış mahallelerine yerleştirdiğini kaydetmektedir.[24]

Zengi, menşeylerini tesbit edemediğimiz bir kısım Türkmen aileleri de Baalbek'e yerleştirmiştir. Bütün bu hususlar göz önüne alındığı zaman Zengi'nin Urfa'nın fethiyle Türkleşmesi arasında sıkı bir irtibatın mevcudiyeti ortaya çıkmaktadır ki bu husus Türk tarihi yönünden fethin doğurduğu önemli neticedir. Urfa'ya daha sonraki yüz yıllarda da yerleşmeler olmuş fakat bu yerleşmelere ilk yol bu fetihle açılmıştır.

Atabeg Zengi, bu ziyaretinin sonunda şehirden ayrılırken, Aynü'd-Devle'ye büyük bir "Düşkünler evi" açılmasını emretmiştir. Fakat bu son husus Atabegin kısa bir süre sonra, Ca'ber kalesinin kuşatılması sırasında, Frenk asıllı bir hizmetkârı tarafından öldürülmesiyle gerçekleşememiştir.[25]

Zengi'nin 1147 yılında öldürülmesiyle, ülkesi oğulları arasında pay edildi. Bunlardan Nureddin Mahmud, babası Zengi'nin planını gerçekleştirdi ve bölgenin tek hakimi oldu.

---

23 *Oğuzlar*, 365.

24 *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi.*

25 *Ano. Syr. Ch.*, II, 291-292; C. Alptekin, *Zangi*, 89.

Musul Atabegliği (Zengiler)[*]

Kasımü'd-Devle Ak-Songur'un oğlu olan Zengi 1088 yıllarında Haleb'de doğdu. Babası, Sultan Alp Arslan ve Melik-şah zamanlarında sarayda yetiştirilmiş bir memlûk idi. (İbnü'l-Adim'e göre Ak-Songur'un babası Sabyu (?) oymağından Turgan adlı bir beydir[1]). Ak-Songur, Sultan Melik-şah'ın Suriye seferine komutan olarak katılmış, Haleb'in Selçuklu hakimiyetine geçmesiyle de, buranın ilk Türk askerî valisi olmuştur. Sultan Melik-şah'ın 1092 yılında ölmesi neticesinde, ortaya çıkan saltanat mücadelesinde Suriye Meliki Tutuş'a karşı Berkyaruk tarafını tutmuş olması, Tutuş'un hiddetlenmesine ve onu giriştiği muharebe sonunda öldürmesine sebeb olmuştur[2].

Bu sıralarda küçük yaşta bulunan Zengi, babasının arkadaşları ve Musul emirleri tarafından himaye edilmiştir.

1118'de Sultan Mehmed Tapar'ın ölümüyle oğlu Mahmud, Sultan ilân edilmişse de, İmparatorluğun doğu bölgesi meliki ve Tapar'ın kardeşi olan Sancar, saltanatı elde etmek için harekete geçmiş, yeğeni Mahmud'u *Save*'de 1119'da yenerek Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmiştir. Mahmud'u ise Sultanü'l-Muazzam ünvanı ile Irak'a göndermiş, kendisi de Sultanü'l-Azam ünvanını alarak, Mahmud'un metbûu durumuna gelmiştir[3]. Böylece 1119 yılında, Irak'da bir Selçuklu hakimiyeti daha doğmuştur.

---

* "Musul Atabegliği (Zengiler)", *Tarihte Türk Devletleri*, II, Ankara 1987, s. 423-426.

1 İbnü'l-Adim, *Bugya*, VI, 206[b].

2 İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, nşr. A. Tolaymat (Kahire, 1963) 15; *Zubda* II, 106-110.

3 C. Alptekin, "*Selçuklu Paraları*", *SAD* II, 536-545.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un, Sultan Sancar'ın emriyle hilafet merkezi Bağdad'a silah gücü ile girmesi esnasında, Vasıt ve Basra'nın ıktasına sahip olan Zengi'nin Dicle nehri üzerinden Bağdad'a yardımcı kuvvetleri zamanında yetiştirmesi neticesinde, savaşı kazanan Sultan Mahmud, onu önce Bağdad şahneliğine, kısa bir süre sonra da Musul'a tayin etmiştir. Ayrıca Sultan, oğullarından Melik Alp Arslan'a Zengi'yi Atabeg olarak tayin etmiştir. Bu hadiseyle, *Zengiler* de denilen Musul Atabegliği'nin temeli 1127'de atılmıştır.

Hırslı bir karaktere sahip olan Zengi, Irak ve Suriye bölgesinde İslâm birliğini kendi hakimiyeti altında toplamak istemiş ve güney komşusu Dimaşk Atabegliği'nin yanısıra bölgede hakimiyet kurmuş olan Haçlılarla da çetin mücadelelere girişmiştir. Haleb, Hama, Humus, Baalbek gibi merkezleri kısa zamanda elde eden Zengi, Barin ve Urfa'yı Haçlıların elinden dillere destan bir tarzda söküp almıştır. Hayatı boyunca girişmiş olduğu bütün siyasî faaliyetlerde Sultan Sancar'a bağlı kalmış, onun zaman-zaman yollamış olduğu emirleri dikkatle yerine getirmiştir. Irak Selçuklu Sultanlarından Mesud'a karşı yanındaki Melik Alp Arslan'ı, Sultan ilân etmek için bazı faaliyete girişmiş ise de netice olarak Mesud'un hakimiyetini tanımıştır.

Zengi 1146 yılında Ca'ber Kalesini muhasara ettiği esnada Frenk asıllı bir hizmetkârı tarafından öldürülmüştür. Zengi'nin öldürülmesinden sonra, oğullarından Seyfeddin Gazi Musul'a, Nureddin Mahmud Haleb'e hakim olmuşlardır.

1146-1149 yılları arasında Musul'a hakim olan Seyfeddin Gazi, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a bağlılığını muhafaza etmiş, üç yıllık hakimiyeti esnasında Haçlılar ve Artuklularla mücadelelerde bulunmuştur.

Ölümüyle yerine kardeşi Kutbeddin Mevdûd geçmiştir. İmadeddin Zengi'nin ölümüyle Haleb merkez olmak üzere Fırat'ın batısındaki bölgelere hakim olan Nureddin Mahmud zamanı ise, Musul Atabegliğinin en haşmetli devri olmuştur. Babası

Zengi'nin Urfa'yı fethi, İslâm aleminde olduğu kadar, Avrupa Hıristiyan aleminde de fevkalâde bir heyecan uyandırmış ve II. Haçlı ordusunun doğuya gelmesi neticesini yaratmıştı. Nureddin Mahmud gibi bir şahsın, Kuzey Suriye'ye hakim olması, gelen bu Haçlı ordusunun bölgedeki tesirini neticesiz bırakmıştır.

Nureddin Mahmud kısa süre içerisinde güney komşusu Dimaşk Atabegliği'nin hakimiyetine son vererek bütün Suriye'yi ülkesine kattığı gibi, Fatimî hakimiyeti altında bulunan Mısır'ı da fethetmeye muvaffak olmuştur. Onun kuzeyde hakimiyeti Güneydoğu Anadolu'nun dışına taşmış ve Türkiye Selçukluları ile karşılıklı mücadeleye dahi sevk etmiştir.

Danişmendli emirlerin Sultan II. Kılıç Arslan ile olan siyasî mücadelelerinde Nureddin'in politik olarak Danişmendli emirleri tutması, Kılıç Arslan'ın hiddetine sebeb olmuş ve bu husus 1173 yılında iki tarafın ordusunu Kayseri civarında karşı karşıya getirmiştir. Ancak araya giren ilim ve din adamlarının sayesinde anlaşma yapılması sağlanmıştır. Nureddin Mahmud'un, Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın karşısına çıkmak cesaretini bulması onun ne kadar güçlü biri olduğunun delilidir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sükutu, Irak'ta Selçuklu şehzadelerinin saltanat mücadeleleri, onun tam bağımsız bir tarzda hareket etmesine ve güçlenmesine sebeb olmuştur. Hatta Abbasi halifesi yolladığı bir menşurla sultanlığı ilân etmiştir (1173).

Nureddin Mahmud'un 1174'de ölümüyle Musul Atabegliği zaman içerisinde güç ve kuvvetini kaybetmeye başlamıştır. Musul Atabegliği'nin batı bölgesi böylece yavaş yavaş Eyyûbî hakimiyeti altına düşerken doğu bölgesinin merkezi Musul'a, Seyfeddin Gazi'den sonra Kutbeddin Mevdûd hakim oldu. Mevdûd da, iktidarı zamanında Nureddin Mahmud'un hakimiyetini tanımıştır.

1169'da Mevdûd'un yerine geçen II. Seyfeddin Gazi ile saltanat mücadelesine girişen kardeşi II. İmadeddin Zengi, Nureddin'in

tasvibiyle Sincar'ı elde ederek, Atabegliğinin bir şubesini de 1170 yılında Sincar'da kurmuştur.

Nureddin Mahmud'un sağlığında daima ona tabi olan II. Seyfeddin Gazi onun ölümü ile topraklarını genişletmek maksadıyla harekete geçmiş ise de hakimiyetini Musul ve el-Cezire'ye doğru yaymakta olan Selahaddin Eyyûbî ile karşılaşmak durumunda kaldı.

1180'de ölen II. Seyfeddin Gazi'nin yerine kardeşi İzzeddin Mes'ud geçti. Bunun zamanında da Eyyûbîlerin yayılması durdurulamadı ve Haleb 1183 yılında Eyyûbîlerin eline geçti.

Musul ise 1185 yılında Eyyûbî hakimiyetini tanımak zorunda kaldı. 1193'de Selahaddin'in ölümü üzerine, Musul'da hakimiyeti elinde tutan Nureddin Arslan Şah, Eyyûbî hakimiyetini kırmak için uğraştı ise de Melik Adil'e karşı muvaffakiyet elde edemedi.

Nureddin Mahmud gibi güçlü bir şahsiyetten sonra bölgedeki siyasî aktivitesini yitiren Musul Atabegliği 1185 yılından itibaren Eyyûbî hakimiyetini tanımak zorunda kalıyordu.

Nureddin Arslan Şah'dan sonra II. İzzeddin Mes'ud, II. Nureddin Arslan Şah ve Nasireddin Mahmud devirleri ise Bedreddin Lu'lu'nun tahakkümü altında geçti.

1127'den itibaren Musul merkez olmak üzere Irak ve Suriye'de hüküm süren, Fatimî ve Haçlı tehlikelerine karşı, İslâm dünyasını müdafaa için büyük mücadeleler veren bu güçlü Türk Atabegliği, 1233 yılında sülâlenin Musul'daki son temsilcisi Nasireddin Mahmud'un ölümü ile fiilen sona erdi.

Büyük Selçuklu Devleti teşkilâtının küçük bir örneğini kendi bünyeleri içinde tatbik eden Musul Atabegleri, kültür faaliyetlerinde de Selçukluların takipçisi olmuşlardır. Zengiler zamanında başta Musul olmak üzere Dimaşk, Haleb, Erbil ve Sincar gibi merkezlerde hastahaneler, medreseler, kervansaraylar, camiler ve su kanalları inşa edilmiş, ülke mamur hale getirilmiştir.

Dimaşk'da Melik Dukak'ın yaptırdığı ilk hastahaneden sonra ikinci hastahane Nureddin Mahmud tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca yine Dimaşk'da "Darü'l-Hadis en-Nuriye", "el-İmadiye", "el-Kilâse", "en-Nuriyetü'l-Kübra", "en-Nuriyetü's-Suğra", Haleb'de "el-Halviyye", "el-Asruniyye", "en-Nuriyye", "eş-Şu'aybiyye"nin yanısıra Hama'da iki, Humus'da iki, Baalbek'de bir medrese ve ayrıca camiler ve imaretler de inşa ettirmiştir[4].

Zengiler zamanında sadece Musul'da 28 medrese, 180 Darü'l-Hadis ve 27 tekke yaptırılmıştır[5]. Bu eserlerin başlıcaları, Seyfeddin Gazi'ye ait el-Medresetü'l-Atabekiyye, Nureddin Mahmud'a ait Camiü'l-Nuri ve medresesi, İzzeddin Mes'ud'a ait el-Medresetü'l-İzziyye, Nureddin Arslan-şah'a ait el-Medresetü'l-Nuriyye'dir.

4 A. Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Türkçe çev. A. Yardım, (İst. 1976) 115; Ayr. Bkz. C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği* (İst. 1985).

5 A. Uluçam, *Irak'da Türk Mimari Eserlerin Gelişmesi* (tez).

Musul Atabeğliği Zamanında Posta Teşkilâtı[*]

Geniş bir coğrafî sahaya hakim olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, merkezî idaresini sıhhatli tutabilmesi için kuvvetli bir istihbarat ve posta (berid) sistemine sahip olmak durumda idi. İmparatorluğun kuruluşunun ilk yıllarında posta ve istihbarat teşkilâtına pek ehemmiyet verilmediği bazı kaynaklarda kayıtlı ise de[1] zamanla bu durumun düzeldiği ve iyi işleyen bir posta sistemine sahip olunduğu görülmektedir. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun bir parçası olan Musul Atabegliği'nin kuruluşunu hemen takip eden yıllarda, posta ve istihbarat teşkilâtının işleyiş tarzı da, Selçukluların bu müesseseyi kısa bir süre içerisinde geliştirdiklerini göstermektedir.

1127 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Zengi b. Aksongur'un Musul'a Atabeg olarak tayini ile kurulan Musul Atabegliği, kısa bir sürede Selçuklu devlet teşkilâtının bir küçük örneğini kendi bünyesi içerisinde kurmuştur. Bu arada posta ve istihbarat teşkilâtı da Selçuklu teşkilâtının küçük bir numunesi olarak gelişmiştir. Ancak hüküm sürülen sahanın coğrafî ve içtimaî yapısı esasda olmayan bir kısım farklılıklar ortaya koymaktadır. Meselâ, çöllük bir sahada atın veya katırın yerine

---

* "Musul Atabeğliği Zamanında Posta Teşkilâtı", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, II, (1987), s. 15-17.

1 el-Bundarî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra*, Türkçe çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (İstanbul 1943), 67. (Bundarî, ... Nizamülmülk haberciler nasbetmek hususunu, Alp Arslan'a arzetti, Alp Arslan şöyle cevap verdi: Habercinin bize lüzumu yoktur, dünyanın her kıtasında dostlarımız ve düşmanlarımız da bulunur. Haberci bize bir haber getirdiği zaman kendinin bir garazi varsa, dostu düşman, düşmanı dost suretinde gösterebilir, dediğini kaydetmektedir). Ayrıca bkz. F. Köprülü, "Berid", *İA*, II, 545.

devenin posta hayvanı olarak kullanılması ve bu teşkilâtla ilgili bir kısım özel terimlerin Suriye, Irak, İran ve Anadolu'da değişik şekilde söylenmesi gibi.

Berid kelimesi Ortaçağ İslâm devletlerinde "Posta hayvanı, süvari postası, devlet postası, posta menzili ve iki posta menzili arasındaki mesafe" manâlarında kullanılmıştır[2]. İki posta menzili arasındaki mesafe ise kesin olmayıp mıntıkanın coğrafî yapısı, yerleşim şekli ile alâkalıdır[3].

Büyük Selçuklularda olduğu gibi, Musul Atabegliği'nde de posta ve istihbarat işleri ile meşgul bir divan bulunmamaktaydı. Bu vazifeyi atabegliklerde Divanü'r-resail yürütmekteydi. İmadeddin Zengi'nin Musul'a tayini sırasında Irak ve Suriye'de berid sistemi, gerek mahallî liderlerin birbirleriyle mücadelesi gerekse Haçlıların bölgeye müdahalesi sebebiyle kesiklikler arzeder durumdaydı. Buna rağmen Musul Atabegi Zengi zamanında el-Cezire, Irak ve Suriye arasında iyi bir haberleşme sisteminin olduğu mevcut kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu haberleşme sisteminde at ve hızlı koşan develerin yanı sıra güvercin de kullanılmıştır.

Zengi 1127 yılında Artukoğulları'nın hakimiyeti altında bulunan Nuseybin'i kuşattığı zaman, Timurtaş Mardin'den Nuseybin'e bir posta güvercini ile haber göndermiş ve beş gün içinde yardıma geleceğini yazmıştır. Ancak güvercin Zengi'nin adamlarınca yakalanmış ve haber değiştirilerek beş gün yerine yirmi gün yazılmıştır. Haberi değiştirilmiş şekilde alan Nuseybin muhafızı yirmi gün kuşatmaya dayanamayacağını bildiğinden Zengi ile anlaşarak şehri ona teslim etmek zorunda kalmıştır[4].

2 F. Köprülü, ayn. es., ayn. yer.

3 Bu mesafenin çöl sahası için her biri 3'er millik 4 fersah yani 12 mil, Horasan ve Suriye için bunun yarısı olduğunu, ancak bazılarına göre çöl sahasında bir süvari postacısının namaz vakitleri hesaba katılmak üzere 4 beridlik yani 48 millik bir yol gidebileceği kabul edilmektedir, (F. Köprülü, ayn. eser, 541).

4 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 455-456, ayn. müel., *Atabekiyye*, 36-37; Ebu Şame, *Ravzateyn*, I, 77.

Atabeg Zengi zamanında Irak ve Suriye Posta sistemi ile alâkalı bir diğer haber de bir anonim Süryani kaynağında mevcuttur. Urfa'nın 1144 yılında fethinden sonra Zengi, el-Bira'yı muhasara etmiş ve muhasara devam ederken Atabegin yanındaki meliklerden biri olan Ferruhşah etrafındakilerin tahriklerine kapılarak Musul'da isyan etmiştir. Bu anonim Süryani kaynağı, "gecenin karanlığında deve üzerinde fırtına gibi yol alan bir haberci, naib Çakır'ın Musul'da öldürüldüğünü ve Mezopotamya'da isyanın başladığı haberini ulaştırdığını" kaydetmektedir[5]. Bu ve buna benzer kayıtlar İmadeddin Zengi zamanında Musul Atabegliği'nde en azından askerî ve siyasî maksat ile kullanılan iyi bir posta ve istihbarat sisteminin var olduğunu göstermektedir.

İmadeddin Zengi'den sonra Haleb'e hakim olan, kısa bir süre sonra da hakimiyet sahasını Mısır'dan Orta Fırat bölgesine kadar genişleten oğlu Nureddin Mahmud zamanında ise berid sistemi gelişmiş ve güvercin ile iyi bir haberleşme teşkilâtının kurulması, o devir için büyük bir yenilik olarak görülmüştür. Her ne kadar D. Sourdel, Zengi'ler ve Eyyubî'ler zamanında gerçek manâda bir berid sisteminin bulunmadığını The Encyclopedia of Islam'ın "Barid"[6] maddesinde zikrediyorsa da, Nureddin Mahmud zamanında 1157'de Dimaşk-Banyas daha sonra da Dimaşk-Kahire, Dimaşk-Baalbek, Dimaşk-Karyateyn, Dimaşk-Kârâ-Hıms-Hama-Maarratün-numan-Halep arasında güvercin ile haberleşme sisteminin bulunduğu bilinmektedir[7]. el-Menasib denilen haberleşmede kullanılan bu güvercinler Defterü'l-ensab'a kayıtlı idiler. Varakü't-tayr adı verilen özel bir kâğıda yazılan mesaj kuşun kanat teleklerine konurdu. Büyük

5 Ana. Syr. Chl., *Choronicon (Syriacum) ad Annum chr. 1203/4 Pertemens*, nşr. J.B. Chabot, CSCO, III, Paris 1918; "The First and Second Crusades from Anonymous Syriac Chronicler", *JRAS*, I, 63-101, II, 273-305, İng. çev. A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb, II, 287; Ayr. bkz. C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, 170.

6 D. Sourdel, "Barid", *EI²*, I, 1045.

7 N. Elisseeff, *Nur ad-Din*, III, 785.

kalelerde burc adı verilen güvercinlikler bulunurdu. Güvercinler kurye olarak kullanılmazdan önce bu iş için eğitilirlerdi.

Uzun mesafelerde kuşlar için merakizülhamam olarak adlandırılan dinlenme yerleri vardı ki bunlar çoğu kere atlı veya develi kuryelerin konak yerleri içinde idi.

Netice olarak, Sultan Melik-Şah zamanından itibaren hızla gelişen posta ve istihbarat sistemi atabegliklerde de kendisini göstermiş ve bu sayede Selçuklu İmparatorluğu'nun en ücra köşeleriyle dahi haberleşme sağlanmıştır.

*Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler/Böriler)**

Büyük Selçuklu Sultanı Melik-şah'ın ölümü (1092) ile ortaya çıkan saltanat mücadelesinde Sultanın kardeşi Suriye Meliki Tacü'd-Devle Tutuş, Berkyaruk ile giriştiği muharebeyi kaybetmiş ve öldürülmüştü. Tutuş'un hakimiyet bölgesi Suriye, merkezleri Haleb ve Dimaşk olmak üzere, kısa zamanda, iki Melikliğe ayrıldı. Tutuş'un oğullarından Rıdvan Haleb'e, Dukak ise Dimaşk'a hakim oldular. Dimaşk Meliki Dukak'ın Atabegi olan Tug-Tegin ise, Tutuş ile beraber kaybedilen Reyy civarındaki muharebeye katılmış ve Berkyaruk'un kuvvetlerince esir edilmişti. Bir süre sonra, esir mübadelesinden faydalanarak serbest kalan Atabeg Tug-Tegin, Dimaşk'a geldi. Melik Dukak tarafından itibar gören Tug-Tegin, kısa süre içinde Dimaşklılar'ın da sevdiği bir kişi oldu. 1104 yılında Melik Dukak ölünce, Atabeg Tug-Tegin Dukak'ın bir yaşındaki oğlu Tutuş'u Melik ilân etti ve onun adına Melikliğin bütün idaresini ele aldı. Aynı zamanda Dukak'ın karısı Safvatü'l-Mülk Hatun ile evlenerek durumunu iyice kuvvetlendirdi[1].

Ölen Melik Dukak'ın kardeşi olan Er-taş ise Baalbek'de göz hapsinde tutulmaktaydı. Atabeg Tug-Tegin, bazı muhaliflerinin bu Meliğin etrafında toplanmalarından endişe duymuş olmalı ki, Er-taş'ı Dimaşk'a getirterek küçük yaştaki, Tutuş'un yerine Melik ilân etti ve böylece Er-taş taraftarlarından gelebilecek bir tehlikeyi de önlemiş oldu. Ancak 14-15 yaşlarında olan Er-taş,

---

* "Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler/Böriler)", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987, s. 411-414.

1 İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl Tarih Dimaşk*, 144; C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği* (İstanbul 1985) 25.

başta annesi olmak üzere bazı komutanların tahriki ile Tug-Tegin'e karşı tavır almaya ve kuvvet toplamaya başladı. Onun bu faaliyetinin Tug-Tegin tarafından öğrenildiğini anlayınca da, bir iki adamı ile beraber Dimaşk'dan kaçtı. Bu sıralarda, Dukak'ın oğlu Tutuş ise kaynaklara göre, eceliyle öldü. Böylece 1104 yılından itibaren Dimaşk'da hakimiyet bir Selçuklu emiri olan Tug-Tegin'in eline geçti. O günlerde Dimaşk Atabegliğinin karşılaştığı en büyük güçlük, bölgeye gelip yerleşen haçlılara karşı sürdürülmesi gereken mücadele idi. Bu hususta muvaffak olabilmek ise, Selçuklu Sultanından yardım almakla mümkün görülmekteydi. Suriye'de hakimiyetlerini sürdüren emirlikler için de durum pek farklı değildi. Büyük Selçuklu Sultanı Mehmed Tapar ise Musul'a tayin ettiği emirler vasıtasıyla haçlı faaliyetlerini kontrol altında tutmaya çalışmaktaydı.

Musul emirlikleri Irak ve Suriye bölgesinden topladıkları kuvvetlerle haçlılar üzerine gitmekteydiler. Tug-Tegin de birçok defalar bu tip seferlere katılmış idi. 1113 yılında Musul Emiri Mevdûd, haçlılara karşı Taberiyye seferine çıkmış, ancak kışın gelmesi ile Musul'a dönmek yerine Dimaşk'a giderek ilkbaharda çıkacağı sefer hazırlıklarına başlamıştı. Yanında Atabeg Tug-Tegin olduğu halde Emir Mevdûd, Cuma namazı için gittiği cami önünde bir Batinî tarafından hançerlenerek öldürüldü. Bu hadise Dimaşk Atabegi ile Sultan Tapar arasında gerginliğe sebeb oldu. Çünkü Tug-Tegin'in kendi hakimiyet sahası için tehlikeli gördüğü Emir Mevdûd'u öldürttüğü haberi sultana kadar ulaşmıştı. Ayrıca Suriye hakimliğinde gözü olanlar ise Sultana, Atabegin Selçuklu meliklerini teker teker bertaraf ettiğini, kendisinin müstakil hareket etmek istediğini ve zaten Sultan tarafından da oraya tayin edilmediğini söylemekte idiler. Bilhassa bu son husus, Atabegi öteden beri rahatsız etmekte Tug-Tegin birkaç defa Sultanın huzuruna çıkmayı istedi ise de, 1116 yılına kadar buna cesaret edemedi. Mayıs 1116'da Bağdad'da huzura çıkan Atabegin özrünü Sultan kabul etti ve kendisine, *"eş-Şam'ın ve eş-Şam'a bağlı bütün yer ve kalelerin"* verildiğini gösterir menşuru

verdi[2]. Böylece gerek Atabeg Tug-Tegin'in ve gerekse kendisinden sonra gelecek oğullarının Suriye'de hakimiyeti meşrulaştı.

1128 yılında ölen Atabeg Tug-Tegin'in yerine oğlu Böri geçti 1132 yılında ölümüne kadar Böri haçlılar, Suriye'de faaliyetlerini artıran Batinîler ve 1127 yılında kurulmuş olan yeni komşusu Musul Atabegliği ile mücadele etti. İmadeddin Zengi'nin bütün Suriye'ye hakim olmak isteği Böri'den sonra gelen Şemsü'l-Mülk İsmail (1132-1135), Şihabe'd-Din Mahmud (1135-1139), Cemaleddin Muhammed (1139-1140) devrinde de Dimaşk Atabegliğini en çok tedirgin eden mesele oldu. Bu hakimler, Hama, Hıms ve Baalbek gibi ehemmiyetli merkezleri Zengi'ye kaptırdı iseler de Dimaşk'ı ellerinde tutmaya muvaffak oldular. Ancak Zengi'nin ölümünden sonra Atabegliğin merkez Halep olmak üzere Fırat'ın batısındaki kısmını ele geçiren oğlu Nureddin Mahmud, Mucireddin Abak (1140-1154) zamanında, Dimaşk Atabegliğini ilk önce kendisine tâbi duruma getirmiş (1151) daha sonra da 1154'de Dimaşk'ı ele geçirerek bu atabegliğin hakimiyetine son vermiştir. Son Dimaşk Atabegi Abak ise, Bağdad'a gitmiş ve ölümüne kadar (1169) burada kalmıştır.

Merkez Dimaşk olmak üzere yarım asır (1104-1154) Güney Suriye'de siyasi varlığını sürdüren bu Atabegliğin gerek kendi tarihimiz gerekse hüküm sürmüş oldukları bölge tarihi yönünden, bırakmış olduğu tesirler fevkalâde ehemmiyetlidir.

XII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'yu geçerek Suriye'ye buradan da Filistin'e ulaşmaya muvaffak olan haçlı ordusu Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs'de hakimiyetler tesis etmişler ve mahalli hıristiyanlarla birleşerek İslâmiyetin genişleyip kuvvetlenmesini engellemeye yerine ise hıristiyanlığın gücünü yaymaya çalışmışlardır. Musul Atabegliğinin kuruluşuna kadar haçlıların bu faaliyetlerine set çeken bir kuvvet de Dimaşk Atabegliği olmuştur.

2 İbnü'l-Kalanisi, 193-197; C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, 92-93. Menşur *Tuğraî Ebu İsmail el-İsfahanî* tarafından kaleme alınmıştır.

Hıristiyanlığa karşı İslâmiyeti koruyuculuklarının yanısıra, Sünni olan Dimaşk Atabegleri gerek Batinîlerin ve gerekse Şii Fatımîlerin amansız propaganda ve faaliyetlerine karşı Abbasi Halifeliğine inançla bağlanmışlar ve bölge halkının Sünnilikten ayrılmamalarında büyük rol oynamışlardır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğuna tâbi bir Atabeglik olarak bu İmparatorluğun Güney Suriye'de hakimiyetini temsil etmiş olan Dimaşk Atabegliği Selçuklu teşkilât ve müesseselerini Suriye'de muvaffakiyetle tesis etmiştir.

Onların bu siyasî ve dinî fonksiyonlarının yanısıra bölgenin iktisadî ve ilmî kalkınmasındaki tesirleri de büyük ehemmiyet arzeder mahiyettedir. Dimaşk'da vakfa bağlı ilk eğitim müesseseleri olan medreseler, bunların zamanında faaliyete geçmiştir. Yine Dimaşk'ın ilk hastahanesi Melik Dukak zamanında inşa edilmiştir. Bunların zamanında ticaret ve endüstri sahalarında getirilen yenilikler içtimaî hayata getirilenlerden hiç de az olmamıştır. XII. yüzyılda, Suriye'de kâğıt imali endüstride en büyük bir gelişme olup Tug-Teginliler zamanında ilk defa buğday sapından kâğıt imal eden iki imalâthane kurulmuştur. Dimaşk içinden geçen Barada suyu üzerinde tesis edilen en az on adet deri işleme tezgâhları bölgenin iktisadî hayatına bir canlılık getirmiştir. Bunların yanısıra yine Dimaşk Atabegliğinin hakimiyeti esnasında Dimaşk'da iki demir eritme fırını ve elde edilen demiri işleyen atölyeler kuruldu. Böylece Suriye'nin, bilhassa merkez Dimaşk'ın ilmî, iktisadî ve içtimaî hayatı gelişti. Yapılan hastahaneler, medreseler, mescidler, su kanalları ve hamamlarla bölge baştan sona imar edildi.

Erbil'de Bir Türk Beyliği -Beyteginliler-[*]

Merkezi Erbil olmak üzere Şehrizor, Hakkâri, Tekrit, Sincar, Harran, Urfa ve civarında hüküm sürmüş olan bu beylik Beyteginliler veya Erbil Atabeyliği şeklinde de adlandırılmaktadır.[1] Beytegin bu sülâlenin kurucusu olan Zeyneddin Ali Küçük'ün babası olup hakkında Türk asıllı olmasından başka kaynaklarda malumat yoktur. Atabeylik olarak adlandırılması ise emir Kaymaz'ın Ali Küçük'ün oğullarına atabeylik yapmasından dolayıdır.

Çünkü gerek Ali Küçük gerekse oğulları Zeyneddin Yusuf ile Muzaffereddin Kökböri atabey olarak tayin edilmemişlerdir.

Beyliğin kurucusu olan Zeyneddin Ali Küçük hakkında bildiklerimiz onun Musul Atabeyi İmadeddin Zengi'nin hizmetine girmesinden sonra artmaktadır. İbnü'l-Esir bir kaydında, Zengi'nin babası Kasimüddevle Aksungur'un Suriye Meliki Tutuş tarafından öldürülmesi sırasında oğlu Zengi ile aynı yaşlarda olduğunu söylemesinden[2] onun 1085 yılı civarında doğmuş olduğunu tahmin etmekteyiz. Ali Küçük ile Atabey Zengi'nin dostlukları küçük yaştan başlamış, Zengi'nin Bağdad şahneliği

---

* "Erbil'de Bir Türk Beyliği -Beyteginliler-", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, III, (1987), s. 1-10.

1 Bugünkü Türkiyemiz sınırları içinde kalan Hakkâri, Harran, Urfa ve civarında hüküm sürmüş olan bu beyliğin tarihi, Güneydoğu Anadolu'muzun ictimai ve *hatta etnik meseleleri göz önüne alındığında,* üzerinde çalışılması gereken bir konu haline gelmiş idi. Bu sebebten Beyteginliler'in ve dolayısıyla bölgenin bir asıra yakın tarihi, 100. Yıl Üniversitesi araştırma görevlisi Gülay Öğün'e tarafımdan doktora tezi olarak verilmiş olup araştırma devam etmektedir.

2 İbnü'l-Esir, *Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiye,* (nşr. A. A. Tolaymat), Kahire 1963, 15.

sırasında da devam etmiştir. Musul'da Aksungur Porsukî'nin batıniler tarafından öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud'un da kısa bir süre sonra ölmesi üzerine emir Çavlı Bağdad'da bulunan Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a Musul'dan bir heyet göndererek kendisinin valiliğe tayinini istedi. Kadı Kemaleddin Şehrizori ve emir Selahaddin Yağıbasan'ın da içinde bulunduğu heyet Bağdad'a gelince emir Nasıreddin Çakır ile Ali Küçük'ün tesirinde kalarak sultana, Musul'a Zengi'nin tayinini teklif etti. Sultan Mahmud bu teklifi kabul ederek Zengi'yi Musul'a yolladı ayrıca onu oğlu Alparslan'a atabey tayin etti (1127).

Atabey Zengi Urfa'yı 1144 yılında Haçlıların elinden alınca buranın valiliğini Ali Küçük'e verdi ve anonim bir Süryani kaynağına göre de, "maiyetine yedi komutan ile kuvvetli bir garnizon bırakarak Urfa'yı imar etmesini, bir hastahane yaptırmasını ve halka adaletli davranmasını" emretti[3]. Bir yıl sonra tekrar Urfa'ya gelen Zengi'yi halk hiristiyanlar bir tarafta müslümanlar bir tarafta olmak üzere iki gurup halinde karşıladılar. Ali Küçük'ün valiliğinden memnun olduklarını da böylece gösterdiler.

Fakat Ali Küçük'ün Urfa valiliği uzun sürmedi. Bunun sebebi de Musul'da isyan çıkması idi. Atabey Zengi Bira kalesini kuşattığı bir sırada yanında bulunan meliklerden Ferruhşah (el-Hafacî) b. Mahmud tahriklere kapılarak isyan etti ve Zengi'nin Musul naibi Çakır'ı öldürterek iç kaleye ve oradaki saraya hakim olmak istedi. Atabey Zengi'nin Musul'daki adamları bir taraftan ona haber gönderirken bir taraftan da iç kaleye giren Meliki göz altında tuttular. Atabey Zengi isyanın genişlemesinden endişe ettiğinden kendisi bir kısım kuvvetlerin başında Halep'e gitti. Urfa valisi Ali Küçük'e de Musul'a girmesini

3 *Anonymi Quctoris Chronicon ad A. D. 1234 Pertinens, II, Corpus Scriptorum Christionorum Orientalium*, c. 82, nşr. Chabot 1953, İng. çev. A. S. Tritton notlar. H. A. R. Gibbs, "The first and second Crusades from an Anonymous Syrian Chronicle", *JRAS*, 1933, I, 63-101, II, 273-305, II, 282, 286.

emretti. Musul'a gelen Ali Küçük isyanı bastırdı, asileri cezalandırdı, Melik Ferruhşah da bu karışıklık arasında öldürüldü (Mayıs 1145)[4].

Atabey Zengi ertesi yıl (1146) Ali Küçük'ü Finik kalesinin fethi ile vazifelendirdi. Kendisi ise ana kuvvetlerin başında Ukeyliler'den Ali b. Salim b. Malik'in elinde bulunan Caber kalesini kuşattı. Kuşatma devam ettiği bir sırada Zengi kendi hizmetkârları tarafından öldürüldü. Ölüm haberini alan Ali Küçük Finik kuşatmasını terk edip Musul'a geldi. Caber'de babası ile birlikte bulunan Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud, emir Esededdin Şirkuh ve emir Selahaddin Yağıbasan'ın desteği ile Halep'e gelerek burada hakimiyetini tesis etti. Vezir Cemaleddin Muhammed ise yine Caber'de atabeyle birlikte kuşatmaya katılmış olan Melik Alparslan b. Mahmud'u teşvik ederek Musul'u ele geçirmek istedi. Fakat bu sıralarda Musul'a dönmüş olan Ali Küçük Şehrizor'da Sultan Mesud'un kontrolu altında bulunan Zengi'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi'ye haber göndererek acele Musul'a gelmesini bildirdi. Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a babası tarafından rehin olarak gönderilmiş olan Seyfeddin Gazi bir fırsatını bulup Musul'a geldi ve buraya hakim oldu. Bu durumda vezir Cemaleddin Muhammed taraf değiştirerek Melik Alparslan'ı desteklemekten vazgeçti. Buna rağmen Alparslan Musul'a girdiği takdirde Seyfeddin Gazi'nin kendisine biat edeceği düşüncesiyle yoluna devam etti. Ancak Musul'dan gönderilen kuvvetler tarafından yakalanarak bertaraf edildi[5]. Musul merkez olmak üzere Fırat nehrinin doğusunda kalan atabeylik topraklarının tamamına sahip olan Seyfeddin Gazi hizmetinden memnun kaldığı Ali Küçük'ü Musul naipliğine, son anda kendi tarafına geçen Cemaleddin Muhammed'i de yeniden vezirliğe tayin etti.

Seyfeddin Gazi 1149 yılında ölünce yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud geçti. Mevdud'un hakimiyetine muhalif olan bazı

4 İbnü'l-Kalanisi, *Zeylü Tarihi Dimaşk*, 285; İbnü'l-Esir, *Atabekiye*, 84-86; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, I, 191; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, 89-91.

5 İbnü'l-Esir, *Atabekiye*, 84-86.

emirler Nureddin Mahmud'a müracaat ederek onu Musul'a davet ettiler. Nureddin'in bu davet üzerine Sincar'ı zabt etmesi kardeşler arasında bir gerginliğe sebeb oldu. Mevdud yanında Ali Küçük ve vezir Cemaleddin olduğu halde Sincar'a doğru harekete geçti. Nureddin Mahmud'un gücü karşısında bir netice elde edemeyeceğini anlayınca da veziri vasıtası ile anlaşma yoluna gitti. Neticede Sincar'ı ele geçiren Nureddin buna karşılık Mevdud'un Musul hakimiyetini tanıdı.

Irak Selçuklu sultanı Mesud'un ölmesinden sonra ortaya çıkan saltanat mücadelelerinde yer alan Ali Küçük Süleymanşah'a karşı Muhammed'i destekledi. Hatta Süleymanşah'ı yakalayarak Musul'da hapsetti. Muhammed'in sultanlığını tasdik etmeyen halifeye karşı da sultan ile birlikte başarısızlıkla neticelenen Bağdad kuşatmasına katıldı[6].

Sultan Muhammed'in 1160 yılında ölümü üzerine Süleymanşah'ı serbest bırakan Ali Küçük ayrıca onun saltanatı elde etmesinde de yardımcı oldu. Süleymanşah'ın sultanlığı uzun sürmedi, 1161 yılında tahttan indirilerek öldürüldü[7].

Suriye'nin en kuvvetli hakimi olan Nureddin Mahmud ile Harran emiri ve aynı zamanda kardeşi olan Nusrededdin Mirmiran'ın arası açıldı. Harran'a doğru harekete geçen Nureddin'i Musul hükümdarı Mevdud'un tasdikiyle Ali Küçük destekledi. Kardeşinin elinden Harran'ı alan Nureddin buranın iktaını Ali Küçük'e verdi[8]. Harran seferinden sonra Nureddin Mahmud 1163 yılında haçlıların elinde bulunan Harim üzerine yürüdü. Kendisini Artuk oğulları'ndan Necmeddin Alpi, Fahreddin Karaarslan, Musul'dan Mevdud ve Ali Küçük desteklemekteydi. Harim'in kuşatıldığını duyan haçlılar şehre yardımcı kuvvetler yolladılar. Bu kuvvetlerle Artah civarında karşılaşan Nureddin, Ali Küçük'ün askerî kabiliyeti sayesinde Harim'i elde etti.

6 İbnü'l-Esir, *Atabekiye*, 113-114; İbn Tanrıbirdi, *el-Nucum ez-Zahire fi Müluk Mısır ve'l-Kahire*, (nşr. W. Poper), V, 325.

7 N. Elisseeff, *Nur ad-Din*, II, 557.

8 İbnü'l-Kalanisi, 355-358.

Nureddin Mahmud 1165 yılında Suriye'de haçlılara karşı yeniden geniş çapta harekâta girişti. Nureddin'in açtığı cihada kardeşi Musul hakimi Mevdud, Ali Küçük komutasında kuvvetli bir birlik göndererek katıldı. Artuk oğulları'nın da asker göndermesi ile güçlenen Nureddin'in ordusu Hıms'dan hareketle Arka, Arima ve Safisa'yı peşpeşe zabtetti. 1165 yılının ramazan bayramını geçirmek için Hıms'a dönen ordu bayramdan sonra yeniden harekete geçerek Banyas ve Hunin'i fethederek haçlıları büyük bir bozguna uğrattı[9].

Ali Küçük ömrünün son yıllarında yaşlılığı va hastalığı sebebiyle ikta bölgelerinden Şehrizor, Tekrit, Hakkâri ve Sincar'ı Mevdud'a bırakarak merkezi Erbil'e çekildi. Çok geçmeden de Eylül 1167'de öldü. Naaşı Musul'da Eski Cami yakınında kendisinin yaptırdığı türbeye gömüldü. Atabey Zengi'nin hizmetine girerek ve sadakatle çalışarak yükselen Ali Küçük hakkında kaynaklar, hayır sahibi olduğunu medrese, ribat, köprü gibi hayır eserleri yaptırdığını, oğullarına büyük bir servet bırakmadığını yazmaktadırlar[10].

Ali Küçük Erbil'e Mücahideddin Kaymaz ez-Zeynî'yi naip tayin etmiş idi. Kaymaz aynı zamanda Ali Küçük'ün iki oğlu Kökböri ile Zeyneddin Yusuf'a da atabeylik yapmaktaydı. 1167'de Ali Küçük'ün ölmesiyle yerine oğlu Kökböri geçti. Ancak Kaymaz Kökböri'nin idarecilikte kifayetsiz olduğunu ileri sürerek halifeden onun yerine kardeşi Yusuf'un geçirilmesini istedi. Halifenin bu hususu tasdik etmesiyle de Zeyneddin Yusuf Erbil hakimi oldu[11].

Erbil'i kardeşine kaptıran ve bir süre hapsedildikten sonra serbest bırakılan Kökböri Bağdad'a gitti. Burada aradığı desteği bulamayınca da Musul'a giderek II. Seyfeddin Gazi b. Mevdud'un

9 Ebu Şame, *Kitabü'l-Ravzateyn* (nşr, M. Hilmi M. Ahmed), Kahire 1958, I, 147; N. Elisseeff, *Nur ad-Din,* II, 615-616; W. Stevenson, *The Crusaders in the East*, 191-192.

10 İbnü'l-Esir, *Atabekiye,* 135-136: İbn Hallikan, *Vefayat,* I, 435, (De Slane, I, 535): N. Elisseeff, *a. g. e.,* II, 618-619.

11 İbnü'l-Esir, *a. g. e.,* 177; İbn Hallikan, *a. g. e.,* I, 435; İ. Kafesoğlu, "Kökbörü", *İA,* VI, 885.

hizmetine girdi. Seyfeddin Gazi amcası Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölmesi üzerine evvelden Musul Atabeyliği'ne ait olan el-Cezire'deki toprakları geri aldı ve çıktığı seferde yardımını görmüş olmasından dolayı Harran'ı Kökböri'ye ikta etti. Bu sıralarda Selahaddin Eyyubi Suriye hükümdarı Nureddin Mahmud'un ölümünü müteakip yerine geçen küçük yaştaki oğlu Melik Salih İsmail'in elinden başta Dimaşk olmak üzere bütün güney Suriye'yi aldığı gibi bağımsızlığını da ilân etti[12]. Ayrıca el-Cezire'deki işlere de karışmaya başladı. Seyfeddin Gazi'nin kardeşi ve Selahaddin Eyyubi yanlısı II. İmadeddin Zengi'nin elinde bulunan Sincar üzerine yürümesi Selahaddin'in müdahalesine sebeb oldu ve neticede Seyfeddin Gazi mağlup olarak, Musul'a çekilmek zorunda kaldı.

Selahaddin Eyyubi ile II. Seyfeddin Gazi 1175 yılında Hama yakınlarındaki Cibab et-Türkman'da ikinci defa karşılaştılar. Musul ordusunun sağ koluna Harran emiri Kökböri komuta etmekteydi. Kökböri Eyyubi ordusunun sol cenahını bozdu ise de bu galibiyet neticeyi temine kâfi gelmedi. Taraflar arasında Selahaddin'in Buzaa, Membiç ve Azaz gibi ele geçirdiği yerlerin kendisinde kalması şartı ile anlaşma yapıldı[13].

II. Seyfeddin Gazi 1180 yılında öldü, yerine kardeşi I. İzzeddin Mesud geçti. Bu hadiseden kısa bir süre sonra Halep emiri Melik Salih İsmail de öldü. İsmail ölümünden önce ülkesinin amcasının oğlu olan Mesud'a verilmesini vasiyet etmiş idi. Mesud merkez Halep olmak üzere Melik Salih'e ait yerleri almak için yola çıktı. Ancak kardeşi Sincar emiri II. İmadeddin Zengi Sincar'a karşılık Halep'e sahip olmak istedi. Bunun reddi halinde de Selahaddin'i davet edeceğini bildirdi. Mesud öncü olarak Kökböri'yi Halep'e yollamış idi. Halep Kale komutanı Emirek Candar ile emir Şazibaht Kökböri'nin şehre girmesine mani oldular. Üstelik bunlar II. İmadeddin Zengi'nin komutanı Tuman el-Yaruki'ye kaleyi zaten teslim etmişlerdi. Emir Tuman'ın da

12 İmade'd-din İsfahanî, *Sana el-Bark,* (nşr. R. Şeşen), I, 181.
13 R. Şeşen, *Salahaddin,* 45.

işe karışması karşısında zor duruma düşen Kökböri Musul'dan yardım istedi. Atabey İzzeddin Mesud ise Selahaddin'in hiddedlenmesinin kendisi için tehlikeli olacağını düşünerek yardım göndermediği gibi Halep'i kardeşine terk etti.

Gerek bu durum gerekse İzzeddin Mesud'un Kökböri'nin hasmı olan emir Kaymaz'a değer verip onu Musul'a tayin etmesi Kökböri'nin, Selahaddin'in tarafına geçmesine sebeb oldu ve ona yazdığı mektupta Fırat nehrini geçtiği takdirde yardıma hazır olduğunu hatta el-Cezire'nin hiçbir direnme göstermeden kendisine tabi olacağını bildirerek onu Musul üzerine yürümeye teşvik etti[14]. Zaten kuzeye doğru hareket halinde olan Selahaddin, Kökböri'nin teklifine uyarak el-Cezire'ye geldi. Burada Kökböri askeri ile birlikte Selahaddin'e katıldı. Beraberce Musul Atabeyliği ile Artukoğulları'na ait bazı yerleri zaptetdikten sonra Urfa'yı muhasara ederek kısa bir süre sonra ele geçirdiler. Selahaddin Harran'ın yanı sıra Urfa'yı da Kökböri'ye ikta olarak verdi[15]. Bu sefer esnasında Bire, Rakka, Nuseybin ve Hısnkeyfa Eyyubi hakimiyeti altına geçerken Musul da bir süre kuşatıldı. Ancak şehrin müstahkem surları karşısında bir şey yapamayacağını anlayan Selahaddin muhasarayı kaldırarak Sincar üzerine yürüdü ve bu küçük kaleyi kolayca zapetti (1182)[16].

Sincar'dan Harran'a geçen Eyyubi ordusunun kendi topraklarına zarar vermesinden çekinen Artukoğulları Eyyubiler'in hakimiyetini tanımak zorunda kaldılar. Mısır ve Suriye'den sonra el-Cezire'de de nüfuzu iyice artan Selahaddin Nisan 1183'de Halep'i ele geçirdi.

Selahaddin'in hakimiyet sahasını Musul Atabeyliği aleyhine genişletmesi Musul valisi Kaymaz'ın beceriksizlikle suçlanmasına ve tevkif edilmesine sebeb oldu. Kaymaz'ın taraftarları bu durumu hoş karşılamayıp isyan ettiler. İsyan edenler arasında Erbil hakimi Zeyneddin Yusuf da vardı. İsyanın genişlemesi Musul

14 İmade'd-din İsfahanî, *Sana el-Bark*, I, 6-7.
15 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, XI, 483-484; İbnü'l-Adim, *Zubda*, III, 58.
16 İbnü'l-Esir, *Atabekiye*, 83.

Atabeyi İzzeddin Mesud'u endişelendirdiğinden Kaymaz'ı serbest bıraktı ve eski vazifesini de kendisine iade etti. Kaymaz ilk iş olarak Erbil'i itaat altına almak için harekete geçti. İldenizliler'den atabey Kızıl 3.000 kişilik bir kuvvetle Kaymaz'ı destekledi. Ancak yardıma gelen bu kuvvetler Erbil civarında yağma işine giriştiler. Bundan faydalanan Zeyneddin Yusuf dağılmış olan bu kuvvetleri bozguna uğrattı. Böylece Erbil fiilen Musul Atabeyliği idaresinden çıkmış oldu. Muzaffereddin Kökböri ise Musul kuvvetlerinin mağlup olduğunu belirterek Selahaddin'i devamlı olarak Musul üzerine sefere teşvik etmeye devam etmekteydi. Hatta Selahaddin'e askerî yardımdan başka 50.000 dinar vermeyi de taahhüt etmişti. 1185 yılının Nisan ayında Halep'den hareket eden Selahaddin'i Bire'de karşılayan Kökböri Harran'a geldiklerinde vaad etmiş olduğu parayı vermeyince Selahaddin tarafından hapsedildi. Fakat halkın bu hapis hadisesinden hoşnutsuzluğunu görünce Kökböri'yi serbest bırakarak yeniden Harran'ı kendisine verdi. Selahaddin Mayıs ayı sonunda Musul'u bir kere daha kuşattı. Bu sefer yanında Ceziret ibn Ömer sahibi Sencerşah b. II. Seyfeddin Gazi ile Erbil hakimi Zeyneddin Yusuf da vardı. Ancak bu defa da Musul'u alamayan Selahaddin Ahlat Beyi Sökmen'in ölümünü bahane ederek şehir önünden ayrıldı ve Kökböri ile kendi kardeşi Takiyeddin Ömer'i Ahlat'ı almakla vazifelendirdi. Ahlat'a Sökmen'den sonra hakim olan oğlu Begtemir, yaklaşan tehlikeyi gördüğünden Azerbaycan atabeyi Pehlivan'a tabiliğini arzetti. Bu durumda herhangi bir şey yapamayacağını anlayan birleşik Eyyubi ordusu üstlerine döndüler (1185)[17]. Fakat Selahaddin Musul'u ele geçirmek ihtirasından vazgeçmedi. Onun için Musul'u almak bir kuvvet gösterisi meselesine dönüşmüştü. Bu bakımdan Musul'un dış çevre ile bütün münasebetini kesti. Durumu değerlendiren ve yeterli kuvvete sahip olamadıklarını bilen Musul erkânı Harran'da

17 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, XI, 513-514; İbn Hallikan, *Vefayat*, II, 95; Ebu'l-Ferec, II.

bulunan Selahaddin'e bir heyet yollayarak ona tabi olmak istediklerini bildirdiler. Böylece Musul'da Irak Selçuklu Sultanı adına okunan hutbe Selahaddin adına okunmaya başlandı.

el-Cezire'yi tamamıyle hakimiyeti altına alan Selahaddin yardımını gördüğü Kökböri'ye bir süre önce elinden almış olduğu Urfa'yı yeniden ikta olarak verdi. Ayrıca onu kız kardeşi Rabia Hatun ile evlendirdi[18].

Bir zamanlar tabi olduğu atabeyliği şimdi kendi hakimiyeti altına alan Selahaddin, haçlılara karşı da başarılı mücadeleler verdi. 1187 yılında Kerek'i kuşatması esnasında bütün haçlı kuvvetleri birleşerek 23.000 kişilik bir ordu ile Selahaddin'in üzerine yürüdüler. Eyyubi ordusunun sol cenahı Kökböri'nin sağ cenahı Takiyeddin Ömer'in kumandası altında idi. Bu güçler Sefuriye'de haçlıları ağır bir hezimete uğrattılar. Kudüs kralı Guy dahi bir çok kont ve şövalye ile birlikte esir edildi. Bu kesin zaferden sonra Selahaddin işgalci Kudüs Haçlı Krallığı toprakları üzerinde geniş çapta fetihlere girişti. Taberiye ve Akka gibi mühim merkezlerin yanısıra Nablus, Hayfa, Cinin, Tibnin, Cübeyl, Beyrut, Remle ve Nasira gibi yerler Müslümanların eline geçti. Aynı yıl Kudüs'ün fethi ile Türk-İslâm alemi bir zamanlar Musul atabeyi Zengi'nin Urfa'yı fethindeki gururunu yaşadı. Kudüs'ün fethi Urfa'nın fethi gibi yeni bir haçlı seferinin doğuya yapılması neticesini yarattı. Alman imparatoru, Fransa ve İngiltere kralları bu üçüncü haçlı ordusunun başında geldiler. 26 Ağustos 1189 tarihinde Philippe Auguste ve Arslan yürekli Rişar komutasındaki haçlılar Akka'yı kuşattılar. Akka müdafasına Musul Atabeyliği ve Artukoğulları'na ait askerî birliklerin yanısıra Urfa ve Harran emiri Kökböri ile Erbil beyi Zeyneddin Yusuf da katıldı. Zeyneddin Yusuf Akka'da hastalandı ve çok geçmeden de öldü (1190). Kökböri kardeşinin ölümü üzerine Selahaddin Eyyubi'den ona ait yerlerin kendisine verilmesini istedi ve

18 İbnü'l-Adim, *Zubda*, III, 79-81; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 512-513.

karşılığında 50.000 dinar ile yeni ve daha güçlü bir orduyla Akka'ya döneceğini vaad etti. Selahaddin Kökböri'ye Erbil'in yanısıra Şehriz ve Karabeli'ni de ikta ederek gitmesine müsaade etti[19]. Zeyneddin Yusuf'un ölüm haberi Erbil'de duyulunca, halk Kökböri gelmeden önce Musul'da bulunan emir Kaymaz'ı Erbil'e davet etti. Ancak Musul atabeyi, Selahaddin Eyyubi'den çekindiği için Erbil işine karışmak istemedi. Kökböri şehre gelerek buraya hakim oldu (1190). Ancak Selahaddin'e vermiş olduğu sözü tutmadı. Hatta iki defa mektup yazmış olmasına rağmen Selahaddin'e yardıma gitmedi. Buna rağmen ona olan tabiliğini devam ettirdi. Selahaddin 1193 yılında ölünce parçalanan Eyyubi devletine karşı metbuluk bağlarını kırarak bağımsızlığını ilân etti.

Kökböri zamanında Erbil Türk Beyliğinin Eyyubiler, Zengiler bir ara da Azerbaycan Atabeyliği ve son zamanlarda da Harezmşahlar ve Moğollar ile münasebeti oldu. Kökböri 1205 yılında Meraga hakimi Alaeddin Karasungur Ahmedili ile birlikte Azerbaycan atabeyi Ebu Bekr Özbek'in ülkesini istila teşebbüsünde bulundu. Ancak Rey, Hemedan ve İsfahan gibi yerlere hakim olan Aytoğmuş'un müdahalesi ile bu faaliyeti neticesiz kaldı.

Gerek Musul Atabeyliği'nin gerekse Eyyubiler'in güç kazanmasını önlemek maksadı ile ittifaklar teşkil eden Kökböri, Melik Adil'in Sincar'ı ele geçirmesine mani olmak için de 1210 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'a tabi oldu. Neticede Melik Adil halifenin de işe karışmasıyla Sincar'ı almaktan vazgeçti. Bu vesile ile Musul'a giden Kökböri, Rabia Hatun'dan doğan iki kızını Nureddin Arslanşah'ın oğulları ile evlendirdi. Erbil beyliği ile Musul Atabeyliği arasındaki iyi münasebetler Kökböri'nin damadı olan İzzeddin Mesud zamanında da devam etti. İzzeddin Mesud'un ölümünden sonra diğer damadı İmadeddin Zengi'nin Musul atabeyi olmasını isteyen Kökböri bu sebeble

19 İbnü'l-Esir, *el-Kamil,* XII, 56-57.

II. Nureddin Arslanşah b. İzzeddin Mesud'u atabeyi sıfatıyla iş başına getiren Bedreddin Lulu ile uzun zaman mücadele etti.

II. Nureddin Arslanşah'ın ölümü üzerine yerine Bedreddin Lulu'nun yardımı ile kardeşi Nasireddin Mahmud geçti. Mahmud'un çok küçük yaşta olması Kökböri ile damadını harekete geçirerek Musul civarını yağmalamalarına vesile teşkil etti. Bu durumda Bedreddin, Melik el-Eşref'in Nuseybin'deki ordusundan yardım istedi. Nuseybin'deki Eyyubi ordusunun komutanı Aybek bu yardım talebi üzerine Musul'a geldi. Aybek askerinin az olmasına rağmen Bedreddin ile beraber Erbil üzerine yürüdüler. İki ordu Zab suyu kenarında Eylül 1219'da karşılaştı ve muharebe Musul ordusunun mağlubiyeti ile neticelendi. Gevaş kalesi de İmadeddin'in hakimiyeti altına geçti.

Erbil 1220 yılında Moğol tehdidine maruz kaldı. Kökböri ortak düşmana karşı durabilmek maksadı ile Bedreddin Lulu'dan yardım istedi. Halife Nasır li-Din Allah Bedreddin'e Kökböri ile ittifak etmesini tavsiye ederek Bağdad'dan bir miktar askerî yardım yolladı. Bu kuvvetler Kökböri'nin komutası altında Dekuke'de toplandı. Ancak Moğollar'ın Hemedan'a dönmeleri üzerine kuvvetler üslerine çekildiler. Moğol tehlikesinden hemen sonra Harezmşahlar Irak'da görülmeye başladılar. Bu durumdan tedirgin olan halife, emir Kuştemir idaresinde 20.000 kişilik bir orduyu Celaleddin Harezmşah üzerine yolladı. Ayrıca Kökböri'den 10.000 kişilik bir kuvvetle harekâtı desteklemesini istedi. Emir Kuştemir Kökböri'yi beklemeden Celaleddin ile savaşa girdi[20] ve mağlup olarak Bağdad'a zor kaçabildi. Bu hadiseden sonra Kökböri Celaleddin'in tabiiyetine girmek sureti ile onunla anlaştı ve Eyyubiler'e karşı bir ittifak oluşturdu.

Kökböri ömrünün sonlarına doğru bir Moğol tehlikesi daha atlattı. Moğollar Celaleddin'i takip ederek Erbil civarına kadar

20 Cuveyni (*Cihanguşa*, II, 156)'den naklen İ. Kafesoğlu ("Kökbörü", *İA*. VI, 890) "Kökböri hazırlandığı kuvvetler ile Celaleddin'i pusuya düşürmek istemiş bunu sezen Celaleddin'in baskını neticesinde mağlup ve esir olmuş ise de af edilmesi üzerine memleketine iade edilmiştir" denmektedir.

ilerlediler ve bölgeyi yakıp yıktıktan sonra Azerbaycan'a doğru çekildiler.

Kendisine halef olabilecek bir erkek evladı olmayan Kökböri 29 Haziran 1232'de Erbil'de öldü. Halife el-Mustansır Erbil'i halifelik topraklarına katmak istemekteydi. Erbil halkı bu duruma bir süre direndi ancak Bağdad'dan gönderilen Şerefeddin İkbal kumandasındaki kuvvetlerle başa çıkamayıp şehri teslim etmek zorunda kaldılar. Böylece doksan yıl kadar Erbil ve çevresinde hüküm sürmüş olan bu Türk beyliği tarihe karıştı.

Türk-İslâm aleminin mümtaz şahsiyetlerinden biri olan Kökböri zamanında Erbil büyük imar görmüş ve tarihinin en mamur en parlak dönemini yaşamıştır. Onun devrinde Erbil'de bir cami, bir medrese, sufilere mahsus iki hankah ayrıca bir büyük misafirhane, bir hastahane, bir dul kadınlar bir yetimler evi, körler ve aliller için dört hankah inşa edildi. Kökböri hayrı seven bir insandı. Kimsesiz bebeklere sütanneleri tutar, fakirlere hergün yiyecek dağıtırdı. Her yıl hac seferleri tertipler, onlara muhafızlar verir, Haremeyn'deki muhtaclara para dağıtırdı. Mekke'de birçok hayrat tesis etmiş idi. Arafat'a ilk olarak suyu Kökböri getirtmiştir. Onun ilim adamlarına büyük değer verdiği, hankahları sık sık ziyaret edip misafir olan sufi ve fakihlerin münakaşalarını dinlediği kaynaklarda belirtilmektedir. Kökböri Hz. Muhammed'in doğumunu muhteşem merasimler ve tertiplediği mevlid törenleri ile ün salmış bir kişidir. Onun düzenlediği dinî törenler Müslümanlarca ilgi ile takip edilerek şenlikler haline dönüşmüş ve diğer İslâm ülkelerinde tertiplenmesi âdet haline gelmiştir.

Kökböri ölümünden önce kendisi için Mekke'de bir türbe de yaptırmıştı. Ancak hac mevsiminde onun naaşını Mekke'ye götüren kafile yolda bedevilerin taarruzuna uğradığından yolunu tamamlayamayarak Kufe'ye geldi ve burada Hz. Ali'nin kabrinin

yakınına defnedildi[21]. Erbil merkez olmak üzere Hakkâri, Urfa, Harran gibi yerlerde kimi zaman bağımsız kimi zaman ise Musul Atabeyliği, Eyyubiler, Türkiye Selçukluları ve Harezmşahlar gibi hakimiyetlere bağımlı olarak hüküm süren Beyteginliler bölgenin sosyal ve etnik yapısı üzerinde çok tesirli oldular. Batıda kendilerine yurt arayan Türkmenler ile Moğollar'ın önünden kaçıp gelenler kendi soylarından olan Erbil beylerinin yanlarında toplandılar. Bölge halkı onların idaresi altında rahat ve huzur içinde yaşadı. Daha sonra Abbasi hakimiyeti altına giren beylik toprakları kısa bir süre sonra Moğol istilası altına düştü.

21 İ. Kafesoğlu, *a. g. e.*, 891.

*Begteginliler**

1144-1232 yılları arasında merkezi Erbil olmak üzere Şehrizor, Hakkâri, Tikrît, Sincar, Harran, Urfa ve civarında hüküm süren bir Türk beyliği.

Hânedan adını kurucusu Zeynüddin Ali Küçük'ün babası Begtegin'den alır. Ayrıca merkezlerinden dolayı Erbil Atabegliği de denilmektedir. Kaynaklarda Begtegin'e dair Türk asıllı olmasından başka bilgi yoktur. Beyliğin kurucusu Zeynüddin Ali Küçük hakkındaki bilgiler de ancak onun Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin hizmetine girmesinden sonra artmaktadır. Atabeg Zengî 1144 yılında Urfa'yı Haçlılar'ın elinden alınca buranın valiliğini Ali Küçük'e verdi ve emrinde yedi kumandan ile kuvvetli bir garnizon bırakarak Urfa'yı imar etmesini, bir hastahane yaptırmasını, halka adaletli davranmasını istedi. Fakat Zeynüddin Ali Küçük'ün Urfa valiliği uzun sürmedi. Atabeg İmâdüddin Zengî'nin Bire (Birecik) Kalesi'ni kuşattığı sırada yanında bulunan meliklerden Sultan Mahmud'un oğlu Ferruhşah isyan ederek Musul nâibi Nasîrüddin Çakır'ı öldürünce Zengî Ali Küçük'e haber yollayıp Musul'daki isyanı bastırmasını emretti. Böylece Musul'a gelen Ali Küçük isyanı bastırdı ve âsileri cezalandırdı (1145). Atabeg İmâdüddin Zengî ertesi yıl Ali Küçük'ü Fenek Kalesi'nin fethiyle görevlendirdi. Kendisi ise ana kuvvetlerinin başında Ukaylîler'den Ali b. Sâlim'in elinde bulunan Câber Kalesi'ni kuşattı. Kuşatmanın devam ettiği bir sırada Atabeg Zengî kendi hizmetkârları tarafından öldürüldü.

* "Begteginliler", *DİA*, V, (1992), s. 342-344.

Atabegin ölüm haberini alan Ali Küçük Fenek kuşatmasını terkedip Musul'a geldi ve İmâdüddin Zengî'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi'ye haber göndererek Musul'a gelmesini bildirdi. Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'a babası tarafından rehin olarak gönderilmiş olan Seyfeddin Gazi bir fırsatını bularak Musul'a geldi ve şehre hâkim oldu. Hizmetinden memnun kaldığı Ali Küçük'ü de Musul nâibliğine tayin etti.

Seyfeddin Gazi 1149 yılında öldü ve yerine kardeşi Kutbüddin Mevdûd geçti. Mevdûd'a muhalif olan bazı emîrler, Suriye'ye hâkim olan kardeşi Nûreddin Zengî'yi Musul'a davet ettiler. Nûreddin Zengî'nin bu davet üzerine Sincar'ı zaptetmesi iki kardeş arasında gerginliğe sebep oldu. Mevdûd, yanında Ali Küçük olduğu halde Sincar'a doğru harekete geçtiyse de yeterli gücü olmadığı için Sincar'ı kardeşine terketmek zorunda kaldı ve ancak Musul'da hâkimiyetini koruyabildi.

Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra ortaya çıkan saltanat mücadelelerine katılan Ali Küçük Süleyman Şah'a karşı Muhammed'i destekledi. Hatta Süleyman Şah'ı yakalayarak Musul'da hapsetti. Muhammed'in sultanlığını tasdik etmeyen halifeye karşı da Sultan Muhammed'le birlikte başarısızlıkla sonuçlanan Bağdat kuşatmasına katıldı.

Sultan Muhammed'in 1160 yılında ölümü üzerine Süleyman Şah'ı serbest bırakan Ali Küçük ayrıca onun saltanatı elde etmesine de yardımcı oldu. Süleyman Şah'ın sultanlığı uzun sürmedi. 1161 yılında tahttan indirildi ve öldürüldü.

Suriye'nin en kuvvetli Türk hâkimi olan Nûreddin Mahmûd b. Zengî ile Harran emîri olan kardeşi Nusretüddin Mîrimîran'ın arası açıldı. Harran'a doğru harekete geçen Nûreddin Mahmûd'u, Musul Hükümdarı Mevdûd'un tasdikiyle Ali Küçük destekledi. Bu sayede kuvvetlenen ve kardeşinin elinden Harran'ı alan Nûreddin Mahmûd burayı Ali Küçük'e iktâ etti. Harran seferinden sonra Nûreddin Mahmûd 1163 yılında Haçlılar'ın elinde bulunan Harim üzerine yürüdü. Bu sefere Artuklular'dan Necmeddin Alpı

ve Fahreddin Karaarslan'ın yanı sıra Musul Hükümdarı Mevdûd ile Ali Küçük de katıldı. Sefer sonunda Harim Haçlılar'dan alındı. Nûreddin Mahmûd 1165 yılında Haçlılar üzerine yeniden yürüdü. Ali Küçük'ün Musul kuvvetleri başında katıldığı bu sefer sonunda Arka ve Bâniyâs gibi bazı yerler geri alındı.

Ali Küçük ömrünün son yıllarında yaşlılığı ve hastalığı sebebiyle iktâ bölgelerinden Tikrît, Hakkâri ve Sincar'ı Musul Hükümdarı Mevdûd'a bıraktı ve Musul nâibliğinden çekilerek Erbil'e gitti; çok geçmeden de öldü (Eylül 1167) ve Musul'da Eskicami yakınında kendisinin yaptırdığı türbeye gömüldü. Cesur, âdil, cömert ve güzel ahlâklı bir beydi. Meşhur şair Haysa Beysa bir kasidesinde onu övmüştür. Ali Küçük ölümünden önce Mücâhidüddin Kaymaz ez-Zeynî'yi Erbil nâibliğine getirmiş, ayrıca onu iki oğlu Kökböri ile Zeynüddin Yûsuf'un atabegliğine tayin etmişti. Ali Küçük'ün ölümüyle yerine Kökböri geçti. Ancak Atabeg Kaymaz Kökböri'nin idarecilikte yetersiz olduğunu ileri sürerek halifeden onun yerine Yûsuf'un tayin edilmesini istedi. Halifenin bu hususu tasdik etmesiyle Yûsuf Erbil hâkimi oldu. Kökböri ise bir süre hapsedildikten sonra serbest bırakıldı. Bağdat'a giden Kökböri istediği desteği burada bulamayınca Musul hâkimi II. Seyfeddin Gazi b. Mevdûd'un hizmetine girdi. II. Seyfeddin Gazi amcası Nûreddin Mahmud'un 1174 yılında ölmesi üzerine daha önce Musul'a bağlı olan el-Cezîre'deki toprakları geri aldı ve çıktığı seferde yardımını gördüğü Kökböri'ye Harran'ı iktâ etti.

Nûreddin Mahmud'un ölümü üzerine yerine geçen küçük yaştaki oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil'e karşı isyan edip bağımsızlığını ilân eden Selâhaddîn-i Eyyûbî, başta Dımaşk olmak üzere bütün güney Suriye'yi ele geçirdi. Selâhaddin ayrıca el-Cezîre'deki meselelere de karışmaya başladı. Onun bu müdahaleleri üzerine II. Seyfeddin Gazi harekete geçti; ancak yanında Kökböri olduğu halde 1175 yılında yapılan savaşta Selâhaddin'e mağlûp oldu. II. Seyfeddin Gazi'nin 1180 yılında ölmesinden bir

süre sonra Kökböri, gittikçe kuvvetlendiğini gördüğü Selâhaddin'in tarafına geçti ve onunla birlikte Musul Atabegliği ile Artukoğulları'na ait bazı yerleri zaptettikten sonra Urfa kuşatmasına katıldı. Urfa'yı ele geçiren Selâhaddin Harran'ın yanı sıra bu şehri de Kökböri'ye iktâ etti.

Selâhaddin'in hâkimiyet sahasını Musul Atabegliği aleyhine genişletmesi, Musul Valisi Mücâhidüddin Kaymaz'ın beceriksizlikle suçlanmasına, hatta bir ara tevkif edilmesine sebep oldu. Kaymaz görevine iade edildikten sonra Erbil'de asayişi temin etti ve yanındaki kuvvetlerle Musul Atabegliği kuvvetlerini yenerek Erbil'i bağımsız hale getirdi. Bu gelişmeler Selâhaddin'in dikkatini çektiği gibi ayrıca Kökböri'nin teşvikleri onu Musul üzerine bir sefere çıkmaya zorladı. 1185 yılının Nisan ayında Halep'ten hareket eden Selâhaddin'i Bire'de karşılayan Kökböri, vaad etmiş olduğu 50.000 dinarı vermeyince Selâhaddin tarafından hapsedildi. Ancak halkın tepkisinden çekinen Selâhaddin onu bir süre sonra serbest bıraktığı gibi Harran'ı da kendisine verdi. Selâhaddin yoluna devam ederek Musul'a geldi. Şehri bir süre kuşattıysa da alamadı. Fakat Musul'u zaptetme arzusundan da vazgeçmedi. Durumu değerlendiren ve yeterli kuvvete sahip olmadıklarını bilen Musul Atabegliği devlet adamları Harran'da bulunan Selâhaddin'e bir heyet yollayarak ona tâbi olmak istediklerini bildirdiler. Böylece Musul'da Irak Selçuklu sultanı adına okunan hutbe Selâhaddin adına okunmaya başlandı. el-Cezîre'yi tamamıyla hâkimiyeti altına alan Selâhaddin, yardımını gördüğü Kökböri'ye Urfa'yı yeniden iktâ etti ve onu kız kardeşi Râbia Hatun'la evlendirdi.

Selâhaddin Haçlılar'a karşı da başarılı mücadeleler verdi. 1187 yılında Kerek kuşatması sırasında bütün Haçlı kuvvetleri birleşerek 23.000 kişilik bir ordu ile Selâhaddin'in üzerine yürüdüler. Eyyûbî ordusunun sol kanadı Kökböri'nin, sağ kanadı Takiyyüddin Ömer'in kumandası altında idi. Bu kuvvetler Saffûriye'de Haçlılar'ı ağır bir hezimete uğrattılar. Kudüs Kralı Guy

birçok kont ve şövalye ile birlikte esir alındı. Bu kesin zaferden sonra Taberiye, Akkâ, Nablus, Hayfa, Cübeyl, Beyrut, Remle ve Nâsıra gibi yerler peş peşe müslümanların eline geçti. Aynı yıl Kudüs'ün fethi İslâm âlemi için büyük bir sevinç kaynağı oldu.

Kudüs'ün fethi Doğu'ya yeni bir Haçlı seferinin yapılması sonucunu doğurdu. Bu üçüncü sefere Alman imparatoru, Fransa ve İngiltere kralları da katıldı. 26 Ağustos 1189 tarihinde Philippe Auguste ve Arslan Yürekli Rişar (Richard) kumandasındaki Haçlılar Akkâ'yı kuşattılar. Haçlılar'a karşı oluşturulan müdafaaya Musul Atabegliği ve Artuklular'a ait askerî birliklerin yanı sıra Urfa ve Harran emîri Kökböri ile kardeşi Erbil Beyi Zeynüddin Yûsuf da katıldı. Fakat sonunda Haçlılar şehri zaptettiler (1191). Yûsuf Akkâ'da iken hastalanmış ve ölmüştü (1190). Onun ölüm haberi Erbil'de duyulunca halk Musul'da bulunan Emîr Kaymaz'ı şehre davet etti. Kaymaz Selâhaddin'den çekindiği için Erbil işine karışmak istemedi. Kökböri şehre gelerek Erbil'e hâkim oldu (1190). Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin 1193 yılında ölümü üzerine Kökböri Eyyûbî devletine karşı bağımsızlığını ilân etti.

Kökböri zamanında Erbil Türk Beyliği'nin Eyyûbîler, Zengîler, bir ara da Azerbaycan Atabegliği ve son zamanlarda Hârizmşahlar ve Moğollar'la münasebeti oldu. Kökböri 1205 yılında Merâga hâkimi Alâeddin Karasungur Ahmedîlî ile birlikte Azerbaycan Atabegi Ebû Bekir Özbek'in ülkesini istilâ teşebbüsünde bulundu. Ancak Rey, Hemedan ve İsfahan gibi yerlere hâkim olan Aydoğmuş'un müdahalesiyle bu faaliyeti neticesiz kaldı.

Gerek Musul Atabegliği'nin gerekse Eyyûbîler'in güç kazanmasını önlemek maksadıyla ittifaklar teşkil eden Kökböri, I. el-Melikü'l-Âdil'in Sincar'ı ele geçirmesine engel olmak için de 1210 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'a tâbi oldu. Neticede el-Melikü'l-Âdil halifenin de işe karışmasıyla Sincar'ı almaktan vazgeçti. Bu vesile ile Musul'a giden Kökböri, Râbia Hatun'dan doğan iki kızını Nûreddin Zengî Arslanşah'ın

oğulları ile evlendirdi. Erbil Beyliği ile Musul Atabegliği arasındaki iyi münasebetler Kökböri'nin damadı olan İzzeddin Mes'ûd zamanında da devam etti. İzzeddin Mes'ûd'un ölümünden sonra diğer damadı İmâdüddin Zengî'nin Musul atabegi olmasını isteyen Kökböri bu sebeple, II. Nûreddin Arslanşah b. İzzeddin Mes'ûd'u atabegi sıfatıyla iş başına getiren Bedreddin Lü'lü' ile uzun zaman mücadele etti.

II. Nûreddin Arslanşah'ın ölümü üzerine yerine Bedreddin Lü'lü'ün yardımı ile kardeşi Mahmud geçti. Mahmud'un çok küçük yaşta olmasından faydalanan Kökböri ile damadı harekete geçerek Musul civarını yağmaladılar. Bu durumda Bedreddin, el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın Nusaybin'deki ordusundan yardım istedi. Nusaybin'deki Eyyûbî ordusunun kumandanı Aybek bu yardım talebi üzerine Musul'a geldi. Aybek askerinin az olmasına rağmen Bedreddin ile beraber Erbil üzerine yürüdü. İki ordu Zap Suyu kenarında Eylül 1219'da karşılaştı ve muharebe Musul ordusunun mağlûbiyetiyle sonuçlandı. Gevaş Kalesi de İmâdüddin'in eline geçti.

Erbil 1220 yılında Moğol tehdidine mâruz kaldı. Kökböri ortak düşmana karşı durabilmek maksadıyla Bedreddin Lü'lü'den yardım istedi. Halife Nâsır-Lidînillâh Bedreddin Lü'lü'e Kökböri ile iş birliği yapmasını tavsiye ederek Bağdat'tan bir miktar askerî yardım gönderdi. Bu kuvvetler Kökböri'nin kumandası altında Dekūka'da toplandı. Ancak Moğollar'ın Hemedan'a dönmeleri üzerine kuvvetler üslerine çekildiler. Moğol tehlikesinden hemen sonra Hârizmşahlar Irak'ta görünmeye başladılar. Bu durumdan tedirgin olan halife, Emîr Kuştemir idaresinde 20.000 kişilik bir orduyu Celâleddin Hârizmşah üzerine yolladı. Ayrıca Kökböri'den 10.000 kişilik bir kuvvetle harekâtı desteklemesini istedi. Emîr Kuştemir Kökböri'yi beklemeden Celâleddin ile savaşa girdi ve yenilerek Bağdat'a güçlükle kaçabildi. Bu hadiseden sonra Kökböri Celâleddin'in tabiiyetine girmek suretiyle onunla anlaştı ve Eyyûbîler'e karşı bir ittifak oluşturdu.

Kökböri ömrünün sonlarına doğru bir Moğol tehlikesi daha atlattı. Moğollar Celâleddin'i takip ederek Erbil civarına kadar ilerlediler ve bölgeyi yakıp yıktıktan sonra Azerbaycan'a doğru çekildiler.

Kendisine halef olabilecek bir erkek evladı olmayan Kökböri 29 Haziran 1232'de Erbil'de öldü. Halife Müstansır-Billâh Erbil'i halifelik topraklarına katmak istiyordu. Erbil halkı buna karşı bir süre direndi, ancak Bağdat'tan gönderilen Şerefeddin İkbal kumandasındaki kuvvetlerle başa çıkamayıp şehri teslim etmek zorunda kaldılar. Böylece doksan yıl kadar Erbil ve çevresinde hüküm sürmüş olan bu Türk beyliği tarihe karışmış oldu.

Begteginliler devrinde Erbil önemli bir ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline geldi. Özellikle Türk-İslâm âleminin mümtaz şahsiyetlerinden biri olan Kökböri zamanında tarihinin en mâmur ve en parlak dönemini yaşamıştır. Burada kurulan Rabaz, Kale ve Kökböri (Muzafferiyye) medreselerinde çok sayıda âlim, edip, şair ve devlet adamı yetişmiştir. Kökböri devrinde Erbil'de bir cami, bir medrese (Muzafferiyye Medresesi), iki ribât, ayrıca büyük bir misafirhane, bir hastahane, bir dul kadınlar evi, bir yetimler evi, körler ve sakatlar için dört dârülaceze inşa edildi. Kökböri hayır sever bir insandı. Kimsesiz bebeklere sütanneleri tutar, fakirlere her gün yiyecek dağıtırdı. Her yıl hac seferleri tertipler, onlara muhafızlar verir, Haremeyn'deki muhtaçlara para dağıtırdı. Mekke'de de birçok hayrat tesis etmişti. Arafat'a ilk olarak suyu Kökböri getirtmiştir. Onun ilim adamlarına büyük değer verdiği, hankahları sık sık ziyaret edip misafir olan sûfî ve fakihlerin tartışmalarını dinlediği kaynaklarda belirtilmektedir. Kökböri Hz. Muhammed'in doğumunu muhteşem merasimler ve mevlid törenleriyle kutlayan ilk hükümdardır. Onun düzenlediği dinî törenler müslümanlarca ilgi ile takip edilmiş ve diğer İslâm ülkelerinde de tertiplenmesi âdet haline gelmiştir.

Kökböri ölümünden önce kendisi için Mekke'de bir türbe de yaptırmıştı. Ancak hac mevsiminde onun naaşını Mekke'ye götürmek için yola çıkan kafile bedevîlerin saldırısına uğradığından Kûfe'ye dönmek zorunda kaldı; Kökböri'nin naaşı burada Hz. Ali'nin türbesinin yakınına defnedildi.

Erbil merkez olmak üzere Hakkâri, Urfa, Harran gibi yerlerde bazan bağımsız, bazan da Musul Atabegliği, Eyyûbîler, Anadolu Selçukluları ve Hârizmşahlar gibi devletlere bağımlı olarak hüküm süren Begteginliler bölgenin sosyal ve etnik yapısı üzerinde çok tesirli oldular. Batıda kendilerine yurt arayan Türkmenler ile Moğollar'ın önünden kaçıp gelenler kendi soylarından olan Erbil beylerinin yanlarında toplandılar. Bölge halkı onların idaresi altında rahat ve huzur içinde yaşadı. Muzafferüddin Kökböri'nin ölümünden sonra Abbâsîler'in eline geçen beylik toprakları daha sonra Moğollar tarafından istilâ edildi.

BEGTEGİNLİLER (Erbil Atabegleri)

Hükümdarlar	Hükümdarlık Tarihleri
Zeynüddin Ali Küçük	539 (1144)
Zeynüddin Yûsuf b. Ali	563 (1167)
Muzafferüddin Kökböri b. Ali	586-629 (1190-1232)

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'l-Kalânisî, *Ẕeylü Târîḫi Dımaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 285, 355-358; Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn-i Mîngburnî* (trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1344 hş./1965, s. 200; İbnü'l-Esîr, *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbikiyye* (*bi'l-Mevṣil*) (nşr. Abdülkādir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382/1963, s. 15, 83-86, 113-114, 135-136, 177; a.mlf., *el-Kâmil*, XI, 483-484, 513-514; Bündârî, *Senâ el-Berḳı'ş-Şâmî* (nşr. Ramazan Şeşen), Beyrut 1971, I, 67, 181; İbnü't-Tıktakā, *el-Faḫrî*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 32, 330; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravżateyn* (nşr. M. Hilmi Muhammed Ahmed), Kahire 1956-62, I, 147; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşây* (Öztürk), I, 36, 44; II, 124-125; III, 166, 169-170; İbn Hallikân, *Vefeyât* (nşr. Wüstenfeld), Kahire 1882, I, 435; Ebü'l-Ferec [İbnü'l-İbrî], *Târîḫu muḫtaṣari'd-düvel* [baskı yeri ve

yılı yok], s. 212, 233, 249-250; a.mlf., *Târih*, s. 503-507; Zambaur, *Manuel*, s. 22; S. Lane - Poole, *The Mohammadan Dynasties*, Beirut 1966, s. 165; N. Elisséeff, *Nur ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au temps des Croisades (511-568/1118-1174)*, Damascus 1967, II, 557, 615-616; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 48, 50, 55, 56, 73, 75, 82, 83, 91, 106, 142, 240, 244-246, 262, 265, 319, 398; Abbâs el-Azzâvî, "Âl-i Bektekîn-Muẓafferüddîn Kökbörî ev emâretü Erbil fî 'ahdihim (522 h.-630 h.)", *MMİADm.*, XXI/3 (1946), s. 404-418; XXI/4 (1946), s. 515-529; XXII/1 (1947), s. 55-64; XXII/2 (1947), s. 138-149; XXII/3 (1947), s. 223-231; Coşkun Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1988, s. 1-10; "Begtiginliler", *İA*, II, 449-450; M. Streck, "İrbil", *a.e.*, V/2, s. 1055; İbrahim Kafesoğlu, "Kökbörü", *a.e.*, VI, 890 vd.; H. Fuchs, "Mevlid", *a.e.*, VIII, 172-173; Cl. Cahen, "Begteginids", *EI²* (İng.), I, 1160-1161; D. Sourdel, "İrbil", *a.e.*, IV, 76-77.

Ali Küçük[*]

Begteginliler de denilen Erbil Atabegliği'nin kurucusu (ö. 562/1167).

Begtegin b. Muhammed adlı bir Türkmen beyinin oğlu olup Musul atabegi İmâdeddin Zengî'nin kumandanlarındandır. Zengî, Erbil'i ele geçirince burayı Ali Küçük'e iktâ etti (1132). Uzun yıllar Ebü'l-Heycâ adlı bir Arap ailesinin idaresi altında bulunan Erbil, Ali Küçük zamanında Türkmenler'in iskân edildiği bir merkez haline geldi. Ali Küçük, atabeg Zengî'nin Bizans ve Haçlılar ile olan mücadelesi sırasında Halep müdafaasına katıldı ve onun Dımaşk Atabegliği'ne karşı yaptığı seferlerde de görev aldı. Atabeg Zengî, 24 Aralık 1144'te Urfa'yı Haçlı Kontu II. Joscelin'den alınca buranın valiliğine Ali Küçük'ü getirdi ve emrine bir garnizon ile yedi kumandan verdi; ayrıca ondan Urfa'nın imar edilmesini de istedi. Ali Küçük Urfa'nın fethinden sonra II. Joscelin'in hâkimiyeti altındaki Bire'nin (Birecik) kuşatılması sırasında Musul'da çıkan isyanın bastırılması ve suçluların cezalandırılması ile görevlendirilince süratle Musul'a geldi ve asayişi sağladı. Bu başarısı üzerine Musul valiliğine tayin edildi. Atabeg Zengî 1140 yılında Emîr Kıpçak'ın elinden aldığı Şehrizor'u da Ali Küçük'e iktâ etti. Zengî, Ca'ber Kalesi'ni kuşatırken Ali Küçük kumandasında bir birliği Fenek üzerine gönderdi. Ancak Ca'ber kuşatması sırasında Zengî'nin öldürülmesi üzerine (1146), Ali Küçük Fenek harekâtını yarıda bırakarak Musul'a döndü. Atabeg Zengî'nin ölümünden sonra ülkesi

* "Ali Küçük", *DİA*, II, (1989), s. 410.

oğulları arasında taksim edildi. Zengî'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi Musul'a gelerek buraya hâkim olunca Ali Küçük de onun hizmetine girdi.

Seyfeddin Gazi'nin Musul'daki hâkimiyeti dört yıl sürdü. 1149 yılında onun ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Kutbüddin Mevdûd zamanında Ali Küçük'ün nüfuzu daha da arttı. Musul Atabegliği'ne bağlanan Sincar da ona iktâ edildi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Irak Selçuklu hânedanı mensupları arasında başlayan saltanat mücadelesinde Ali Küçük, Sultan Muhammed'i Süleyman Şah'a karşı destekledi, hatta bozgun halinde geri çekilmekte olan Süleyman Şah'ı kendi toprakları içinde yakalatarak Musul'da hapsettirdi. Sultan Muhammed'in 1157 yılında başarısızlıkla sonuçlanan Bağdat muhasarasına da katılan Ali Küçük, onun Kasım 1159'da ölümü üzerine Süleyman Şah'ı serbest bıraktı. Daha sonra Suriye hâkimi Nûreddin Mahmûd b. Zengî'nin Harran Seferi'ne Musul ordusu kumandanı olarak katıldı. 20 Haziran 1159'da Harran'ı alan Nûreddin, hizmetinden dolayı burayı ona iktâ etti. Ali Küçük Nûreddin Mahmûd'un Haçlılar'a karşı yaptığı Hârim ve Suriye seferlerine de katıldı. Artık çok yaşlanmış ve gözleri görmez olmuştu. Bu yüzden 1167 yılında Musul'daki görevinden ayrıldı ve beyliğin merkezi olan Erbil'e giderek istirahate çekildi. Erbil'den başka sahip olduğu diğer iktâ bölgelerini Musul atabegi Mevdûd'a bıraktıktan sonra 1167 yılı Eylülünde 100 yaşını aşmış olarak Erbil'de vefat etti. Musul'da Câmiu'l-atîk yanında yaptırmış olduğu türbeye defnedildi. Kendisinden sonra yerine oğlu Kökböri geçti.

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'l-Kalânisî, *Ẕeylü Târîḫi Dımaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 280-281, 355-358; İbnü'l-Ezrak el-Fârikī, *Târîḫu Meyyâfârikīn ve Âmid*, British Museum, nr. Oriental 5803, vr. 172[b], 173[b]-174[b], 179[b]; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 75-76, 98-99, 205-207, 254-255; a.mlf.,

et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mûṣul (nşr. Abdülkādir Amed Tılîmât), Kahire 1963, s. 66-70; 93-97; 109, 114-115, 135; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-ḥaleb* (nşr. Sâmi ed-Dehhân), Dımaşk 1951-68, II, 264-265, 281, 308-311; N. Elisseeff, *Nur ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au temps des Croisades (511-568/1118-1174)*, Damascus 1967, II, 380-382, 383, 391, 393, 399, 440, 533, 618-619, 931-932; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, s. 65, 72, 83, 87, 91; "Begtiginliler", *İA*, II, 449-450; Cl. Cahen, "Begteginids", *EI²* (İng.), I, 1160-1161.

Böri[*]

Ebû Saîd Tâcü'l-Mülûk b. Zahîriddîn Tuğtegin (ö 526/1132). Dımaşk atabeglerinden.

2 Ramazan 478'de (22 Aralık 1085) doğdu. Gençliğinden itibaren atabegliğin çeşitli yerlerinde idarî ve askerî görevlerde bulundu. Babası Atabeg Tuğtegin onu ilk defa 494'te (1101) Cebele'nin muhafızlığına tayin etti. Fakat halkın şikâyeti üzerine Cebele'nin eski sahib ve Trablusşam hâkimi Fahrülmülk İbn Ammâr buraya asker yolladı. Böri İbn Ammâr'ın gönderdiği bu kuvvetlere yenilip esir düştü. Trablusşam'a getirilen Böri'ye Fahrülmülk çok iyi davrandığı gibi onu serbest bırakıp Dımaşk'a yolladı. Tuğtegin sefere çıkarken Böri'yi Dımaşk nâibi tayin ederdi. 503'te (1110) Dımaşk Atabegliği'ni temsilen elçi olarak Bağdat'a gitti ve Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın huzuruna çıktı. Atabeg Tuğtegin, itaatsiz davranışları yüzünden Emîr Gümüştegin'in elinden aldığı Ba'lebek'i oğlu Böri'ye iktâ etti. Ba'lebek gibi önemli bir şehrin idarî ve askerî işlerini yürüten Böri bu sırada Haçlılar'a karşı da mücadele etti. Tuğtegin ölümünden çok kısa bir süre önce Böri'yi kendi yerine aday gösterdi ve onun 8 Safer 522'de (12 Şubat 1128) ölümüyle Böri Dımaşk atabegi ilân edildi.

Vezir Tâhir b. Sa'd el-Mezdekânî'nin Suriye'de kuvvet kazanmaya başlayan Bâtınîler'le iş birliği halinde olması ve Bâtınîler'in Haçlılar'la gizli görüşmelerde bulunmaları Böri'nin harekete geçmesine sebep oldu. Haçlı-Bâtınî anlaşmasına göre

* "Böri", *DİA*, VI, (1992), s. 326-327.

Dımaşk içindeki Bâtınîler şehri zaptetmeye gelecek olan Haçlılar'a kapıları açacaklar, bu hizmetlerine karşılık Haçlılar'dan Sur şehrini alacaklardı. Bu anlaşma ile 30 Ramazan 523 (16 Eylül 1129) günü harekete geçilmesi kararlaştırılmıştı. Dımaşk şahnesi Yûsuf b. Fîrûz ve şehrin reisi Müferric b. Hasan'ın desteğini sağlayan Böri, 17 Ramazan (3 Eylül) günü huzura çıkan vezir Tâhir b. Sa'd el-Mezdekânî'yi emîrlerinin ve ileri gelen saray erkânının gözleri önünde öldürttü. Daha sonra Bâtınîler'e karşı harekete geçildi ve Dımaşk Bâtınîler'den temizlendi. Bu arada Böri, Bâtınîler'le cesaretle mücadele eden reis Müferric b. Hasan'ı vezirliğe tayin etti.

Bâtınîler'le iş birliği yaparak Dımaşk'ı ele geçirmeyi planlayan Haçlılar, Bâtınîler'in ortadan kaldırılmış olmasına rağmen bu isteklerinden vazgeçmediler. Kudüs Kralı Baudouin Haçlı hâkimiyeti altındaki yerlere haber göndererek Dımaşk'a karşı açmış olduğu sefere katılmalarını istedi. Trablus'tan Pons, Antakya'dan Bohemund ve Urfa'dan da I. Joscelin kralın çağrısına uyarak Dımaşk yakınlarındaki bir mevkide ordugâh kurdular (Zilkade 523/Ekim-Kasım 1129). Haçlılar buradan, ihtiyaçları olan erzağı temin için Taberiye Lordu Guillaume de Bures'in kumandasında 1000 kişilik bir birliği Havran'a gönderdiler. Bunu haber alan Böri vakit kaybetmeden bu Haçlı grubu üzerine asker gönderdi ve onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu mağlûbiyet üzerine Haçlılar Dımaşk'ı kuşatmaktan vazgeçip üslerine döndüler.

Dımaşk üzerindeki Haçlı tehdidini bir süre için de olsa ortadan kaldıran Böri'nin en büyük rakibi, bütün Suriye'yi ele geçirmek isteyen kuzey komşusu Musul Atabegi İmâdüddin Zengî idi. Atabeg Zengî Haçlılar'a karşı açmış olduğu cihad için Böri'den yardım istedi. Böri başlangıçta Zengî'nin yardım isteğini endişe ile karşıladı, fakat daha sonra emîrlerinden Şemsülümerâ el-Havâs kumandasında 500 atlıyı Halep'e yolladı. Ayrıca Hama'ya henüz yerleşmiş ve şehrin idaresiyle görevlendirilmiş olan oğlu Bahâeddin Sevinç'e de haber göndererek askeriyle

Halep'e gitmesini istedi. Atabeg Zengî Halep'e gelen Sevinç ile Dımaşk birliğini iyi karşıladıysa da kısa bir süre sonra hem Sevinç'i hem de Dımaşk Atabegliği ordusundaki kumandan ve askerleri tutuklayıp Halep Kalesi'ne hapsetti. Böyle bir hile ile Böri'yi zayıf düşüren Atabeg Zengî vakit kaybetmeden Dımaşk Atabegliği ülkesine girdi ve hiçbir güçlükle karşılaşmadan Hama'yı zaptetti (18 Şevval 524/24 Eylül 1130). Hama'dan sonra Humus üzerine yürüyen Zengî bir süre bu şehri muhasara altında tuttu ise de ele geçirmeye muvaffak olamadan tekrar Halep'e döndü (Zilhicce 524/Kasım 1130).

Atabeg Zengî'nin Halep'e dönüşünden kısa bir süre sonra, almış olduğu bütün tedbirlere rağmen, Böri Alamut'tan gönderilen iki Bâtınî tarafından 5 Cemâziyelevvel 525'te (5 Nisan 1131) boynundan ve böğründen hançerlenerek ağır bir şekilde yaralandı. Türk kıyafetinde asker olarak Böri'nin Horasanlılar'dan kurulu muhafız birliğine giren bu Bâtınî fedaileri orada öldürüldüler.

Bu sırada, Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh ile anlaşmazlığı uzun bir süredir devam eden Hille'nin Arap Emîri Dübeys b. Sadaka Böri'nin askerleri tarafından yakalandı. Halife Böri'ye haber gönderip onu kendisine teslim etmesini istedi. Ancak Musul Atabegi Zengî Dübeys'in Böri'nin elinde esir olduğunu öğrenince, muhtemelen Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in emriyle, Böri'ye haber gönderip Dübeys'i kendisine teslim ederse karşılığında elinde esir olan oğlu Sevinç ile kumandanlarını serbest bırakacağını ve ayrıca 50.000 dinar ödeyeceğini vaad etti. Böri daha önce halifeye söz vermiş olmasına rağmen oğlu ve kumandanlarını kurtarabilmek için Zengî'nin teklifini kabul etmek zorunda kaldı (8 Zilhicce 525/1 Kasım 1131).

Oğlu Sevinç'i bu şekilde Atabeg Zengî'nin elinden kurtaran Böri, daha önce almış olduğu yaralardan kurtulamayarak 21 Receb 526 (7 Haziran 1132) günü öldü. Yerine oğlu Şemsülmülûk

İsmâil geçti. Dımaşk (Şam) Atabegliği ve Tuğteginliler denilen bu sülâleye onun adına nisbetle Böriler de denilmektedir.

Böri Haçlılar'a ve Bâtınîler'e karşı başarılı bir mücadele vermiştir. Onun zamanında Dımaşk'ta medreseler, hamamlar, camiler ve su kanalları inşa edilmiştir. el-Medresetü'l-Muîniyye (1130), el-Medresetü't-Tarhâniyye (1131), el-Medresetü'l-Hâtûniyye (1132) Böri zamanında yapılan Hanefî medreseleri idi. Onun döneminde Dımaşk'ta iktisadi hayatla birlikte ilim ve fikir hayatı da çok gelişti. Başta İbnü'l-Hayyât olmak üzere Şerefeddin İbnü'l-Kayserânî gibi birçok şair şiirlerinde Böri'yi övmüşlerdir. Böri devrinin kâtiplerinden olan şair Ebü'l-Hasan b. Ebü'l-Hayr ed-Dımaşkī de ölümünde ona bir mersiye yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'l-Kalânisî, *Târîḫu Dımaşḳ* (Amedroz), s. 220-221, 224-227, 230-231, 233-234, 239-241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 643-647, 656-657, 662-663, 668-669, 679-680; a.mlf., *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbikiyye* (nşr. Abdülkādir Ahmed Tuleymât), Kahire 1963, s. 37-38, 42-43; İbnü'l-Adîm, *Buġyetü'ṭ-ṭaleb*, s. 222, 225, 231, 256, 360; a.mlf., *Zübdetü'l-ḥaleb*, II, 243, 245-246, 249; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIX, 573-575; Safedî, *el-Vâfî*, X, 322; a.mlf., *Ümerâ'ü Dımaşk fi'l-İslâm* (nşr. Selāhaddin el-Müneccid), Beyrut 1403/1983, s. 38, 158; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 199, 202, 245, 310, 313; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 253-254, 260; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, İstanbul 1985, s. 87-98; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 27, 37, 52, 78, 121, 147 vd., 150, 161; M. Sobernheim, "Böri", *İA*, II, 740; R. Le Tourneau, "Būrids", *EI²* (İng.), I, 1332.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHİRLER VE İDARÎ ISTILAHLAR

*Selçuklular Döneminde Kayseri**

Kayseri'nin Türk hakimiyetine geçmesi, Selçuklular zamanında Türklerin büyük gruplar halinde Anadolu'ya girmesinin ilk zamanlarına rastlar. Gerçi Abbasiler zamanında Halife Mutasım'ın Afşin adlı bir Türk komutanı Kayseri önlerine kadar gelmişse de şehri almaya muvaffak olamamıştı.

Selçuklu devletinin kurulmasından itibaren Türkmenler daimi bir akış halinde Anadolu'ya girmişler ve kendileri için henüz yeni olan bu ülkenin doğu ve orta kısımlarına yayılmaya başlamışlardır. Nitekim 1064 yılında Antakya çevresini ele geçiren Türkmenler kuzeye doğru ilerleyerek Kayseri'ye kadar geldiler. Bu gelen Türkmenlerin başında, ne garip bir tesadüftür ki, yine adı Afşin olan bir bey var idi. Afşin Bey, Kızılırmak vadisini takip ile 1067 yılına kadar Kayseri'yi ele geçirdi. Bunun yanısıra Erzurum, Malatya, Sivas, Niksar ve Konya gibi merkezlere de Türkler hızla yayıldılar. Ancak, Anadolu'daki bu yerleşim yerleri, Malazgirt zaferi ile Bizans mukavemeti tamamiyle çökünceye kadar, kalıcı bir özellik arzeder durumda değildi. Zaferden sonra ise Türkmenlerin Anadolu'yu muhacereti bir sel halini aldı. İslâm ülkelerinde yurt bulamayan Türkmenler, Türk feodal devlet yapısı gereğince kendilerine hakimiyet sahası arayan beyler, saltanat davası güderek Büyük Selçuklu sultanlarının takibinden kurtulmak isteyen hanedan mensupları kendi boyları ile göçerek Anadolu'yu kendileri için bir sığınak yeri haline getirdiler. Tarihinde bir çok kavime, din ve

* "Selçuklular Döneminde Kayseri", *I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri, 7-13 Nisan 1987*, Kayseri 1987, s. 16-18.

kültüre sahne olan Anadolu, Malazgirt muharebesinden sonra süratle etnik çehresini değiştirmeye başladı. Selçuklu Sultanı Alp-Arslan, beylerine bir taraftan fetih için Anadolu'yu gösteriyor, bir taraftan da seçkin komutanlarını merkezî kuvvetlerinin başında Anadolu'ya yolluyordu. Böyle bir ordu ile, Anadolu'ya giren Artuk Bey süratle Yeşilırmak ve Kızılırmak havzalarını Türkmenlerin harekâtına açık hale getirdi. 1072 yılında Isak Commenos'un kumandasındaki bir Bizans ordusunu yenen Artuk Bey Sakarya vadisine kadar ilerledi. Bu harekât neticesinde Sivas, Kayseri, Ankara ve Sakarya boyları Türk hakimiyeti altına geçti. Alp-Arslan'dan sonra sultan olan Melikşah, saltanatını kardeşine karşı garanti altına almak için Artuk Bey'i çağırdı. Buna rağmen Türkler öylesine Anadolu içlerine yayılmışlardı ki Kutalmış oğlu Süleymanşah 1075 yılında İznik'i fethedip Anadolu'da yeni bir Türk devletinin temelini attı. Bu hadise, Türkmenlerin göçünü daha da heyecanlandırdı. Sultan Melikşah, Anadolu'da kurulan bu yeni Selçuklu Devletini kendisine tabi duruma getirmek için komutanlarından Emir Porsuk'u gönderdi ise de kesin bir netice elde edemedi.

Kaynaklarda pek açık olmamasına rağmen Emir Porsuk'un dönmesinden sonra Kayseri ve çevresi Türkiye Selçuklu Devletinin hakimiyetine girdi. Anadolu fatihi olarak bilinen Süleymanşah 1085 yılında Antakya üzerine sefere çıktığında Ebulgazi Hasan Bey'i Kayseri'de bıraktı. Aynı yıllarda Gümüştekin Ahmed Gazi de Sivas'dan sonra ilk fetihlerini Yeşilırmak havzasında yaparak kaynakların Dânişmend-ili adıyla belirttiği bölgede hakimiyetini kurmak üzereydi. Süleymanşah Antakya'yı ele geçirdikten hemen sonra Büyük Selçuklu kuvvetleriyle Halep civarında muharebeye girişti ancak yenildi ve hayatını da kaybetti. Melikşah, Süleymanşah'ın çocuklarını ailevî rekabeti durdurmak için kendi yanına aldırttı. Böylece Süleymanşah'dan sonra Türkiye Selçuklu Devleti saltanatında, I. Kılıç Arslan'ın İznik'e gelerek Sultan olmasına kadar, altı yıllık bir saltanat boşluğu doğdu. Bu karışıklıktan faydalanan bir kısım beyler

arasında Melik Dânişmend Gazi de, Sivas, Amasya, Tokat yörelerinde kendi beyliğini kurdu.

Sultan Melikşah'ın ölmesiyle İznik'e gelip tahtı elde eden I. Kılıç Arslan, 1097 yılında başlayan I. Haçlı Seferi sırasında, Danişmendli Beyi Emir Gazi'den ve Kayseri emiri Ebulgazi Hasan Bey'den yardım aldı. Eskişehir civarında haçlıları durdurmak isteyen müttefik kuvvetler, bunda muvaffak olamadı. İki kola ayrılan haçlıların bir bölümü güneye inerken diğer bir bölümü Kayseri üzerine yürüdü. Kayseri Emiri Hasan Bey bütün direnmesine rağmen bugün adıyla anılan Hasan Dağına çekilmek zorunda kaldı. Kayseri ise haçlıların işgaline uğradı.

Fakat haçlı hakimiyeti uzun sürmedi. Hatta Antakya'yı ele geçiren haçlı kontu Bohemound'u yenen Emir Gazi, onu esir bile aldı. Danişmendlilerin Selçuklular ile olan dostluğu Malatya'nın Danişmendlilerce alınmasıyla bozuldu. Her iki hakimiyet de Anadolu'da Türk birliğini kendi idareleri altında toplamak istiyorlardı. I. Kılıç Arslan'dan sonra Türkiye Selçuklu Sultanı olan Mesud zamanında da Selçuklu-Danişmendli mücadelesi devam etti. Kayseri ise bu mücadeleler sırasında genellikle Danişmendlilerin hakimiyeti altında kaldı.

Anadolu hükümdarları arasında yüksek bir mevkie sahip olan Emir Gazi'ye Bağdat halifesi ve Büyük Selçuklu Sultanı Sencer çeşitli alametler göndererek "Melik" ünvanını verdiler. Elçilerin geldiği sırada hasta olan Emir Gazi, tören yapılmadan ölünce elçiler onun oğlu Muhammed'i Melik ilân ettiler. Melik Muhammed, Kayseri'yi kendisine merkez edinerek imar işlerine girişti. Kayseri Ulu Camii de onun tarafından yaptırıldı. Melik Muhammed, Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud ile akrabalık da kurdu. Çankırı'yı Bizans'ın elinden kurtaran Melik Muhammed, Haçlılar ve Ermeniler üzerine de yürüyerek 1136 yılı yazında Maraş bölgesine takiben de Ceyhan bölgesine hakim oldu. Onun zamanında bütün bu bölgeler, merkez Kayseri'den idare edilmekte idi. Gerek Melik Muhammed'in gerekse Sultan

Mesud'un ülkelerini devamlı genişletmeleri karşısında Bizans İmparatoru 1139'da büyük bir ordunun başında Danişmendlilerin eski payitahtı Niksar'a kadar gelerek burayı bir süre kuşattı bir netice alamayacağını anlayınca da dönmek zorunda kaldı.

Melik Muhammed, 1143 yılında ölümünden önce oğlu Zunnun'u veliaht gösterdi. Ancak Muhammed'in ölümünden sonra, Zunnun Kayseri'de tahtı elde etti ise de, Malatya'da Aynuddevle, Sivas'da amcası Yağıbasan hakimiyet kurdular ki, böylece Danişmendli Devleti üç kısma bölündü. Danişmendlilerin bu parçalanmasından istifade eden Selçuklu Sultanı Mesud, bütün Danişmendli ülkesini kendisine tabi kıldı. Sultan Mesud'un ölmesiyle Danişmendli Yağıbasan, saltanatı ele geçiren II. Kılıç Arslan'a karşı kardeşi Şehinşah'ı destekledi. Böylece Türkiye Selçuklularının Anadolu'daki mutlak hakimiyetlerini zayıflatmak istedi. Hatta Sultana karşı ittifak cepheleri oluşturdu. Bu hususta en yakın müttefiki de Suriye ve el-Cezire hakimi Nureddin Mahmud b. Zengi idi. II. Kılıç Arslan, Yağıbasan'ın bu türlü davranışlarına son vermek maksadı ile harekete geçti. İki ordu karşı karşıya geldiğinde din adamları araya girip bir muharebeyi önlediler. Ancak Yağıbasan Sultan aleyhindeki faaliyetlerinden vazgeçmedi ise de ömrü de uzun sürmedi. 1164 yılında Kılıç Arslan'ın üzerine yürüdüğü bir sırada öldü. Selçuklu Sultanı onun ölümünden hemen sonra 1165'de Elbistan, Darende, Gedük bölgelerini ele geçirdi. 1169 yılında Kayseri'yi Danişmendli Zunnun'un elinden aldı. Zunnun ise Atabey Nureddin Mahmud'a sığındı. Kaynaklar, II. Kılıç Arslan'ın 12 bin kişiyi Malatya'dan sürgün ile Kayseri'ye yerleştirdiğini kaydetmekteler. Nureddin Mahmud, Kılıç Arslan'dan Zunnun'un ülkesini iade etmesini isterken, Danişmendli emirleri de Nureddin Mahmud'un himayesinde ve Artuklu emirlerince de takviye edilmiş bir vaziyette Kayseri civarında yeniden Kılıç Arslan'ın karşısına çıktılar. Muharebe son anda kardeş kanı dökülmesine mani olmak isteyen din ve devlet adamlarınca bir kere daha önlendi. Yapılan

antlaşmaya göre, Nureddin Mahmud, işgal ettiği Selçuklu topraklarından çekilecek, Zunnun ise Sivas'da hüküm sürecek ve müşterek düşman haçlılara karşı ortaklaşa tavır alınacak idi.

II. Kılıç Arslan uzun ve hareketli saltanat yıllarının sonunda oldukça ihtiyarlamıştı. O da ataları gibi memleketini eski Türk hakimiyet telakkisine göre onbir oğlu arasında paylaştırdı. Kayseri ve çevresi oğullarından Nureddin Sultanşah'ın hissesine düştü. Ülkenin değişik bölgelerinde melik olarak bulunan kardeşler, kendi aralarında anlaşmazlığa düştükleri gibi, hâlâ Sultan olan babalarını da dinlemez oldular. Yapmış olduğu bu paylaştırmadan pişman olan II. Kılıç Arslan yeniden birliği temin için epey uğraştı. Ölünce yerine oğlu I. Gıyaseddin Keyhüsrev geçti. Onun zamanında da kardeşlerin mücadeleleri devam etti. Ancak bu sırada Kayseri'de bulunan Sultanşah, 1193 yılında yaptırdığı medresenin kitabesinden de anlaşılacağı üzere, meliklik iddiasından öteye gidemedi. Gıyaseddin Keyhüsrev'in dört yıllık saltanatına kardeşi Tokat meliki Süleymanşah son verdi. Süleymanşah zamanında Doğu Anadolu'daki Türk hakimiyetleri de Türkiye Selçuklu Devletine bağlandı. Süleymanşah'ın zamansız ölümünden sonra Gıyaseddin Keyhüsrev bir kere daha tahtı elde etti ve Kayseri'ye çağrılarak burada Sultan ilân edildi. Kayseri bu yıllarda Türkiye Selçuklularının en önemli merkezlerinden biri olmuştu. Nitekim, Keyhüsrev gibi İzzeddin Keykavus da burada sultan ilân edildi. Selçuklu ülkesindeki bütün şehirler gibi Kayseri de 1220 yılında Sultan olan Alaeddin Keykubad zamanında en rahat ve huzurlu zamanını yaşadı. Türkiye sahillerinin birçok önemli merkezi onun zamanında fethedildi. Alaeddin Keykubad, Doğu'dan gelecek Moğol tehlikesini görüp tedbir almak için de çok uğraştı. Bu maksadla Doğu Anadolu seferine çıktı. 1228'de Kayseri'de topladığı ordusu ile harekete geçen Sultan Erzincan'ı ilhak ederek Mengücik hakimiyetine son verdi. Erzurum Selçuklu Beyliğini de merkezi idaresi altına alan Keykubad'dan sonra (1237) oğulları

arasında saltanat mücadelesi başladı. O, kendi yerine oğullarından İzzeddin Kılıç Arslan'ın geçmesini istiyordu. Fakat II. Gıyaseddin Keyhüsrev saltanatı elde etti ve Kayseri'de Sultan ilân edildi. Onun zamanında, halk vezir Saadettin Köpek'in icraatından memnun kalmadığı gibi Moğollara karşı babası gibi başarılı bir siyaset de takip edemedi. Baba İshak isyanında zayıf kalması, Moğollara Selçukluların kuvvetli olmadıkları kanaatini verdi. Nitekim 1242'de Baycu Noyan komutasındaki büyük bir Moğol ordusu Erzurum'u ele geçirdi.

Gıyaseddin Keyhüsrev Kayseri'de askerlerini topladı ve Moğollar üzerine yürüdü ancak 1243'de Kösedağ'da mağlup olup Konya'ya çekildi. Moğollar ilerlemelerine devamla Sivas'dan sonra Kayseri'ye kadar geldiler. Şehir halkı Emir Kaymaz ile Fahreddin Ayaz'ın kumandasında surları ve burçları tamir ederek beklemeye başladılar. Moğollar gelince şehrin civar mahallelerini yağmaladılar, buna rağmen şehre hücumda tereddütlü idiler. Ancak bir Ermeni'nin ihaneti durumu değiştirdi. Hajuk oğlu Husam adlı bir kişi gizlice Baycu ile irtibat kurup şehir hakkında malumat verdi. Moğollar kuşattıkları şehri mancınıklarla dövdüler ve neticede Sivas kapısı civarından şehre girdiler. Şehir yağmalandı, yakıldı, yıkıldı. Çok insan öldürüldü. İtina ile yapılan birçok eser yerle bir edildi.

Bu hadiseden sonra Selçuklu hakimiyeti zayıflamaya hatta Doğu Anadolu'da çökmeye başladı. Selçuklu Sultanlarını dahi Moğollar tesbit eder oldular. III. Gıyaseddin Keyhüsrev, Memluk Sultanı Baybars ile anlaşarak İlhanlı baskısını önlemeye çalıştı. Hatta İlhanlıları 1277 yılında Elbistan ovasında yendilerse de bir daha toparlanamayan Selçuklular bir süre sonra tarihe karıştılar.

Selçuklu döneminden Kayseri'de kesilmiş birçok para elimizde mevcuttur. II. Süleymanşah, Gıyaseddin Keyhüsrev, İzzeddin Keykavus, Alaeddin Keykubad, IV. Kılıç Arslan, II. İzzeddin Keykavus, II. Alaeddin Keykubad, IV. Gıyaseddin Keyhüsrev

gibi sultanlara ait olan bu paralar gümüş olup genellikle bir yüzlerinde süvari motifi ile süslüdürler.

Anadolu'ya ayak bastıktan ve yurt edindikten sonra birçok yerde inşa ettikleri eserlerden Kayseri'de de zamanımıza kadar intikal edenleri vardır. II. Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun ve kardeşi Sultan I. Keyhüsrev tarafından yaptırılmış olan medreseler, Anadolu'nun ilk Darüşşifası ve tıp medresesidir. Yine XII. yüzyılın bir büyük külliyesi de Alaeddin Keykubad'ın hanımı Mah-Peri Sultan (Huand Hatun) tarafından yaptırılan cami ve medresedir. Vezir Sahip Ata Fahreddin'in inşa ettirdiği medrese Türkiye Selçuklu yapılarının tezyinatı zengin bir çeşitlilik karakteri taşır.

Bu son medrese Selçuklu Devletinin inhitata uğramasını müteakip inşa edilmiş olup Moğol hakimiyetine rağmen Kayseri'de büyük değerli sanat eserleri yapılması mümkün olabilmiştir.

Selçuklular Zamanında Harput[*]

Çok eski bir tarihe sahip olan Harput, Hitit, Asur, Urartu, Pers, Part, Roma gibi imparatorlukların hâkimiyeti altında kalmış ve miladi 362 yılında Bizans İmparatorluğu'nun Sâsânîler ile yapmış olduğu bir andlaşma ile Sâsânîler'e bağlanmış idi. Ancak 610-641 yılları arasında Sâsânîler ile Bizanslılar'ın sürekli mücadeleleri Harput'un iki devlet arasında sık sık el değiştirmesine sebep oldu. VII. yüzyılın ortalarından itibaren Araplar Suriye ve Irak'ı ele geçirip Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da etkinliklerini arttırmaya başladılar. Neticede Harput ve civarı Araplar ile Bizanslılar arasındaki muharebelere sahne oldu. Araplar Erzurum'dan Malatya'ya buradan da Tarsus'a kadar uzanan bir sınır hattı oluşturarak bölgeye asker yerleştirdiler ve bu sayede İstanbul'a kadar uzanan akınlar icra etmeye muvaffak oldular.

Bizanslılar'ın Ziata Castellum, Müslümanların ise "Hısn-ı Ziyad" adını verdikleri Harput, X. yüzyılın ortalarına kadar Arapların hâkimiyeti altında kaldı. Ancak 934 yılında Loannes Kurkuas'ın komutasındaki Bizans ordusu Harput kalesini zapt ederek buradaki Arap hâkimiyetine son verdi.

XI. yüzyılın sonlarına doğru Türkler Anadolu'da görülmeye başladılar. Oğuzların Kınık boyundan olan Selçuklular, 1040 yılında Gazneliler'e karşı giriştikleri muharebeyi Dandanakan'da kazanarak istiklallerini ilan edip bağımsız bir Türk devleti daha kurmayı başardılar. Başlangıçta Horasan ve çevresinde

* "Selçuklular Zamanında Harput", *Tarih İçinde Harput*, ed. Nâmık Açıkgöz, Elazığ 1992, s. 45-51.

hâkimiyetlerini kuvvetlendiren Selçuklular kısa bir süre sonra Doğu Anadolu'ya keşif akınlarında bulundular. Bilhassa 1071 yılında Malazgirt ovasında Bizans'a karşı kazandıkları muhteşem bir zaferden sonra Türkmen Beyleri ile Selçuklu komutanları Anadolu'da fetih harekatına başladılar. Artuk, Çubuk ve Dilmaç oğlu Mehmed gibi Türkmen beylerinden bazıları Kızıl Irmak'ı dahi geçip Bizans'a karşı başarılı akınlarda bulundular. Malazgirt'te Selçuklular'a mağlup olan Romanos Diogenis tarafından Antakya hattının müdafaası ile vazifelendirilmiş bulunan Ermeni daha önce Malatya serdergesi Filaret (Philaretos) Bizans'ın içinde bulunduğu karşılıktan istifade ile isyan etti. On yıl gibi bir zaman içinde de Maraş, Tarsus, Harput ve Malatya gibi yerleşim merkezlerini ele geçirdi. Ancak onun buralardaki hâkimiyeti uzun sürmedi. Hâkimiyet sahası içinde yaşayan ahali, şahsi menfaati uğruna her şeyi mübah sayan Filaret'den hoşlanmamaktaydılar. O, siyaset icabı yeni Bizans İmparatoru Botaniates'e bağlılığını arzederek Antakya düklüğü vazifesini alırken diğer taraftan Musul ve Halep Hâkimi Şerefüddevle Müslim'e, Anadolu Hâkimi Süleymanşah'a, Suriye Meliki Tutuş'a vergiler ve hediyeler veriyor, Sultan Melikşah'ın da yüksek hâkimiyetini tanıdığını belirtir mektuplar yazıyordu. Filaret'in bu tutarsız davranışlarına karşı Urfa valisi olan oğlu Barsam dahi 1084 yılında isyan etti.[1]

Bu sıralarda Büyük Selçuklular'a ait bir ordu Fahrüddevle komutasında Mervaniler'in hâkimiyeti altında bulunan Diyarbekir üzerine sefere çıktı. Çok geçmeden de Mardin, Siirt, Erzin, Hısnkeyfa gibi merkezler ele geçirildi. Amid bir süre kuşatıldıktan sonra 4 Mayıs 1085'de Meyyafarikin (Silvan) ise 31 Ağustos 1085'de fethedildi. Selçuklu ordusunun Diyarbekir seferine katılan komutanlarından biri olan Çubuk Bey, Filaret'in elinde kalan Harput'u aldı ve burada kendi beyliğini kurdu.[2]

1 Ebu'l-Ferec, (Türkçe'ye çeviren Ö. R. Doğrul), I, s. 333.
2 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 76.

Selçuklular'da yerleşmiş bir geleneğe göre bir bey bir yeri fethederse merkeze bağlı olmak şartı ile orada kendinden sonra oğullarına da intihal edebilecek bir beylik kurma hakkına sahip idi. Saltukoğulları, Artukoğulları, Mengücekoğulları böyle kurulmuş beyliklerdir. Çubuk Bey'in yaklaşık olarak 1087 yılında fethettiği Harput'ta da Selçuklular'a tabi Çubukoğulları Beyliği denilen bir Türk hâkimiyeti kurulmuş oldu.

Harput Çubukoğulları beyliği zamanında dışa açılma imkânı bulduğundan ticareti hızla gelişti. Ayrıca bir Türk beyliğinin Harput gibi bir önemli merkezde kurulmuş olması Türkmenler'in bölgede geniş çapta yerleşmeleri meselesini kolaylaştırdı. Zaten bu sıralarda Türkler bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hâkim oldukları gibi Türkiye Selçuklu kuvvetleri de Orta ve Batı Anadolu'ya sahip olmuşlardı. Nitekim Kudüs merkez olmak üzere Filistin'de kendi hâkimiyetini tesis eden Artuk Bey'in ölümünden sonra burayı Fatımiler'e terk etmek zorunda kalan oğulları İlgazi ile Sökmen Beyler, Amid (Diyarbekir), Mardin ve Hısnkeyfa (Hasankeyf) merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu'da Büyük Selçuklu devletine bağlı olmak üzere kendi devletlerini kurdular.[3]

Artukoğullarının bu hâkimiyetinin başladığı yıllarda I. Haçlı ordusu Anadolu'yu geçerek Suriye'ye geldi ve ilk iş olarak da Antakya'yı muhasara etti. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Musul emiri Kürboğa'yı başkomutanlığa tayin edip, bölgedeki bütün Türk beylerini Haçlı ordusuna karşı koymak üzere vazifelendirdi. Antakya'ya yardıma giden Artuklu beylerinin arasında Artuk torunu ve Behram Bey'in oğlu Belek de vardı. Ancak Kürboğa'nın orduyu yanlış sevk ve idare etmesi neticesinde Haçlılar Antakya'yı alıp burada bir prinkeps'lik kurdular. Bu hadiseden kısa bir süre önce de Boldvin

3 Fazla bilgi için bkz. A. Sevim, "Artuklular'ın Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/101; a.g.m., "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/103; a.g.m., "Artukoğlu İlgazi", *Belleten*, XXVI[/104] (1962).

adlı bir haçlı liderinin idaresi altındaki kuvvetler, Urfa'daki bir kısım Hıristiyan halkın talebi üzerine, ana ordudan ayrılıp Urfa'ya gelmiş ve şehire hâkim olup burada bir kontluk kurmuş idi. Haçlılar Antakya'dan sonra Akdeniz'in doğu sahilini takip edip Kudüs'e kadar geldiler. Burayı Fatımiler'in elinden alıp, bir krallık tesis ettiler.

Selçuklular Haçlı yayılmasını önlemek maksadı ile ilk olarak işe Urfa'yı kuşatmakla başladılar. Fakat muhasara uzun sürünce Harran'a yöneldiler. Harran, Haçlılardan temizlendi ve idaresi Artukoğlu İlgazi'ye verildi. Halep Selçuklu meliki Rıdvan ise Antakya Haçlı Prinkepsliği'nin eline geçmiş olan bir kısım kaleleri kurtardı. Ancak bu sırada Ahlatşah'ı Sökmen'in ölmesi Türk-İslam cephesini zayıflattı. Sökmen'in Muş'da hapsettiği Belek ise onun ölümünden sonra serbest bırakılınca amcası İlgazi'nin yanına giderek onunla beraber Haçlılar'a karşı savaşlara katıldı. Nitekim 1113 yılında İlgazi ve yeğeni Belek Haçlılar'ı ağır bir mağlubiyete uğrattı. Musul'un Selçuklu emiri Mevdud, Dimaşk'da Batıniler tarafından öldürülünce, Türk komutanları arasındaki birlik bozuldu. Bu sırada Belek, Çubuk Bey'in ölümünden sonra Harput'a hâkim olan oğlu Mehmed'in ölümü üzerine 1113 yılında Palu, Çemişkezek, Hanzit ve Dersim havalisini ele geçirerek kendi beyliğini tesis etti.

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Malatya ve Elbistan civarı oğullarından Tuğrul Arslan'ın payına düşmüş idi. Tuğrul Arslan çok küçük yaşta olduğundan annesi Ayşe Hatun komutanlardan İl-Arslan ile evlenerek onu oğluna Atabey tayin etti. Ancak bir süre sonra İl-Arslan'ı hapsettiren Hatun, Türk emirleri arasında temayüz etmiş olan Belek'e izdivaç teklif edip Malatya'ya çağırdı. Merkez Palu'da yapılan düğün merasiminden sonra Malatya'ya giden Belek, bölgenin kuvvetli beylerinden biri oldu. Bu sıralarda Çubuk'un ölümünden sonra Harput'a hâkim olan oğlu Mehmed'in vefatını duyan Belek, Atabeyi ve üvey babası bulunduğu Tuğrul Arslan'a vasiyet edilen Harput şehrini teslim aldıysa da Büyük Selçuklu Sultanı

Tapar'ın oğlu Mesud'un bir ordu ile Harput'a doğru yaklaşmakta olduğunu duyunca Malatya'ya çekilmek zorunda kaldı (1114). Melik Mesud, Atabeyi Aksungur Porsuki ile beraber Haçlılar'a karşı açmış olduğu cihada İlgazi'nin oğlu Ayaz komutasında yüz kişilik bir kuvvetle yollanmasına kızmış ve Artuklular üzerine sefere çıkmıştı. Mardin Beyi İlgazi, yeğenleri olan Belek ile Davud'dan yardım istedi. Her iki bey de amcalarına yardıma gelerek Melik Mesud'u ve Musul Emiri Porsuki'yi hezimete uğrattılar. Hattâ Melik Mesud esir dahi edildiyse de Büyük Sultana hürmet ve bağlılıklarından dolayı derhal serbest bırakıldı. Musul'un tehlikesinin bertaraf edilmesinden sonra Belek tekrar Harput'a gelerek şehre bir kere daha hâkim oldu (1115). Belek'in idaresi altındaki Harput ve çevresi gelişerek yurt arayan Türkmenler'in iskan bölgesi oldu. Belek, hâkimiyet sahasını Mengücekoğulları'nın ülkesi Kemah ve Erzincan bölgelerinde akınlar yaparak genişletti. Çaresiz bir vaziyette kalan Mengücek Oğlu Trabzon dükası Gabras'tan yardım talebinde dahi bulundu. Fakat Belek'in karşısında her ikisi de mağlup olup esir edildiler.[4]

Belek, 1122 yılında amcası İlgazi'nin isteği üzerine Haçlılar'a karşı mücadele için Haleb'e doğru ilerlerken Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ile Birecik Senyörü Galeran de Puiset yolunu kestiler. Belek, Surun'un Daftil köyü yakınında bu haçlı kuvvetleri ile giriştiği muharebeyi kesin bir şekilde kazandı. Haçlı lideri ile bir çok şövalye esir edildi. Bu bozgunu gururuna yediremeyen Kudüs Kralı II. Boldvin 1123 yılında Harput üzerine sefere çıktı. Gerger kalesini kuşatmakta olan Belek, Haçlı Kralının üzerine gelmekte olduğunu haber alınca muhasarayı kaldırıp Harput'a geldi ve Haçlı ordusunun harekatına takip etmeye başladı. Haçlıların Fırat kenarında Şencirek Köyü (Turuş) yakınlarında kamp kurduklarını öğrenince de karargahlarına bir baskın düzenleyerek, Haçlıları perişan etti. Belek'in bu galibiyeti Müslümanların o güne kadar Haçlılar'a karşı kazandığı en büyük zaferlerden biri idi. Bu bakımdan ona, "Gazi"

4 O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 58-59.

ünvanı verildi. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Belek'e Haleb emaretinin menşurunu da göndererek, Haçlı harekatının başkumandanlığına tayin etti.

Belek Gazi'nin Suriye'de bulunduğu bir sırada Behisni'den elli kadar Ermeni, muhafız miktarının azlığını görerek Harput kalesinde hapsedilmiş olan Haçlı lider ve şövalyelerini kurtarmak istediler. Bunlar, değişik kıyafetlerde kale kapısından içeriye girdiler. Şehir içinde sayıları çok az olan Ermeniler ile birleşerek burç ve kaleye hâkim oldular. Buna rağmen şehrin Türk halkı kaleyi muhasara altına aldı. Serbest kalan Kudüs Kralı muhasara hattını yaramayacaklarını anlayınca Urfa Kontu Joscelin'i gizlice kaleden çıkarıp yardım getirmeye memur etti. Bu hadiseyi duyan Belek Gazi süratle Harput'a geldi ve bir taarruzla kaleye hâkim oldu. Dışarıdan gelen ve şehir içindeki bütün Ermeniler'i cezalandırarak Harput'u onlardan temizledi. Kudüs Kralını yeniden zincire vurup Harran'a gönderdi. Urfa Kontu Joscelin ise kuvvetlerle Telbaşer'e geldiği bir sırada Belek'in Harput'a girdiğini öğrendi ve geri dönmek zorunda kaldı.[5]

Belek Gazi 1124 yılında Menbic'i kuşattı. Fakat bu muhasara esnasında aldığı bir ok yarası ile 8 Mayıs 1124'de şehid düştü. Naaş'ı Haleb'e götürüldü ve orada defnolundu. Adının manası "Armağan"[6] olan Belek yaptığı cihadlar ile devrinin destânî kahramanlarından biri oldu. Onun mezar taşı bugün Şam müzesindedir.

Belek Gazi, ülkesini amcasının oğlu Hüsameddin Timurtaş'a vasiyet etmişti. Ancak Timurtaş, Belek kadar iktidar sahibi değildi. Nitekim Timurtaş'tan evvel kardeşi Süleyman, Belek'in Harput ve Palu'daki beyliğine sahip oldu. Süleyman'ın bir süre sonra ölümü üzerine Harput ve çevresi aynı sülâleden Sökmen Bey'in oğlu ve Hısnıkeyfa emiri Davud'un eline geçti. Davud'dan

5 S. Runciman, *A History of the Crusades*, II, s. 160-65.

6 Belek adının manası için bkz. *Divanü Lügat-it Türk Dizini, Endeks*, s. 81 (çev. B. Atalay, TTK 1986).

sonra da oğlu Kara Arslan ile torunu Mehmed'in hâkimiyet sahası içinde kaldı. 1185 yılında Mehmed ölünce, Selahaddin Eyyûbî'nin hizmetinde olan Ebu Bekr, Harput'a sahip oldu. Ebu Bekr'in 1204 yılında ölümü üzerine İbrahim, onun vefatından sonra ise Hızır ve Ahmed adlı iki oğlundan biri Harput'ta hüküm sürdü. Ancak bu son hükümdar zamanında Harput Eyyûbî hâkimiyetini tanımakta idi.

Eyyûbî hâkimiyeti altında kalan Harput ve çevresi ihmale uğradı hatta bölge halkı, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın kudretli ve adil idaresini ister hale geldi. Diyarbekir Artuklu hükümdarı Melik Mesud'un Selçuklu tabiyetinden çıkması ve Eyyûbî hükümdarı Melik Kamil'i metbu tanıması üzerine, gerginleşmiş halde olan Selçuklu-Eyyûbî münasebetleri kopma noktasına geldi. Sultan I. Alaeddin Keykubad 1226 yılında ordusunu Malatya'da toplayarak iki ayrı koldan harekete geçti. Mübarizeddin Çavlı komutasındaki kuvvetler Adıyaman (Hısn Mansur) ve Kahta kalelerini muhasara ederken Emir Ayaz komutasındaki diğer kol da Çemişkezek kalesini kuşattı. Bu kaleler kısa zamanda ele geçirildi. Eyyûbî ordusu Harput'a doğru yolladı. Sultan Keykubad, Kemaleddin Kamyar komutasındaki orduyu da Harput'a yolladı. Harput civarında yapılan muharebeyi Selçuklular kazandılar. Eyyûbî ordusunun bir kısmı telef, bir kısmı esir olurken, bir miktar asker de Harput kalesine sığınarak buradaki Artuklu güçleri ile birlikte müdafaaya geçtiler. Kale 24 günlük bir muhasaradan sonra Ağustos 1234'de Türkiye Selçuklularına teslim olmak zorunda kaldı. Sultan Alaeddin, Artuklu hükümdarını affetti ve kendisine Akşehir'i ikta etti. Böylece Harput'taki Artuklu şubesi tarihe karıştı. Sultan Alaeddin Keykubad, Harput kalesini tamir edip buraya bir sü-başı, civar kasabalara da gerekli memurları tayin etti.[7] Alaeddin Keykubad'dan sonra yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Moğollar Anadolu'ya hâkim olmaya

7 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 380 vd.

başladılar. Hele 1243 yılında Kösedağ'da Selçukluları'ı yendikten sonra bütün Doğu Anadolu'yu ve bu arada Harput ve çevresini ele geçirdiler.

İlhanlı hâkimiyetinden sonra 1363 yılında Dulkadiroğulları'nın eline geçen Harput daha sonra Akkoyunlular'ın bunu takiben de 1514 yılında Osmanlıların egemenliğine geçti.

Gerek Artukoğulları'nın gerekse Türkiye Selçukluları'nın hâkim oldukları zamanlarda Harput büyük imar gördü. Harput kalesi bunlar zamanında defalarca tamir edildi, ilaveler yapıldı. Harput'un meşhur Ulu Cami'ini Artukoğulları'ndan Fahreddin Kara Arslan inşa ettirdi. Yine Alacalı mescid bunlar zamanında yaptırıldı. Arap Baba Mescidi ve Türbesi ile Arslanlı Cami (Esediye), Selçuklu mimarisinin güzel örneklerindendir.

Azerbaycân[*]

Guy Le STRANGE
Trc. Coşkun ALPTEKİN

Yüzyılımızın başlarında, Guy Le Strange tarafından hazırlanmış "*The Lands of Eastern Caliphate*", ortaçağda İslâm fethinden Temür Beg zamanına kadar, İspanya ve Kuzey Afrika dışında kalan İslâm ülkelerinin tarihi coğrafyasını incelemektedir (1905). İkinci baskısı 1930, üçüncüsü 1966'da yapılan bu eserin, Arapçaya da tercüme edilmesi, aradan uzun bir zaman geçmesine rağmen, değerini hâlâ muhafaza ettiğini gösterir. Bugün bile Türklerin yaşadığı bu bölgenin, tarihimiz bakımından ehemmiyeti mâlumdur. Son baskısından tercümesini verdiğimiz "Azerbâycân" bölgesi, eserin XI. faslı olup, 159-171'inci sayfalarını kapsamaktadır.

Coşkun ALPTEKİN

Urmiye gölü. Tebrîz. Serâv. Marâga ve ırmakları. Peseva ve Uşnu. Urmiye şehri ve Selmâs. Hoy ve Merend. Nahçivân. Aras üzerindeki köprüler. Seblân dağı. Erdebil ve Âher, Sefîd Rûd ve kolları. Miyânic. Halhal ve Fîrûzâbâd, Şâl ırmağı ve Şâd-Rûd bölgesi.

Azerbâycân dağlık bölgesinin -çağdaş Farsca'da Azerbîcân[1] olarak telaffuz edilir- halifelik zamanındaki ehemmiyeti, Moğol istilasından sonra, ortaçağın sonlarında kazandığı önemden

---

* "Azerbaycân", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, VIII, (1978), s. 35-51.

1 Farsca'daki adın daha eski şekli, Greklerin Atropatene diye tahrif ettikleri bir ad olan Azerbâzegâh idi. Muḳaddesî, Azerbâycân, Arrân ve Arminiyye'yi Media dağları (Cibâl) ile Mezopotamya ovalarından (ᶜAḳûr) ayırarak, *İklim er-Rihâb* "yaylalar bölgesi" diye tasvir ettiği, tek bir eyâleti teşkil eden parça olarak anlatıyor.

daha az idi. Daha önceki devirde, Horasan yolu ile Cibâl eyâleti (Media) içinden geçilen gidiş-geliş hattının dışında kalması ve şehirlerden hiç biri pek dikkate değer büyüklükte değil iken, Muḳaddesî'ye göre dağları ve yüksek yaylaları çevresinde konuşulan yetmişi aşkın dil ve şivenin de bulunması Azerbâycân'ın kenarda kalışını artırıyordu.

Müteakip devirlerde, çeşitli şehirler birbiri arkasına eyâlet merkezi durumuna yükseldiler. Önce Abbâsiler'in ilk zamanlarında *Erdebîl* (1), arkasından son halifeler zamanında *Tebrîz* (2) ön mevkiye geçti. Ancak Moğol istilasından sonra, bir süre için, yerini *Marâga*'ya (3) bıraktı. Bununla birlikte Tebrîz, çok geçmeden İl-Hânlılar çağında önceki ehemmiyetini yine kazandı ise de, ilk Safevi hükümdarları sırasında Erdebîl tarafından ikbâlden düşürüldü. Daha sonraki bir tarihte, XI. (XVII.) yüzyılda, Şâh Abbâs tarafından *İsfahân* (4) bütün İran'ın başkenti yapıldığı ve Erdebîl önemden düşmeye başladığı sırada, Tebrîz Azerbâycân'ın başlıca şehri durumunu bir kere daha kazandı ve böylece İran'ın kuzey-batı kesiminde en mühim şehir olarak günümüze kadar geldi.

Eyâletin en fazla anılmaya değer tabii özelliği, kuzeyden güneye uzunluğu 80 mili [128.220 km.] geçen ve en geniş kısmında bunun üçte biri olan eniyle İran'daki en büyük devamlı su tabakasını teşkil eden, *Urmiye gölü*'dür. Tebrîz'in batısında bulunur ve adını batı kıyısında yerleşmiş Urmiye (5) şehrinden almıştır. Kaynaklarımız, bu göle çeşitli adlar verirler. Zend Avesta'da *Çaeçasta* denir ve bu eski Farsca şekil gölün Şâh-nâme'de kendisine atıf yapıldığı ve tâ Mustevfî zamanına kadar kullanılan *Çiçest* adıyla muhafaza edilmiştir. IV. (X.) yüzyılda Mesᶜûdî ve İbn Ḥavḳal ona Ermenice'den alınmış ve "Mavi göl" (gaboid o dilde 'mavi' demektir) anlamındaki bir ad olan *Buhayre Kebûzân* diyorlar. İṣṭaḫrî, Urmiye gölü (Muḳaddesî'ce de buna uyulmuştur), başka bir şekliyle de, kıyılarında oturan değişik toplumların din dışı [heterodox] inançları yüzünden *Buhayre*

eş-şurât "Muteziller gölü" der ve sularını pek tuzlu olarak anlatır. O, tasvirine devamla, [gölün] Urmiye ile Marâga arasında gidip-gelen kayıklarla dolu bulunduğunu ve kıyılarında birçok münbit bölgeler olduğunu ilâve eder.

Gölün ortasında, İbn Serapion tarafından *Kebûẕân* adası denilen, kayıkçıların yerleştiği küçük bir kasabanın bulunduğu bir ada vardı. İṣṭaḫrî'ye göre, suları balık ile dolu idi (buna karşılık İbn Ḥavḳal hiç olmadığını söyler) ve burada, suköpeği (*Kelb el-Mâ'*) diye bilinen acayip bir balık yaşardı. Kış mevsiminde, fırtınalar büyük dalgalar yükseltirdi ve nakliyat çok tehlikeli olurdu. Ebû'l-Fidâ' nezdinde göl, *Buhayre Tilâ* olarak işâret edilmiştir, ancak bu sonuncu adın mâhiyeti bilinmemektedir. Ḳazvînî, burada istihsal ve büyük ölçüde ihrâç edilen tuz ve tûtiyâ (çinko oksit)'den bahseder. Yukarıda söylendiği gibi, burayı Çiçest gölü diye daha umumi kaydeden Mustevfî, onu *Deryâ-i Şûr* "Tuz gölü" diye de adlandırır, veya başka bir yerde, kuzey kıyısındaki mühim bir kasabanın adına göre, *Tarûc* veya *Tasûc* (6) gölü gibi atıf yapar. O ve Ḥâfız Ebrû, ikisi de, bir tepeyi tâclandıran, Hûlegû ve diğer Moğol şehzâdelerinin gömüldüğü yer olan ve büyük bir kalenin bulunduğu *Şâhâ adası*'nı (sular alçaldığı zaman bir yarımada) tebâruz ettirirler. *Şâhâ kalesi,* İbn Miskeveyh'e bakılırsa, Hârûn er-Reşīd'in torunu Mütevekkil'in halifeliği ile ilgili olayları anlattığı sırada, III. (IX.) yüzyılda -daha sonra bu bölgedeki âsî reisler tarafından ele geçirilmiş- iki kaleden, Şâhâ ve *Yekdur*'dan bahsederken, anılmıştır. VII. (XIII.) yüzyılda Hûlegû, -Ḥâfız Ebrû'nun Urmiye gölünün Tilâ kalesi dediği- Şâhâ'yı yeniden inşâ etti ve Bağdâd ile Halifelik eyâletlerinin yağması, bütün hazinelerini burada muhafaza etti. Daha sonra, gömüldüğü yer olan bu kale, Farsca'da *Gûr Kal'a* "Mezâr kalesi" diye biliniyordu ve Ḥâfız Ebrû Temür zamanında eserini yazdığı sırada, tamamiyle terk edilmiş idi[2].

2 Urmiye ismi şimdi genellikle Urûmiye olarak telaffuz edilir ve bu imlâ İbn Serapion [*Jour. R. Asiat. Soc.*, 1895, s. 9 (yazma, British Museum, no, Add. 23379)] tarafından verilir, 25a; İṣṭaḫrî [*Bibl. Georg. Arab*, I, Leyden 1894], 181, 189; İbn

Tebrîz şehri, göl kıyısından 30 mil (48.270 km.) kadar doğuda, Şâhâ adası veya yarımadası yakınlarında göle dökülen bir ırmak üzerindedir. Tebrîz, III. (IX.) yüzyılda Mütevekkil'in halifeliği zamanında, İbn er-Revâd adlı birinin buraya yerleşmesine, kendisi, kardeşi ve oğlu kendilerine saraylar yaptırıp ve daha sonra bunların çevresinde toplanmış kasabayı bir duvarla çevirmesine kadar basit bir köy olarak görülür. Geç devirlere ait bir rivâyet gerçekte , Tebrîz şehrinin kuruluşunu Hârûn er-Reşîd'in karısı Zubeyde'ye atfeder, fakat daha önceki vekayinâmeler bu beyânı desteklemedikleri gibi, ilâveten bu sultanın Azerbâycân'ı ziyaret etmiş olduğu hiçbir yerde kayd edilmemiştir. Muḳaddesî, IV. (X.) yüzyılda Tebrîz'i, Cuma câmisi bulunan, pek çok akarsuyla iyice sulanan ve meyve bahçeleri ile çevrili hoş bir şehir olarak tasvir eder. 610 (1213) yılında burada bulunan Yâḳût, o sırada orasının Azerbâycân'ın başta gelen şehri olduğunu söyler; Ḳazvînî oranın, ʿAttâbî (yani hâreli) ipeği, kadifeleri ve dokuma kumaşları ile meşhur olduğunu buna ilâve eder. 618 (1221)'de Tebrîz'i zapt eden Moğollar'ın derhal para karşılığı uzaklaşmaları temin edildi, böyle şehir mûtat yağmadan kurtuldu ve yukarıda bahsedilmiş olduğu gibi, sonraki İlhanlı sülâlesi zamanında, bu bölgelerin en büyük şehri haline geldi.

Mustevfî, Tebrîz hakkında uzun bir izahat verir. O, iki kere, yani ahalisinden 40.000 kişinin öldüğü 244 (858)'de ve 434 (1043)'de, depremden yıkıldığını ve yeniden kurulduğunu anlatır. Son tamirinden sonra, çevresi 6.000 kadem uzunluğunda,

---

Ḥavḳal *[Bibl. Georgr.* Arab, II, Leyden 1894], 289, 247; Muḳaddesî [*Bibl. Georgr. Arab,* III, Leyden 1894], 375, 380; Mesʿûdî [*Murûc,* Paris 1861] I, 97; Ebû'l-Fidâ [Reinaud ve De Slane neşri, Paris 1840], 42; Yâḳût [*Mucamu'l-Buldân,* nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866-1873], I, 513; Ḳazvînî [F. Wüstenfeld, neşri, Götingen 1848], II, 194; Mustevfî [Bombay 1311 (1894)], 266; Ḥâfız Ebrû [yazma, British Museum, no. Or. 1577], 27a; İbn Miskeveyh [*Fragmenta Historicorum Arabicorum,* Leyden 1871], 539. *Şâh-nâme*'deki [(Turner Macan, Kalküta, 1829) s. 1860, satır 4, ve s. 1927, satır 6 ve devamı], Hencest (müstensih hatası) kelimesi "Çiçest" okunmalıdır, iki kelime arasındaki fark Arap harflerindeki noktaların karıştırılmış olmasıdır.

on kapılı bir duvarla çevrilmişti ve böylece tâ VIII. (XIV.) yüzyıla, Gazan Hân'ın eski duvarın dış kısmında büyük mahalleler yaptırmasına, bunları yeni bir duvarla çevirmeye başlamasına kadar ayakta kaldı. Altı kapıyla girilen bu [yeni sur] Veliyân tepesini [şimdiki Küh-i Surḫāb veya ᶜAynalı - Zaynalı] çenberi içine alıyordu ve çevresi 25.000 kadem ölçüsünde idi. Mustevfî, Tebrîz'in içteki ve dıştaki kapılarının adlarını verir (elyazmalarında bunlar epeyce değişiktir) ve Gazan Hân'ın 703 (1303)'de, temelini kendi attığı büyük bir dış mahalle olan *Şâm*'a (7) gömüldüğünü kayd eder. Halefleri, şehir içinde ve Veliyân tepesi eteklerinde yerleşmiş Reşîdî dış mahallesinde, bir çok güzel câmiler ilâve ve umumi binalar tesis ettiler. Tebrîz meyve bahçeleri, şehrin güneyinde yer almış *Sehend dağı*'ndan doğan *Mihrân Rûd* ile sulanırdı. Tebrîz'in çevresinde, birçoğu kendi akarsularının adlarıyla adlandırılmış yedi bölge bulunuyordu. Bu adlar, yakın köylerle birlikte Mustevfî tarafından teferruatlı olarak verilmiştir, fakat bir çok özel isimlerin okunuşu pek belirsizdir. Tebrîz'i 730 (1330) yılında ziyaret eden İbn Baṭṭûta şehrin dışında bulunan, mescid ve Gazan Hân tarafından yaptırılmış güzel medresesiyle, Şâm mahallesi'nden bahseder. Bağdâd kapısından şehre giren [İbn Baṭṭûta], Gazan çarsısı ile satışa arz edilmiş değerli taşların bol bulunduğu Kuyumcular çarşısı'nı kayd eder. Onun yanında Misk ve Amber pazarı bulunuyordu. Cuma câmii'nin, Gîlânlı Vezir Alî-şâh tarafından yaptırılmış olduğunu; avlusunun mermer ile döşetildiğini, şadırvana suyun bir kanalla getirildiğini söyler. Duvarlar perdahlı çivi (Kâşânî işi) ile kaplı idi ve câminin sağ ile solunda, bir tarafında bir mescid ve diğerinde bir medrese bulunuyordu[3].

3 Muḳaddesî, 378; Yâᶜḳût, I, 822; Ḳazvînî, II, 227; Mustevfî, 153-155; *Cihan-nûma* [nşr. İbrâhim Efendi, İstanbul 1145 (1732); aynı eserin bir kısmı M. Norberg tarafından Lâtinceye tercüme edilmiştir, Lund 1818], 380; İbn Baṭṭûta [Arapça metin Fransızca tercümesi ile birlikte nşr. Defreméry ve Sanguinetti Paris, 1874-1879], II, 129.

Adları ayrı ayrı verilmiş iki ırmak, Tebrîz'in dış mahallelerinden akan Mihrân Rûd ile, yine onun gibi Tebrîz'in güneyindeki Sehend dağı'ndan kaynağını alıp güney-batıya doğru akan *Serd Rûd* (Soğuk ırmak) her ikisi de şehrin kısa bir mesafe kuzeyinde, *Serâv* ırmağına katılırlar. Serḫâb ırmağı diye de adlandırılan Serâv Rûd, Tebrîz'in doğuya doğru 200 mil [322 km.] ötesindeki Erdebîl'e hakim *Seblân Kûh* [Sebelân dağlarından] doğar. Peşpeşe tuzlu bataklıklardan geçerek ve bir çok kollar alan, Serâv ırmağı, Tebrîz şehrinin batıya doğru 40 mil [64.360 km.] kadar ötesindeki bir noktada Urmiye gölü'ne dökülür. Sehend ile Seblân dağları'nın ikisi ve buralardan doğup akan ırmaklar, Mustevfî tarafından teferruatlı olarak anlatılır. Adını ırmağa veren *Serâv* veya *Serâb* (8) şehri, Tebrîz'den Erdebîl'e giden yol üzerindedir ve Mustevfî'ye göre, dört nahiye; *Verzend, Derend, Berâgûş* ve *Sekhîr* ile çevrilmiştir. İlk Arab coğrafyacıları, şehrin adını, Serât (Serâb yerine) yazarlar ve İbn Ḥavḳal, orayı, bol hububat ve meyvenin yetiştiği tarlalar ve meyve bahçeleri ile çevrili, bir çok değirmenleri ile güzel bir yer olarak tasvir eder. Serât'da pek çok hanlar ve mükemmel çarşılar bulunuyordu. Bu adı Serâv veya Serv diye harekeleyen Yâ^{c}ḳût, halkının pek çoğunun boğazlandığı 617 (1220) yılındaki Moğol istilasıyla buranın harabeye çevrildiğinden bahseder. Buna rağmen bir asır kadar sonra, Mustevfî -eserini yazdığında şehir yine kendini toplamıştı- oranın Tebrîz'den üç ve Erdebîl'den iki günlük yürüyüşte olduğunu ilâve eder.

Serâv ırmağı'nın sol (güney) kıyısından aldığı bir kolun üzerinde, *Miyâne* (9) yolunun Tebrîz'den on fersah ötesinde *Âvcân* veya *Ûcân* (10) kasabası yer alır. Burada VII. (XIII.) yüzyılda bulunan Yâ^{c}ḳût, Ûcân'ı, çok iyi bir çarşısı bulunan, sûrla çevrilmiş bir şehir olarak tasvir eder. Bununla birlikte burası, Moğollar tarafından yıkılmış olup, Mustevfî'nin zamanında, bir sıralar burada konaklayan Gazan Hân tarafından tekrar inşâ ettirilmiştir. O, burayı *Şehr-i İslâm*, "İslâm şehri" olarak yeniden isimlendirdi

ve çevresini 3.000 kademlik horasan taşlı harçtan inşâ edilmiş bir sûrla çevirtti. Pamuk, hububat ve bol meyve yetiştiren çevre nahiyeleri çok münbit idi. *Âb-ı Ûcân* denilen ırmağı, Sehend dağı'nın doğuya bakan bir burnundan doğar. Bu dağın güney-batısında ve Tebrîz'den aşağı-yukarı 60 mil'de [96.540 km.], göl kıyısından dört fersah uzaklıkta, Farslar'ın Dih Ḥuvârḳân olarak (11) yazdıkları, İbn Ḥavḳal ve Arab coğrafyacılarının ise harekeledikleri gibi, büyük Dâherreḳân köyü bulunuyordu. Yâḳût, değişik bir okunuş şekli olarak Dih Nahîrcân'ı Pers hükümdarı Ḥusrev'in mâliye nazırı olan Nahîrcân'ın köyü (Dih) anlamında açıklayarak, verir. Mustevfî burayı, bol miktarda meyve ve hububat yetiştiren, mevkufât ve sekiz köyle çevrili küçük bir kasaba olarak tasvir eder[4].

Marâga şehri, Tebrîz'in aşağı-yukarı 70 mil [112.630 km.] güneyinde, Sehend dağı'ndan, güneye doğru akan ve sonra batıya kıvrılan, göle ulaşan *Sâfî ırmağı* [Ṣâfi-Rûd, Acı-çay] üzerindedir. *Karyeü'l-Marâga*'nın (Merâ köyü) bir kısaltması olan Marâga'ya Farslar tarafından *Efrâze Rûz* denildiği söylenir. IV. (X.) yüzyılda Marâga, İbn Ḥavḳal tarafından , o sırada Azerbâycân'ın başta gelen şehri Erdebîl büyüklüğünde bir şehir olarak tasvir edilir; ayrıca Marâgâ'nın zâten bir süre için, Erdebîl'e devamlı naklinden önce, devlet hazinesi ve dairelerinin yerleştiği eyâlet merkezi bile olduğunu ilâve eder. Marâga, dışında, mahsuldâr meyve bahçeleri bulunan, bir sûr ile çevrilmiş pek hoş bir şehir olup, burada yetişen bal tadında, dışı yeşil ve içi kırmızı, kokulu mahalli bir kavun çeşidi ile meşhur idi. Muḳaddesî, kalesinden ve istihkâmlarından, ve bunların dışında yayılan büyük bir dış mahalleden bahseder. Yâḳût istihkâmların Hârûn er-Reşīd zamanında yaptırıldığını ve Halife Me'mûn tarafından tamir ettirildiğini kayd eder.

4 İṣṭaḫrî, 190; İbn Ḥavḳal, 248, 253; Yâḳût, I, 198; II, 425, 636; III, 64; Mustevfî, 155, 158, 204, 205, 217, 218.

Yukarıda görmüş olduğumuz gibi, Moğollar'ın ilk zamanlarında Marâga, Azerbâycân'ın başşehri oldu ve Mustevfî burayı, bir kısmının adlarını verdiği, bir çok akarsularla bol bol sulanan sayısız ve münbit nahiyelerle çevrili büyük bir şehir olarak tasvir eder. Marâga'nın dışında, Hûlegû'nun emri ile meşhur İl-Hânî cedvellerinin hesaplandığı ve yayımlandığı, astronomi bilgini Nâṣr ed-Dîn Tûsî tarafından inşâ ettirilmiş büyük bir rasathâne de vardı. Bununla birlikte, harabeleri hâlâ duran bu rasathâne, Mustevfî VIII. (XIV.) yüzyılda [eserini] yazdığı sırada bile, bakımsızlıktan harap olmuş idi. Ḳazvînî, Marâga'dan üç fersah mesafede bulunan, iki tarafından bir akarsuyun geçtiği ve kale içinde, kendi sarnıcı ile sulanan *Umîdâbâd* denilen bir bahçenin bulunduğu, *Ruvîn Diz* (12) kalesinden bahseder. Buradan bir fersah uzaklıkta, birçok fevkalâdelikleri anlatılan sıcak bir su menbaına [ılıca] sâhib *Cenbezek* köyü bulunuyordu.

Marâga'nın batısında göle dökülen Ṣâfi çayı'nın suları, taşma sırasında *Cagtû çayı* [Cigatun Zarina-Rûd] ve kolu *Tagtû* [*Nagatu,* bk. V. Minorsky, "Savuç Bulak", *İA.*, X, 256]'nunkiyle karışır. Bunların her ikisi, Mustevfî tarafından tasvir edilmiş olduğu gibi, Kürdistan dağlarından doğar ve gölün bütün güney kıyısı, bunların taşmasıyla geniş bir bataklık halindedir. Burada, kıvrıla-kıvrıla akan ırmaklar ile çevrilmiş, küçük *Leylân* (13) (veya *Neylân*) kasabası, mahsuldâr meyve bahçeleri arasında bulunuyordu ve Mustevfî zamanında, Moğollar tarafından iskân edilmişti. *Yolboyu cedvellerinde* verilmiş mesâfelere göre, Leylân'ın biraz güneyinde, *Sîsâr* (14)'dan (Cibâl eyâletinde) doğru gelen yolun ikiye ayrıldığı yerde, *Berze köyü* (15) vardı. Yollardan sağ taraftaki, kuzey-doğuda Marâga'ya giderken, solda ise gölün batısında Urmiye'ye giden yol uzanırdı.

Gölün güney kıyısından elli mil [80.450 km.] ötede, Farslar'ca Pesevâ [olarak] telâffuz edilen, Yâ^{c}ḳût'un ziyaret ettiği *Besvâ* (16) bulunuyordu ve o, zamanında ahalisinin çoğunluğunun hırsız olduğunu beyan eder. Mustevfî, mahsuldâr meyve

bahçelerini metheder ve oranın kuzey-batısında, İbn Ḥavḳal zamanında Kürdler ile iskân edilmiş olan *Uşnu* (17) kasabası yer alır. IV. (X.) yüzyılda, Uşnu, Mezopotamya'nın komşu şehirleri, bilhassa Musul ile büyük bir at ve sığır ticareti yapardı. Toprakları çok münbit idi ve koyun otlakları meşhurdu. Burayı ziyaret eden Yâḳût, güzel bahçelerinden söz açar ve bu adı Uşnûye olarak yazan Mustevfî, kendisinin *Dîn Kiyâhân* dediği dağlık bölgenin, orta büyüklükte bir şehri olarak tasvir eder[5].

Adını göle veren Urmiye şehri, onun batı kıyısından kısa bir mesafede yer alır. Bir rivâyet Urmiye'yi, Zerdûşt yani Zoroaster'in doğduğu yer, olarak ileri sürer. İbn Ḥavḳal'a göre kasaba, IV. (X.) yüzyılda Marâga ile aynı büyüklükte, güzel bir yer olup, bağlar ile çevrilmiş idi; çarşıları ticarî eşya ile iyice dolu olup, bu sonuncular arasında Cuma câmii'nin olduğu yerde elbiseciler çarşısı bulunurdu. Urmiye tahkim edilmiş olup bir kale ile savunulurdu, ve bir akarsu buradan geçerek, aşağı-yukarı bir fersah mesafede bulunan göle akardı. VIII. (XIV.) yüzyılda, şehrin çevresi 10.000 kadem gelen sûruyla, koca bir alan tutmak üzere genişlemiş ve bir çok köyler mevkufâtı olmuştu. Urmiye'nin kuzeyindeki ana-yolda ve gölün kuzey-batı köşesinden bir miktar mesafe ötede, *Selmâs* (18) vardır. Muḳaddesî, burayı, güzel çarşıları ve taştan yapılmış bir Cuma câmii ile hoş bir kasaba olarak, tasvir eder; yerin ahalisi, IV. (X.) yüzyılda Kürd menşeli idi. Yâḳût, VII. (XIII.) yüzyılda Selmâs'ın büyük kısmının harabe halinde olduğunu söyler, fakat Mustevfî ertesi yüzyılda, Moğol Gazan Hân'ın hakimiyetinde, Vezir Ali Şâh'ın surunu, çevresi 8.000 kadem olarak, yeniden yaptırdığını ve kasabanın böylece tekrar önceki ehemmiyetini kazandığını kaydeder. Havası soğuk idi ve batıdaki dağlardan doğan bir ırmak göle doğru içinden akardı.

Gölün kuzey kıyısında, görünüşte bugünkü Turse ile aynı olan *Tarûc ve Tasûc* (19) denilen kasaba vardı. Mustevfî, yukarıda

5 İṣṭaḫrî, 181; İbn Ḥavḳal, 238-239; Muḳaddesî, 377; Yâḳût, I, 284, 564, 626; IV, 476; Ḳazvînî, II, 350, 358; Mustevfî, 158, 159, 218.

söylendiği gibi, sık-sık Tasûc veya Tarûc'un Tuz gölü'nden bahseder ve böylece bu su tabakasına kendi adını vermek şerefini Urmiye ile paylaşır. VIII. (XIV.) yüzyılda Tasûc önemli bir merkez olmalıdır, göle pek yakın bulunmasıyla Tebrîz'den daha sıcak ve daha rutubetli, bağ ve meyve bahçeleriyle çevrili idi. Selmâs'ın kuzeydoğusunda *Hoy* diye telaffuz edilen *Havî* (20), Kuzeye Aras (Araxes) ırmağına doğru akan bir akarsu üzerindedir. Havî, münbit topraklar ile çevrili fevkalâde dîbâları ile ünlü, Yâᶜḳût ve Ḳazvînî'ye göre, kuvvetle tahkim edilmiş bir kasaba idi. Burada kışın sıcak ve yazın soğuk akmasıyla ün kazanmış bir kaynak da vardı. Mustevfî, kasaba surunun 6.500 kadem ölçüsünde bulunduğunu ve ahalisinin Hatâi (Çinli)'ler gibi, beyaz bir ırktan olduğunu söyler. Seksen köy mevkufâtından idi.

Hoy'un doğusunda yer alan *Merend* (21) şehri, Hoy ırmağının bir kolu üzerinde olup Muḳaddesî tarafından IV. (X.) yüzyılda câmisi ve bir dış mahallede bahçelerle çevrili bir pazarı olan küçük bir kale olarak tasvir edilir. Yâᶜḳût buranın Kürtler tarafından tahrip edildiğini ve ahalisinin şehrin yağmasından sonra, sürüldüğünü söyler. Mustevfî'nin, kendi zamanında Merend'in eski genişliğinin ancak yarısına sahip olduğunu, fakat hâlâ kırmızı boya yapımında kullanılan Kırmız böceği ile meşhur olduğunu ve şehir çevresindeki altmış köyün mevkufâtından olduğunu yazar[6].

Aras nehrinin kuzeyinde bulunan *Nahçivân* (22) veya *Nakcavân* genellikle Azerbâycân eyâletinden sayılırdı. Arap coğrafyacıları Neşevâ olarak isimlendirdikleri ve menazil-nâmelerde sık sık verdikleri bu şehir hakkında hiç malûmat vermezler. Nahçivân önemini Moğollar zamanında kazanmıştır ve Mustevfî tarafından kerpiçten inşa edilmiş büyük bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Bunun doğusunda, yakın bir mesafede *Alancık* kalesi vardır ve kuzeyinde *Mâst Kûh* denilen karla kaplı bir

6 İṣṭaḫrî, 181; İbn Ḥavḳal, 239; Muḳaddesî, 377; Ḳazvinî, I, 180; II, 354; Yâᶜḳût, I. 218; II, 502; III, 120; IV, 508: Mustevfî, 156, 159, 218.

dağ yükselir. Nahçivân'da Selçuklu sultanı Melik-Şâh'ın meşhur veziri Nizâm el-Mülk'ün oğlu Ziya el-Mülk tarafından yaptırılmış bir türbe vardır ve Ali Yezidî Ziya el-Mülk'ün aşağı-yukarı Nahçivân'dan 15 mil (24 km.) uzaklıkta, Merend yolu üzerindeki *Kerker* kalesi'nde Aras'ın üzerinde yaptırmış olduğu meşhur köprüyü (harabeleri hâlâ mevcuttur) tasvir eder.

Aras'ın biraz aşağı kısmında yer alan *Culfa* (23), diğer bir yazılışıyla *Cûlûla* [Safevi hükümdarı] Şâh Abbâs tarafından 1014 (1605) yılında, İsfahân'ın güneyinde inşa ettirdiği, adını da Aras üzerindeki, eski Culfa'dan Culfa koyduğu bu yeni dış mahalleye eski merkezin Ermeni ahalisini naklettirdiği zaman, tahrip ettirilmiştir. Aras nehri kıyısındaki diğer şehirler arasında, Mustevfî'nin bahsettiği *Urdûbâd* (24) (hâlâ mevcuttur) güneyden bir nehrin Aras'a karıştığı yere yakın bir mesafededir ve bu nehrin kıyısında ise, Yâ^{c}ḳût'un da bahsettiği *Dizmâr* kalesi yer alır. Aras'ın yine aşağı kısmında *Murdân Nâ^{c}îm* bölgesinde *Zengiyân* (25) yerleşmiştir, Aras üzerindeki, bugün bile var olan ikinci köprü buradadır. Bu köprü Farsca'da *Pûl-i Hudâ-Âferîn* "Allah'ın takdis ettiği köprü" olarak isimlendirilmiştir ki Mustevfî bu köprünün 15 (636) yılında Hz. Muhammed'in arkadaşları tarafından inşa edilmiş olduğunu söyler. Murdân (veya Murâd) Nâ^{c}îm bölgesi dahilinde 30 köy mevcuttu[7].

Erdebîl şehri, Mustevfî tarafından ismi *Enderâb* olarak verilen nehrin yukarı kısmındadır ve Erdebîl nehri ise biraz aşağı kısımda sol taraftan *Âher* (26) nehri ile birleştikten sonra, Hudâ-Âferîn köprüsünün kısa bir mesafe alt kısmında Aras nehrine akar.

Erdebîl ve Âh^{c}ar nehirleri, zikredilen sıra ile Erdebîl'e hakim meşhur *Seblân Kûh* [Sebelan] dağının doğu ve batı yamaçlarından, doğarlar ve yine bu dağın güney yamacından doğan,

7 Yâ^{c}ḳût, IV, 262, 767, 784; Mustevfî, 157, 159, 206; ^{c}Alî Yezidî [*Zafer-nâme*, Farsca metin, Bibliotheca İndica, Kalküta, 1887, Petis de la Croix tarafından yapılan Fransızca tercümesi, *Histoire de Timour Be*, Paris 1722], I, 398, 399; II, 573.

daha önce bahsedilmiş olan, *Serâv* nehri batıya doğru akarak Urmiye gölüne dökülür. IV. (X.) yüzyılda İbn Ḥavḳal Seblân dağından bahsederken, yanılarak bu dağın *Tihrân*'dan birkaç mil kuzeyde olan *Demâvend* dağından daha yüksek olduğu zannına kapılmıştır. Yamaçları ağaçlarla kaplıdır ve burada Mustevfî tarafından sayılmış bir çok köy ve kasaba yerleşmiştir. Mustevfî ilâveten Seblân dağının 50 fersah uzaklıktan görülebildiğini, zirvesinin daima karla kaplı olduğunu, tepeye yakın bir yerde de üst su tabakasının her zaman donuk olduğu bir pınarın bulunduğunu söyler. Seblân dağına yakın iki dağ daha vardır. Bunların biri Âher'in kuzeyindeki *Kûh Serâhend,* diğeri *Siyah Kûh* [Karadağ]'dır. Bu sonuncu dağın korulukları arasında inşa edilmiş küçük bir yerleşme merkezi olan *Kelenter*'in bir kalesi olup civardaki birçok hububat tarlalarını sulayan bir de nehir buradan geçer.

Erdebîl, daha önce bahsedilmiş olduğu gibi, IV. (X.) yüzyılda Azerbâycân'ın başkenti idi. İṣṭaḫrî tarafından yapılan tasvirde: Bu şehrin surla çevrili olduğu ve bu surun her cephesindeki duvarı bir fersahın üçte ikisi uzunluğunda olduğu, şehrin evlerinin pişmiş tuğla ve kilden yapıldığı ve o zaman ordunun burayı garnizon olarak kullandığı, belirtilmektedir. Balı ile çok meşhur olan Erdebîl'in kendisine bağlı çevre toprakları da çok münbit idi.

Muḳaddesî kaleden ve birbirleriyle kesişen dörtyol içindeki Erdebîl çarşısı ile bu kavşakta yer alan Cuma câmiinden bahseder. Dış mahalleleri ile çok geniş bir alana yayılmış idi. Erdebîl 617 (1220) yılında Moğollar tarafından yağma ve tahrip edilerek harap bir hale getirilmişti, fakat bundan kısa bir müddet evvel, Yâḳût'un burada bulunduğu zamanlarda, çok kalabalık bir şehir idi. Eskiden Erdebîl Farsca adıyla, *Bâzrân Fîrûz* olarak bilinirdi. VIII. (XIV.) yüzyılda Mustevfî eserini kaleme aldığı zaman, Azerbâycân'da Erdebîl'den daha büyük bir şehrin olmadığını düşünmüştür, o eski ihtişamının ekseriyetini tekrar kazanmış ve X. (XVI.) yüzyılda, bahsedildiği gibi, yeni kurulmuş

Safevi idaresi altında, önce Tebrîz takiben İsfahân'dan önce, bir müddet bütün İran'ın başkenti olmuştu.

İlk Arap coğrafyacılarının listelerinde yer alan Âher şehri Erdebîl'in 150 mil (241.350 km.) batısında, *Âher ırmağı* üzerindedir ve Yâᶜḳût tarafından güneyinde Serâhend dağının yer aldığı güzel inşa edilmiş bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Tepenin meyilli sathı üzerinde yerleşmiş hem Yâᶜḳût ve hem de Mustevfî tarafından kaydedilen bir çok küçük kasaba ile çevrilmiştir fakat bu kasabaları tesbit etmek veya tanımak şimdiki durumda çok güçtür. Buranın çevre bölgesi VIII. (XIV.) yüzyılda bölgeye hakim olan ve burayı geliştiren bir sülâleye atfen *Pîşkîn* (27) (bugünkü Mîşkîn) olarak bilinirdi. Pîşkîn kasabası Âher'den bir günlük yürüyüş mesafesinde idi ve aslen *Verevî* ismi ile tanınırdı. Mustevfî, Enderâb çayı üzerinde, Âher suyunun kendisine karıştığı yerin biraz üst kısmında, Moğol hükümdar Gazan Hân'ın veziri Ali-şâh tarafından yaptırılmış güzel bir köprünün olduğunu söyler[8].

Sefir Rûd yani Beyaz Nehir, kolları ile beraber Azerbâycân'ın bütün suyunu kendine çeker. O, uzunluğunun büyük bir kısmı ile Azerbâycân ve Cibâl eyâleti arasında bir sınır teşkil ederek akar ve sonunda Gîlân eyâletini de geçerek Hazar denizine dökülür. İṣṭaḫrî ve diğer Arap yazarlar [bu nehre] *Sebîd-rûz* adını verirler. Mustevfî ise, kendi zamanında Moğollar'ca Hûlân Mûlân (daha doğrusu Ulân Mören) olarak bilindiğini, bunun Moğolca *"Kızıl nehir"* manasına geldiğini ve bugün Sefîd Rûd nehrinin bir kısmı Türkçe *"Kızıl ırmak"* manasına *Kızıl Uzen* [Kızıl Özen] olarak tanındığını söyler. Mustevfî, Sefîd Rûd'un Kürdistan'ın dağlık bölgesinden, *Penc Engoşt* (Farsca) yani Beş parmak dağından doğduğunu yazar. Sefîd Rûd kuzeye doğru akarken ilk olarak sağ kıyısından aynı isimli, bundan sonraki fasılda tasviri verilecek olan şehirden gelen *Zencân suyunu* alır, sonra sol

8 İṣṭaḫrî, 181; İbn Ḥavḳal, 237, 238, 240, 266; Muḳaddesî, 374, 377; Yâᶜḳût, I, 197, 367, 409, 461; IV, 918; Mustevfî, 156, 157, 204, 205, 217.

taraftan, batıdan aşağıya doğru [doğuya] akan sularla karışmış bir şekilde olan Miyânic ırmağı ile birleşir. Sefîd Rûd, Miyânic şehrinin kuzeyinde batıya döner, sol tarafından Erdebîl'in güneyindeki *Ḥalḫâl*'dan (28) aşağıya [güneye] doğru gelen *Sencîde* ve *Gedîv* sularını alır ve takiben Ḥalḫâl'in *Şâh Rûd* bölgesinde *Şal* ırmağı buna karışır. Aşağı kısımdan, Cibâl eyâletinden (XV. fasılda tasvir edilecektir) gelen *Târum* suyu Sefîd Rûd ile sağ tarafından birleşir ve Batiniler'in topraklarından gelen Şâh Rûd nehri (yukarıda bahsettiğimiz Şâh Rûd bölgesi ile karıştırılmamalı) bunu takip eder ve nihayet dağ maniasını da aşan Sefîd Rûd Gîlân eyâletindeki Kevtem'de Hazar denizine ulaşır.

Bahsedilmiş olduğu gibi, Miyânic ırmağı Sefîd Rûd'un sol kıyısından aldığı en önemli kol idi. Ucân'ın güneyindeki bölgeden doğarak batıya akardı ve *Germ Rûd* (29) bölgesinde sol taraftan Serâv'ın güneyindeki tepelerden doğan, Germ Rûd (sıcak nehir) suyunu alırdı. Miyânic şehrinin aşağı kısmında da, [Sefîd Rûd] sağ kıyısından, kaynakları Marâga'nın doğusundaki tepeler olan, *Heşt Rûd*'un Miyânic'le birleştiği yerde otuz iki kemeri bulunan büyük bir taş köprü vardı.

Miyânic veya Miyâne şehri bütün bu nehirlerin kavşağında kurulmuş ilk zamanlardan beri önemli bir merkez idi. İbn Ḥavḳal buranın IV. (X.) yüzyılda kalabalık bir şehir olduğunu ve havalisinde -sonraları *Germ Rûd* adı altında bilinir- bol miktarda meyve yetiştiğini yazar. Muḳaddesî, burayı yeni ismiyle, Miyâne olarak verir ve bir eşya ambarı olarak gösterir ve yine VI. (XII.) yüzyılda burayı ziyaret eden Yâᶜḳût da, buranın durumunu metheder. Bunu takip eden yüzyılda Mustevfî eserini yazdığı zaman, bu şehrin büyük bir kasaba seviyesine düştüğünü fakat Moğollar tarafından başlatılmış yol güzergâhı üzerinde önemli bir menzil olduğunu kaydeder. Şehrin iklimi sıcaktır ve böceklerin sebebiyet verdiği hastalıklar çok çeşitlidir (Miyâne tahta biti bugün de seyyahlara dehşet verir), bununla beraber,

bol miktarda mahsul veren topraklara sahip, yüzden fazla köy Germ Rûd bölgesi mevkûfatındandır.

Kuzeyden, Ḫalḫâl bölgesinden aşağıya doğru gelen üç nehir, Sencîde, Gedîv (veya Kedpû, *Cihan-nûma*'da böyle) ve Şâl, Sefîd Rûd ile birleşir. Ḫalḫâl aynı zamanda bu bölgenin en önemli şehrinin adıdır, menazil-nâme'lerde Erdebîl'in on iki fersah güneyinde olarak verilir. Geçmişte önemli bir yer işgâl etmiş olan ve karla kaplı tepelerin ortasında bir sıcak su menbaı da bulunan *Fîrûzâbâd* (30) şehri, Mustevfî'ye göre eskiden şehir valisinin ikamet yeri idi fakat harabe haline geldiği zaman Ḫalḫâl şehri onun yerini aldı. Fîrûzâbâd'ın gerçek yerini bulmak bugün imkânsızdır. Bugünkü haritalarda görülen *Kalûr ve Şâl* (31) gibi küçük merkezler *Şâh-Rûd* (32) bölgesinde olup Şâl tepelerinden doğan Şâl ırmağı (bugünkü küçük Şâh-Rûd) üzerindedir. Mustevfi Ḫalḫâl bölgesinde bugün tesbit edilemeyen birçok yer isimleri daha verir[9].

Azerbâycân'ın birkaç mahsülü, takip eden faslın sonunda tasvir edilecektir ve bu eyâletten geçen yolların kısa bir özeti de Cibâl eyâleti verildikten sonra XV. fasla bırakılmıştır. Bu yollar meşhur Horasan yolu üzerinde değişik yerlerden başlarlar ki bundan sonraki eyâlet tasvirinde incelenecektir.

NOTLAR (*)

(*) Bu notlar, tercüme eden tarafından hazırlanmıştır.

1) ERDEBÎL, ARDABĪL, Azerbâycân'da Aras ırmağının Karasu çayına dökülen Balıḫlu-su (Balıkçay) kenarında, 40° 20' şark tülü ile 38° 20' şimal arzında 1520 m. irtifaında her tarafı dağlarla çevrili dairevî bir ovada ve tarihî ticaret yolları üzerinde bir Türk şehridir (Mirza Bala, "Erdebil", *İA.*, IV, 289-293).

2) TEBRÎZ, Urmiye gölünün kuzey-doğu kıyısına hafifçe meyilli ovanın (takriben 55x30 km.) doğu köşesinde yer alır.

9 İṣṭaḫrî, 189; İbn Ḥavḳal, 246, 253; Muḳaddesî, 378; Yâḳût, I, 239; IV, 710; Mustevfî, 156, 158, 198, 215, 218; *Cihan-nûma*, 384, 388.

3) MERÂGA, MARĀĞA, Sehend dağının (3547 m.) güney mâilesi üzerinde, 1400 m. yükseklikte kâindir. Bu dağ Merâga'yı Tebrîz şehrinden ayırmaktadır (V. Minorsky, "Merâga", *İA.,* 731-738).

4) İSFAHÂN, İŞFAHĀN, İran'da 32° 39' 34'' Kuzey arz ile 51° 40' şark tülünde, 1550 m. yüksekliğindeki geniş bir yaylada, Zanda-Rûd (bugünkü Zāyanda-Rûd) ırmağı üzerinde vâkî tarihî bir şehrin adı ve aynı adı taşıyan vilâyetin merkezidir (Mirza Bala, "İsfahan", *İA.*, V, 2, 1068-1072).

5) URMİYE, Batı Azerbâycân'da, ismini verdiği Urmiye Gölü'nün batısında kâindir.

6) TARÛC veya TASÛC, Urmiye Gölü'nün kuzey kıyısında yerleşmiş bir kasaba olup şimdi Tursa adı ile bilinir.

7) ŞÂM, V. Minorsky'nin bir köy olarak bahsettiği Şâm, Tebrîz şehrinin batısında Acı Çay'ın sol kıyısındadır, (eski Farsca şekli Şanb).

8) SERÂV, veya SERÂB, Tebrîz'in doğusunda, Miyâniç'in ise kuzeyinde olup Tebrîz'den Erdebîl'e giden yol üstündedir.

9) MİYÂNE, MİYÂNİC, Marâga'nın doğusunda Zencân-Tebrîz yolu üzerinde bir merkezdir.

10) ÛCÂN, Urmiye gölü ile Sehend dağının doğusunda Tebrîz-Miyâne-Zencân yolu üzerinde ve Tebrîz'in 10 fersah güney doğusundadır. Gazan Hân tarafından "şehr-i İslâm" olarak adlandırılmıştır.

11) DİH ḤUVÂRḴÂN, Dâherreḳân köyü veya Dih Nehîrcân, Sehend dağının güney-batısından ve Tebrîz'den aşağı-yukarı 96.540 km. mesafededir.

12) RUVÎN DİZ, Revândiz, Büyük Zâb ırmağının sol tâbilerinden Rûbâri Ravândiz vadisi kenarında Musul-Tebrîz yolu üzerindedir. Revândîz veya Ravanduz şark kaynaklarında bâzen Ravândiz, Rū'indiz şeklinde zikredilir (B. Darkot, "Ruvindiz", *İA.*, IX, 715-717).

13) LEYLÂN (NEYLÂN) kasabası Merâga'nın güneyinde, Berze-Merâga yolu üzerindedir.

14) SÎSÂR, SÎSER, bugünkü Sanna, İran'da Hemedan, Dînever ve Azerbâycân ile hem hudud olup Arap coğrafyacıları Sîsâr'ı Doynavor-Merâga -yolu üzerinde-'ın kuzeyinde 20-22 fersah (3 konak) mesafede olarak gösterirler (V. Minorsky, "Siser", *İA.*, X, 714-715).

15) BERZE (Barze) köyü, Urmiye gölünün güneyinde Merâga-Sîser yolu üzerindedir.

16) BESVÂ, PESEVÂ, Urmiye Gölü'nün güney kıyısından 80 km. mesafede olup, Farslarca Pesevâ olarak telaffûz edilir.

17) UŞNU, UŞNUYE, Urmiye şehrinin doğusunda ve gölün güney ucunun batısında olup göl kıyısına aşağı-yukarı 50 km. mesafededir.

18) SELMÂS, SALMĀS, İran Azerbâycân'ında bir idarî bölge olup, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında kâindir. Güneyde Avġān (Afgan) dağ silsilesi ile Vergeviz geçidi (yüksekliği 1999 m.) Selmâs'ı Urmiye idarî bölgesinden ayırır (V. Mnorsky, "Selmas", *İA.*, X, 461-462).

19) TARÛC, TASÛC, Urmiye Gölü'nün kuzey kıyısında yerleşmiş bir kasabadır.

20) HAVÎ, ḤOY, HUVAYY, İran hakimiyeti altındaki güney Azerbâycân'da 38° 37' kuzey arzı ve 45° 15' doğu tülü arasında, Urmiye Gölü'nün kuzey-batısında ve meşhur Çaldıran ovasının güney-doğusunda kâin bir Türk şehridir (Mirza Bala, "Hoy", *İA.*, V, 1, 571-573).

21) MEREND, Tebrîz'in 60 km. kuzeyinde Tebrîz ile Aras arasında yarı yolda (Merend Culfa arasındaki mesafe 60 km.) bulunmaktadır. 10 km. kadar genişlikte ve hafifçe batıya meyilli bir ovanın doğu köşesini işgal eder. Güneyde Savâlan dağlarının batıdaki devamı olan Mişov silsilesi burayı Tebrîz ovasından ve Urmiye gölünden ayırır (V. Minosky, "Merend", *İA.*, VIII, 759-760).

22) NAHÇİVÂN, Nesevâ, Naẖçuvân veya Naẖıçevân, güney Kafkasya'da bir şehir olup Aras ırmağının kuzey (sol) tarafında bulunur ve ırmak vasıtasıyla İran'dan ayrılır (V. Minorsky, "Nahçıvan", *İA.*, IX, 34-35).

23) CULFA, CÛLÂLÂ, biri Azerbâycân'da diğeri güney İran'ın İsfahân bölgesinde olmak üzere bu adı taşıyan iki kasabadan birincisine Azerbâycân Culfa'sı ve ikincisine İsfahân Culfa'sı denilmektedir.

    a. Azerbâycân Culfa'sı, 39° kuzey arz dairesinin biraz altında Altın Çay'ın Aras'a döküldüğü yerdedir.

    b. İsfahân Culfa'sı yahut "Yeni Culfa" güney İran'ın İsfahân bölgesinde Zâyanda-Rūd suyu üzerinde I. Şâh ʿAbbâs (1586-1628) tarafından kurulmuş bir kasabadır (Mirza Bala, "Culfa", *İA.*, III, 225-226).

24) URDÛBÂD, ORDUBAD, Azerbâycân Culfası'nın doğusunda, Aras nehrinin kuzey (sol) kıyısında kâindir.

25) ZENGÎYÂN, Aras'ın güney (sağ) kıyısına yerleşmiş olup Azerbâycân Culfası'nın doğusuna düşer.

26) ÂHER, EHER, Tebrîz'in kuzey-doğusunda, Kaledere'nin güneyinde olup, Tebrîz-Berzend yolu üzerindedir.

27) PÎŞKÎN, MÎŞKÎN, Âher'in hemen kuzeyini kapsayan bir bölge olup İlhanlılar zamanında yedi şehirden ibaret idi.

28) ḤALḪAL, Ḫalḫal (eski Fîrûzâbâd), Güney Azerbâycân'da Erdebîl'in güneyinde, Miyânic'in şarkında ve Gîlân hududunda 37° 38' kuzey arzı ile 48° 49' doğu tülleri arasında Kızıl Özen ırmağı kollarının suladığı münbit ve madence zengin bir arazi dahilinde merkezi Hiroâbâd (Hirâbâbâd) olan muhelif Türk boy ve uruğları ile meskûn bulunan bir vilâyetin adıdır (Mirza Bala, "Ḫalḫal", *İA.*, V, 2, 127-129).

29) GERM RÛD, Ucan-Serâv ve Miyânic merkezleri arasında kalan bölgedir.

30) FÎRÛZÂBÂD, bk. not 28.

31) ŞÂL, Ḫalḫal'ın güneyinde, Sefîd Rûd'un Cilân eyâletine girdiği yerin hemen kuzeyinde bir köydür.

32) ŞÂH-RÛD, Ḫalḫal'ın güneyinden başlayıp güneyde Sefîd Rûd, doğuda Gîlân eyâleti ile çevrili bölgeye verilen addır.

Adakale[*]

Romanya ve Yugoslavya tarafından 1972 yılında Tuna nehri üzerinde ortaklaşa yaptırılan barajın suları altında kalan tarihî bir ada.

Tuna nehrinin Transilvanya Alpleri ile Balkan dağları arasında açtığı Demirkapı Geçidi'nin 4 km. yukarısında bulunan Adakale, 160.000 m^2'lik bir alana sahipti. XV. yüzyılda Tuna boylarına gelen Osmanlılar, buradaki önemli mevkileri ele geçirmişlerse de adanın hâkimiyet altına alınması 1691'de gerçekleşti. Osmanlılar burada bulunan kaleyi yeniden inşa ederek Demirkapı boğazından geçişi kontrolleri altına aldılar. Bir süre sonra Avusturya'nın hâkimiyeti altına giren ada, Serdârıekrem Yeğen Mehmed Paşa tarafından Ağustos 1738'de tekrar Osmanlı topraklarına katılarak Vidin sancağına bağlı bir muhafızlık haline getirildi.

Osmanlılar'ın Avrupa'da ve Tuna nehri kıyılarında kalabilmelerini sağlayan savunma noktalarından biri olan Adakale, Habsburg hânedanı ile olan mücadelelerde ileri karakol vazifesi görmüştür. XIX. yüzyıl başlarında meydana gelen Sırp isyanları sırasında itaatsizlik eden kale muhafızı Receb Ağa'nın idamından sonra kardeşleri Osmanlı Devleti'ne baş kaldırmışlarsa da, daha sonra isyanı bastırmaya memur edilen Tepedelenli Ali Paşa'nın oğlu Veliyyüddin Paşa'dan eman dilemişlerdir. 1830'da Sırbistan'a muhtariyet verilmesi ve 1867'de Osmanlı askerinin diğer Sırp kalelerinden çekilmesine rağmen Adakale'de Osmanlı hâkimiyeti devam etmiştir. 1878 Berlin Antlaşması'nda Adakale'den hiç bahsedilmemiş olması, buranın

* "Adakale", *DİA*, I, (1988), s. 340-341.

Osmanlı idaresine bağlı kalmasını sağlamıştır. Tuna nehrinin Demirkapı mevkiindeki ıslah çalışmaları sırasında Avusturya - Macaristan İmparatorluğu adaya el koymak istemiş, ancak Osmanlı Devleti hükümranlık hakkını korumakta ısrar ederek buraya bir nahiye müdürü ve bir hâkim göndermiştir. Bununla beraber Avusturya hükümeti zaman zaman adayı işgal teşebbüslerinden geri durmamıştır. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'a temsilciler gönderen Adakaleliler böylece Meclis-i Meb'ûsan'da temsil edilmişlerdir. Türkiye, Trianon Antlaşması ile (4 Haziran 1920) Adakale'nin Romanya'ya geçmiş görünmesini kabul etmemiş, adanın Romanya'ya bağlılığı ancak Lozan Antlaşması'yla (1923) kesinleşmiştir.

1960'lı yıllarda Adakale'de 750'ye yakın Türk yaşamaktaydı. Bunlar daha çok tütün ziraatı, kayıkçılık ve ticaretle geçinmekteydiler. Adada, taş ve tuğla ile inşa edilmiş bir kale, III. Selim devrinde yapılan bir cami ve Türkistanlı Derviş Miskin Baba'ya ait bir tekke bulunmaktaydı. Tanınmış Macar Türkoloğu Ignacz Kunos, Adakale türkülerinden yüz kadarını *Adakalehi Népdalok* (Adakale halk türküleri) adlı bir kitapta toplamıştır (Budapeşte 1906).

BİBLİYOGRAFYA:

Ali Ahmed, *Insula Adakaleh*, Turnu-Severin 1938; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 281-283, 530, 555-556; E. Hakkı Ayverdi v.dğr., *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Romanya-Macaristan*, İstanbul, ts. (İstanbul Fetih Cemiyeti Neşriyatı), s. 6-8; Mehmet Önder, "Romanya'da Sulara Gömülecek Olan Bir Türk Kasabası: Adakale", *TK*, V/54 (1967), s. 427-433; Val Cordun, "Les saints thaumaturges d'Ada Kaleh", *Turcica*, III, Paris 1971, s. 100-116; A. Z. Hertz, "Adakale; The Key to the Danube (1688-1690)", *Art. Ott.*, III (1971), s. 170-184; a.mlf., "Armament and Supply Inventory of Ottoman Adakale, 1753", *a.e.*, IV (1972), s. 95-171; a.mlf., "The Ottoman Conquest of Ada Kale, 1738", *a.e.*, VI (1980), s. 151-210; Besim Darkot, "Adakale", *İA*, I, 124; Aurel Decei, "Ada Ḳal'e", *EI²* (İng.), I, 174-175.

Ahdâs[*]

Milâdî X-XII. yüzyıllarda Suriye ve Irak şehirlerinde gençlerden teşkil edilen mahallî kuvvetlere verilen ad.

Ahdâs lugatta "genç adamlar" mânasına gelir. Bu teşkilât mensupları, kanunlar çerçevesinde amme haklarını korumak, yangınları söndürmek ve gerektiğinde düzenli ordunun yanında şehrin savunmasına katılmakla görevliydiler. Teşkilâtın başında nüfuzlu aileler arasından seçilen bir **reis** bulunur ve şehir halkının meselelerini halletmek, onların istek ve düşüncelerini idarî yetkililere aktarmak gibi hizmetleri de yerine getirirdi. **Reîsü'l-ahdâs** denilen bu görevliler devlet adamları tarafından da tanınır, gerektiğinde görüşlerine başvurulur ve yardımları istenirdi. Bunların zaman zaman halka baskı yapmaya kalkıştıkları da olmuştur. Meselâ daha önceleri şakilik yapan Berekât b. Fâris el-Micen, Sultan Melikşah'ın Halep valisi Kasîmüddevle Aksungur tarafından, cesur ve heybetli bir insan olması yanında eski eşkıya ve bozguncu taifesini yakından tanıdığı için onlarla daha iyi mücadele edebilir düşüncesiyle Halep reisliğine getirilmişti. Bu görevi Aksungur ve daha sonra Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş zamanında başarılı bir şekilde yürüten Micen, Rıdvân'ın melikliği devrinde vezir, kadı ve diğer devlet erkânına tahakküme kalkışmış, hatta daha da ileri giderek ahdâs ve ayyârlarla Halep melikliğine karşı isyan edip halka zulmetmeye başlamıştı. Rıdvân'ın askerleri tarafından çok sıkı bir şekilde takip edilince Halep Kalesi'ne sığınmış ve sonunda Rıdvân tarafından reislikten azledilip yerine Saîd b. Bedî tayin edilmişti. Bunun yanında devlet adamlarına

* "Ahdâs", *DİA*, I, (1988), s. 508-509.

önemli hizmetlere bulunmuş reisler de vardır. Meselâ Halep Meliki Alparslan zamanında Bâtınîler'e karşı girişilen katliam sırasında Reîsü'l-ahdâs Saîd b. Bedî önemli rol oynamıştır. Ancak daha sonra yönetime hâkim olan Lü'lü'ün kışkırtmaları sonunda tevkif edilerek yerine İbrâhim el-Furâtî reîsü'l-ahdâs tayin edilmiştir. Yaptıkları hizmetlere karşılık halktan toplanan vergilerden pay alan ahdâs teşkilâtı mensupları, şurta (polis) teşkilâtının bulunmadığı yerlerde daha faal rol oynamışlardır.

Ahdâs teşkilâtı Selçuklular'ın Suriye ve Irak'ı fethetmelerinden sonra gittikçe önemini kaybetmeye başladı. Selçuklular ve onların adına bilhassa uç eyaletlerini idare eden atabeglikler şehirlerin güvenliği ve savunması, kadı hükümlerinin infazı gibi meselelerden şahneleri sorumlu tuttular. Ancak görevlerinin birçoğu şahnelere devredilmesine rağmen, gerek Dımaşk gerekse Musul atabeglikleri zamanında bu müessese tamamen ortadan kaldırılmadı. Meselâ Melik Dukak devrinde Dımaşk'ta Sâlâr Bahtiyar şahne, Emînüddevle Ebû Muhammed b. Sûfî de reîsü'l-ahdâs olarak görev yapıyordu. Ölümünden sonra da iki oğlu Ebü'l-Meâlî Seyf ile Ebü'z-Zevâd el-Müferric, Atabeg Tuğtekin tarafından bir menşurla reîsü'l-ahdâs tayin edildi ve görevleri sırasında halka âdil davranmaları emredildi. Bu iki kardeş, Dımaşk Atabegi Böri b. Tuğtekin zamanında da bu şehirde şahnenin yanı sıra reîsü'l-ahdâs olarak hizmet ettiler.

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'l-Kalânisî, *Ẕeylü Târîḫi Dımaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 130-131, 208; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche*, Paris 1940, s. 195; N. Elisseef, *Nur ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au temps des Croisades (511-568/1118-1174)*, Damascus 1967, III, 830-832; Suhayl Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, Beyrut 1391/1971, s. 97, 139, 156, 159, 164, 168, 203, 214, 255; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 167, 177, 226, 228, 229, 244, 259; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, İstanbul 1985, s. 165; Cl. Cahen, "Aḥdāṯh", *EI²* (İng.), I, 256.

Alçı[*]

İlhanlılar'da inşâ divanında çalışan ve divanın en yetkili dört şahsından biri olan kişiye verilen isim.

"Kırmızı" mânasına gelen **al** kelimesiyle **+çı** ekinden meydana gelen bu terim, "resmî evraka damga-nişan vuran kimse" anlamını taşımaktadır.

Reşîdüddin, Gazan Han'ın idarî reformları ile ilgili olarak verdiği bir kayıtta **alçı**lardan bahsetmekte ve bunların ellerindeki damgayı bir menfaat karşılığı kullanmalarının yasaklandığını belirtmektedir. İlhanlılar zamanında han tarafından verilen emirler usulüne uygun olarak düzenlenir ve hana arzedilirdi. Evrak ancak bundan sonra divan kalemine gönderilirdi. Burada hanın evrakı tasdik tarihi ve evrakı alacak kişi yazılarak tesbit edilir, işlerin gidişini kontrol bakımından da evrak üzerine kara damga basılırdı. Kara damganın kullanılmasından önce en yüksek devlet mührü olarak "al damga" kullanılmıştır ki alçı terimi de buradan gelmiştir.

Bu terime sonraki dönemlerde pek rastlanmamakla beraber Kanûnî devrine ait bir tahrir defterinde Dulkadırlı Türkmenleri arasındaki bir boyun Alçı adını taşıdığı görülmektedir. Bunun İlhanlılar'daki alçı ile bir münasebetinin bulunup bulunmadığı şimdilik bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, *TD*, nr. 402; B. Spuler, *İran Moğolları* (trc. Cemal Köprülü), Ankara 1957, s. 317; İlhan Şahin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Konar Göçer Aşiretlerin Hukuki Nizamları", *TK*, XX/227 (1982), s. 227; D. O. Morgan, "Ālčī", *Elr.*, I, 825.

---

* "Alçı", *DİA*, II, (1989), s. 352.

Ata[*]

Türkçe'de "baba", "dede" ve "ced" mânalarında kullanılan bir kelime.

XII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da Türk mutasavvıfları arasında "şehy, pîr" ve "halife" mânasında kullanılan kelime, "terbiye eden, edep öğreten, yol gösteren; kendisine bağlananları kayıran ve koruyan şeyh" anlamına da gelmektedir. Türkler eskinden dinî bir kutsiyet de izâfe ettikleri menkıbevî şahsiyetlere, dervişlere, şeyhlere, ululara ve toplum içinde saygı kazanmış yaşlı kimselere **ata** veya **bab** (baba) unvanını verirlerdi. Korkut Ata, İrkıl Ata, Çoban Ata, Zengi Ata, Mansur Ata, Sâhib Ata gibi şahıslar Türk dünyasında bu unvanı almış ünlü kişilerdir. Oğuzlar da dedelerine "Oğuz atalar" diyorlardı. Onlardan kalan güzel sözlerin bir araya getirilmiş şekline de "Oğuznâme" denilmektedir. Ecdadın çeşitli tecrübeler sonunda varmış oldukları hükümleri öğüt ve örneklemeler yoluyla halka aktaran anonim nitelikteki özlü sözlerine "atasözü" tabir edildiği gibi yine onlardan kalan yâdigâra da "atadan veya atalardan kalma" denilir. Nitekim Fâtih, ünlü *Kānunnâmesi*'nin başlangıcında, "Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur" demiştir.

Tasavvuf cereyanının Türkler arasında yaygınlaşmasından sonra, bilhassa Babaîler ve Bektaşîler gibi bir kısım tarikat mensupları Anadolu'da ata yerine **baba** tabirini kullanmışlardır. XII. yüzyılda Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı siyasî-dinî bir

* "Ata", *DİA*, IV, (1991), s. 32-33.

hareket olarak ortaya çıkan Babaîlik akımının kurucusu Baba İlyas ile meşhur müridi Baba İshak, yine Selçuklu devri mutasavvıf şairlerinden Baba Hasan, Baba Ferec, Barak Baba hep bu unvanla tanınmışlardır. Ayrıca bir esnaf kuruluşu olan ahî birliklerinin başkanları (Ahî Baba) ile gemi reislerine de baba (Baba Oruç) denilmiştir.

Ata kelimesi boy ve yer adı olarak da kullanılmıştır. Nitekim Orta Asya Türk topraklarında Evliya Ata, Adun Ata ve Alma Ata gibi yerleşim merkezleri bulunmaktadır.

Genellikle ismin sonuna getirilerek kullanılan ata kelimesinin babada olduğu gibi özel isimlerin başına getirildiği de görülmektedir. Meselâ Selçuklu şehzadelerinin tâlim ve terbiyesiyle ilgilenen ve onlar adına eyaletleri idare eden askerî valiler **ata-bey** (ata-beg) unvanıyla anılmış, ayrıca "hekim" mânasında gelen **ata-sagun** şeklinde de kullanılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'ya da Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından soyadı olarak Atatürk unvanı verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:

Reşahât Tercümesi, s. 18, 24; Ali Şîr Nevâî, *Nesâyimü'l-mehabbe min şemâyimi'l-fütüvve* (haz. Kemal Eraslan), İstanbul 1979, s. 384-389, 409, 414; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 14, 49, 220; a.mlf., "Ata", *İA*, I, 711-712; Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi", *TD*, sy. 33 (1982), s. 29; "Ata", *EI²* (İng.), I, 729.

Atabeg[*]

Selçuklular'da ve daha sonraki Türk devletlerinde kullanılan bir unvan.

Türkçe **ata** ve **beg** (bey) kelimelerinden meydana gelmiştir. Selçuklular'dan önce, Karahanlılar ve Gazneliler gibi müslüman Türk devletlerinde böyle bir unvanın veya bununla ilgili olarak atabeglik şeklinde bir müessesenin varlığı hakkında bilgi yoktur. Oğuz geleneklerine bağlı büyük bir Türk boyu olan Selçuklular'ın atabeglik müessesesini İslâmiyet'ten önce kurulan Türk devletlerinden aldıkları, eski bir gelenek veya müesseseyi biraz değiştirmek suretiyle devam ettirdikleri düşünülebilirse de bu hususta da kayıt bulunmamaktadır. Bazı müsteşrikler, Orhun kitâbelerinde kitâbelerin yazıcısı olarak kaydedilen "Kültigin atası" lakabının "atabeg" mânasına geldiğini söylerlerse de bu husus da şimdilik kesinlik kazanmış değildir. Buna rağmen çeşitli Kafkas kavimleri arasındaki Türkler'in aile hayatlarında karşımıza çıkan **atalık**, Selçuklular'daki atabeglik ile az da olsa yakınlık göstermektedir. Kafkaslar'daki bazı Türk aileler küçük yaştaki çocukların terbiye ve eğitim için başka ailelerin yanına vermişler ve çocuğun eğitimi ile uğraşan bu ailenin reisine atalık demişlerdir. Kırım hanları şehzadelerine de bu usulün uygulanmış olması, Selçuklular'daki atabeglik müessesesinin atalık ile ilgili olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Selçuklular'da atabeg unvanı ile defa vezir Nizâmülmülk'e verilmiştir. Sultan Alparslan Malazgirt Zaferi'nden sonra oğlu

* "Atabeg", *DİA*, IV, (1991), s. 38-40.

Melikşah'ın devlet işlerinde tecrübe kazanması hususunda Nizâmülmülk'ü görevlendirmiş, ona "Ata Hoca" veya "Atabeg" unvanını vermiştir. Ancak Nizâmülmülk'ten itibaren bu unvanla birlikte verilen vazife daha sonra yüksek bir devlet memurluğuna dönüşmüştür. Nitekim Selçuklu sultanları bilhassa uç eyaletlerini aile fertleri arasında taksim ederken henüz yaşları küçük olan şehzadelere vasî ve mürebbi sıfatıyla genellikle kumandanlar arasında bir atabeg tayin etmişlerdir. Atabeg olan şahıs, yanında bulunan melikin terbiye ve öğretimi ile ilgilenir, eyaleti onun adına yönetirdi.

Sultanların yanı sıra önemli merkezlerde bulunan melikler de kendi çocuklarına atabeg tayin ederlerdi. Meselâ Melikşah'ın kardeşi Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş, oğulları Rıdvan ve Dukak'a birer atabeg tayin etmişti. Melikşah'ın ölümünden sonra saltanat mücadelesine katılan Tâcüddevle Tutuş, yeğeni Berkyaruk'a mağlûp olup hayatını kaybedince oğullarından Rıdvan Halep'te, Dukak ise Dımaşk'ta birer meliklik kurdular. Dukak'ın ölümünden kısa bir süre sonra atabegi Zahîrüddin Tuğtekin, Dımaşk-Şam Atabegleri, Böriler veya Tuğteginliler denilen atabegliğin temelini attı (497/1104). Oğlu Böri ve halefleri Haçlılar'la uzun mücadelelere girdiler. Tuğteginliler'in hâkimiyetine Nûreddin Mahmud b. Zengî 1155 yılında son verdi.

Sultan Melikşah'tan sonra saltanatı ele geçiren oğlu Berkyaruk da kardeşi Muhammed Tapar'a Gence ve civarını verdiği zaman kumandanlarından Kutluğ Tegin'i ona atabeg tayin etmişti. Ayrıca Sultan Berkyaruk henüz beş yaşında bulunan oğlu Melikşah'ı veliaht tayin ettiğinde Emîr Ayaz'ı onun atabegliğine getirdi. Büyük Selçuklular ve Suriye Selçukluları'nın yanı sıra atabeglik müessesesi Kirman, Irak ve Anadolu Selçukluları'nda da görülmektedir. Kirman Selçukluları'nda Sultan Tuğrul Şah devrinde Alâeddin Bozkuş, Behram Şah ve Arslanşah devirlerinde Kutbüddin Muhammed ile Reyhan meşhur atabegler arasında sayılır.

İlk Irak Selçuklu sultanı olan Mahmud, oğullarından Alparslan'ın atabegliğine İmâdüddin Zengî b. Aksungur'u, Ferruh Şah'ın atabegliğine ise Hille Emîri Dübeys b. Sadaka'yı tayin etmişti. Bunlardan İmâdüddin Zengî'ye ayrıca Musul'un iktâ edilmesiyle, tarihe Zengîler veya Musul Atabegleri adıyla geçen yeni ve çok güçlü bir atabegliğin temeli atıldı (1127). Sultan Mahmud'a sadakatten ayrılmayan Atabeg Zengî, sultanın 1131 yılında ölümü üzerine çıkan saltanat mücadelelerinde Mesud b. Muhammed Tapar'ı destekledi. Hatta onun kardeşi Selçuk Şah ve atabegi Karaca Saki ile mücadeleye girdi. Daha sonra da Irak Selçuklu tahtını Melik Alparslan'a kazandırmak için zaman zaman mücadelelere katılan Atabeg Zengî, ömrünün sonuna kadar (1146) Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e bağlılıktan ayrılmadı.

Atabeg Zengî'nin ölümünden sonra Musul Atabegliği oğulları arasında taksim edildi. Büyük oğlu Seyfeddin Gazi, Musul merkez olmak üzere Kuzey Irak'a, Nûreddin Mahmud ise Halep merkez olmak üzere Kuzey Suriye'ye hâkim oldular.

Tâbi oldukları Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışı (1157), Irak Selçuklu Devleti'nin iç karışıklıklara düşmesi ve Nûreddin Mahmud'un bağımsızlığını ilân etmesiyle sonuçlandı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Mısır'a kadar çok geniş topraklara sahip olan bu atabeglik, Nûreddin Mahmud zamanında en haşmetli devrini yaşadı. Nûreddin Mahmud'un ölümü (1174), bu atabegliğin zamanla Eyyûbî hâkimiyetine girmesine sebep oldu. Halep ve Dımaşk kolunun 1181'de tamamen Eyyûbî tâbiiyetine girmesine karşılık Musul şubesi zaman zaman bağımsız bir şekilde 1222 yılına kadar varlığını sürdürdü. Bu atabegliğin en dikkate değer mücadelesi Haçlılar'a karşı oldu.

Yine Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un Arrân valiliğine tayin ettiği Şemseddin İldeniz, onun ölümünden (1157) sonra çıkan taht kavgalarında desteklediği Arslanşah'ı tahta çıkarmaya muvaffak olmuştu. Arslanşah da minnettar olduğu İldeniz'e "atabeg-i a'zam" unvanını verdi. Bu suretle Azerbaycan'ın büyük

bir kısmı ile Arrân ve Cibâl bölgelerini içine alan büyük bir sahada İldenizliler veya Azerbaycan Atabegleri denilen bir başka atabeglik ortaya çıktı. İldeniz'in ölümünden sonra yerine geçen Cihan Pehlivan kendisini atabeg ilân etti ve Irak Selçuklu Devleti'nin bütün idarî ve siyasî işlerini eline aldı. Pehlivan'dan sonra yerine kardeşi Kızılarslan atabeg oldu (1186). Son Irak Selçuklu sultanı olan III. Tuğrul onun atabegliğini tanımak zorunda kaldı. Kızılarslan'dan sonra sırasıyla Kutluğ İnanç (1191), Ebû Bekir (1195) ve Özbek (1210) Azerbaycan atabegi oldular.

Selçuklular'ın Fars hâkimi Melikşah'ın atabegi olan Muzafferüddin Sungur, Salgurlular denilen ve 1148-1286 yılları arasında İran'ın Fars bölgesinde hüküm süren atabegliği kurdu. Oğuzların Salgur veya Salur boyuna mensup olan Salgurlular ilk önce Selçuklular'a, daha sonra da Hârizmşahlar ve Moğollar'a tâbi oldular. Fars Atabegleri doğrudan doğruya Moğol hâkimiyeti altına girdikleri 1286 yılına kadar 138 yıl hâkimiyetlerini sürdürdüler.

Diğer bir atabeglik de Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin Türkmen asıllı kumandanlarından, Urfa valisi ve daha sonra Musul nâibi olan Zeynüddin Ali Küçük b. Begtegin tarafından Erbil'de kuruldu. Ali Küçük ölünce oğlu Yûsuf'un atabegi olan Mücâhidüddin Kaymaz, Yûsuf'u kardeşi Muzafferüddin Kökböri'ye karşı koruyarak onun Erbil hâkimi olmasını sağladı (1163). Kökböri Bağdat'taki halifeye yaptığı şikâyetten sonuç alamayınca, Musul atabegi olan II. Seyfeddin Gazi'nin hizmetine girdi. Daha sonra da Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye tâbi olan Kökböri, kardeşi Yûsuf'un Ekim 1190'da ölümü üzerine Erbil Beyliği'nin başına geçti ve 1232 yılında ölümüne kadar bu Türk beyliği Erbil ve çevresinde hüküm sürdü.

Atabeglik müessesesini devam ettiren bir diğer Türk devleti de Anadolu Selçukluları'dır. Sultan I. Kılıcarslan ölünce (1107) dul kalan karısı Ayşe Hatun, Artukoğulları'ndan Belek'e müracaat ederek oğlu Malatya Sultanı Tuğrularslan'ın atabegliğini

üstleṇmesini istedi. Ayşe Hatun'un bu istediğini kabul eden Belek onunla evlenerek Malatya'ya da hâkim oldu (1113). I. Alâeddin Keykubad, Erzincan ve yöresine vali tayin ettiği Mübârizüddin Ertokuş'u oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev'e, Mübârizüddin Armağanşah'ı da diğer oğlu II. İzzeddin Keykâvus'a atabeg tayin etti. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kösedağ mağlûbiyetinden (1243) sonra, Moğollar'ın Anadolu'daki hâkimiyetleri sırasında da atabeglik müessesesinin devam ettiği görülmektedir. Ancak atabeg-i a'zam unvanı ile vazife gören bu yetkili devlet memurunun, Büyük Selçuklu ve halefleriyle Anadolu Selçukluları'nda olduğu gibi, ordu sahibi olmayıp bir nevi danışman ve denetleyici görevi yürüttüğü bilinmektedir.

Atabeglik müessesesi diğer Türk devletlerinde de vardır. Meselâ Sultan Alâeddin Muhammed Hârizmşah, Toğanşah'ın oğlu Sencerşah'a Mengli Beg'i, Tekiş'in oğullarından Yûnus Han'a Mayacık'ı, oğlu Rükneddin Gursançtı'ya da Yıgan Taysı'yı atabeg tayin etmişti. Hârizmşahlar devrine ait metinlerde rastlanan "ulug lala beg" tabirinin atabeg karşılığı olduğunu belirten tarihçiler de vardır. Nitekim "lala" tabiri Anadolu Selçukluları'nın son devirlerinde ortaya çıkmıştır. Ancak lala denilen kişinin, Selçuklular'ın önceki devirlerinde olduğu gibi, askerî ve mülkî yetkilerinin olmadığı, sadece lalası olduğu melikin eğitimiyle ilgilendiği anlaşılmaktadır. Gerçi Büyük Selçuklu sultanlarından Muhammed b. Melikşah'ın Lala Karategin adında bir hamisi varsa da bu şahsın askerî ve mülkî herhangi bir yetkisinin olup olmadığı bilinmemektedir.

Anadolu Selçuklu sultanları kendilerine tecrübeli bir kumandanı atabeg tayin ederlerdi Hükümdar atabegi olarak adlandırılabilecek bu beyler büyük divana katılır ve devlet işlerinde önemli rol oynarlardı.

Eyyûbîler'de de atabeglik müessesesi çok az değişiklikle devam etti. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin oğlu el-Melikü'l-Fâzıl Ali, el-Melikü'l-Mansûr Muhammed b. Azîz'in atabegi idi. Atabeglik Yemen

Eyyûbîleri tarafından da askerî bir vazife ve unvan olarak kullanılmıştır. Melik Muizzüddin Aybeg, Şeceretü'd-Dür zamanında "atabegü'l-asâkir" olarak tayin edilmişti. Sonraları Eyyûbîler'de başkumandan olarak görülen atabegü'l-asâkir, Memlükler zamanında da aynı şekilde saltanat nâibliğinden sonra devletin en yüksek ve nüfuzlu makamı olarak varlığını sürdürmüştür. XIII. yüzyılın ikinci yarısında bu vazifede bulunanlara atabeg veya "atabegü'l-cüyûş" denirdi. Meselâ Emîr Moncuk bu görevi saltanat nâibliği ile birlikte yürütüyordu.

Selçuklu Devleti'nin tesiriyle İran Moğolları da atabeglik müessesini kurmuşlardı. Olcaytu, Emîr Sevinç'i oğlu Ebû Saîd'e atabeg tayin etmiş ve onu dokuz yaşlarında Emîr Sevinç'le beraber Horasan'a göndererek buranın idaresini vermişti. İlhanlı idarî teşkilâtının etkisi altında kalan Celâyirliler de emîrü'l-ümerâlara atabeg unvanı vermişlerdi.

Akkoyunlular ve daha sonra Safevîler tarafından da bu müessese devam ettirilmiştir. Küçük yaştaki şehzadelerini ülkenin sınır vilâyetlerinin idaresine tayin eden I. Şah İsmâil, o bölgenin tecrübeli ve büyük kumandanlarını nâib ve mürebbi sıfatıyla ve lala unvanıyla onların yanında görevlendiriyordu. Sultan Rûmlû Şah Tahmasb'ın, Durmuş Han Şumlu Şah Mirza'nın lalası idiler. Bu müessese mahiyeti bakımından zamanla değişikliğe uğramakla beraber İran'da hüküm süren Türk sülâlelerinde XIX. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. İran'daki son Türk sülâlesi olan Kaçarlar'ın sarayında şehzade mürebbilerinin en büyüğüne lalabaşı denilmekteydi. Aynı şekilde Osmanlılar'da da sancağa çıkarılan şehzadelerin yanına, devlet tecrübesi olan bir kişi lala unvanıyla verilmiştir.

İznik Rum İmparatorluğu'nda "beg" unvanlı bir Türk lalanın bulunması, Gürcü Kraliçesi Thamara'nın protokol itibariyle vezirden sonra gelen atabeglik müessesesini ihdas etmesi, bu Türk geleneğinin Ortaçağ hıristiyan devletleri tarafından da benimsendiğini göstermektedir.

Selçuklular zamanında önceleri bir unvan olarak ortaya çıkan ve zamanla önemli bir devlet memuriyeti şekline dönüşen atabeglik, sonraları atabeglerin yanlarında bulunan şehzadelerin anneleriyle evlenmeleri sebebiyle daha önemli bir mevki durumuna gelmiştir. Atabegler doğrudan Selçuklu sultanına bağlı olup bulundukları bölgelerde onların nâibi sıfatıyla âdeta yarı bağımsız bir hükümdar gibi hareket ediyorlardı. Ölen bir atabegin yerine bazan oğlu tayin edilirdi ki bu Ortaçağ'da memuriyetlerin babadan oğula intikal etmesi esasına bağlıdır. Sultanlar şehzadelerin herhangi bir tahrike kapılarak isyan etmelerini önlemek gayesiyle atabegleri hem tecrübeli hem de en güvenilir emîrler arasından seçerlerdi. Hükümdarların ölümünde meydana gelen taht kavgaları sırasında bazı atabeglerin görünürde nâibi olduğu şehzadeyi tahta çıkarmak, gerçekte ise bütün ülke yönetimini ele geçirmek için iç savaşlara sebep oldukları görülmektedir.

Merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde atabegler bağımsızlık yolunda açıkça faaliyette bulunamamışlar, ancak devlet otoritesinin zayıflamasıyla atabeglerin birçoğu vasîsi veya nâibi bulundukları şehzadelerin yerine kendi adlarına hâkimiyetlerini icra etmeye başlamışlardır. Böylece atabeglerle anılan birtakım hânedanlar kurulmuştur.

Atabeglik Eyyûbîler'de ve Memlükler'in ilk devirlerinde Selçuklular zamanındaki mahiyetini korumaktaydı. Bunu takip eden devirlerde ordu kumandanlığı şekline dönüştü. Hatta Memlükler'in Halep ve Şam nâibliklerinde bunlara atabeg veya atabegü'l-cüyûşun yanı sıra beylerbeyi dahi denilmeye başlandı. XV. yüzyıla kadar önemini koruyan atabeglik müessesi, bu yüzyılda eski önemini kaybederek üçüncü derecede bir makam haline geldi. Bunu takip eden yüzyıllarda ise atabegler askerî kumandanlık görevlerini de kaybederek saraylarda şehzadelerin mürebbileri ve öğretmenleri (lala) haline geldiler (ayrıca bk. LALA).

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'l-Esîr, *et-Târîḫu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye* (nşr. Abdülkādir Ahmed Tuleymât), Kahire 1963, s. 33 vd.; a.mlf., *el-Kâmil*, X, 643; XI, 101 vd.; Râvendî, *Râḥatü'ṣ-ṣudûr*, I, 129; Cüveynî, *Târîḫ-i Cihângüşây*, II, 22, 23, 29; Ebü'l-Ferec, *Târih*, I, 243; II, 351 vd.; İbnü'l-Kalânisî, *Ẕeylü Târîḫi Dımaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 213 vd.; *Azimî Tarihi* (*Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: h. 430-538*) (haz. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 25 vd.; Halil Edhem [Eldem], *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, tür. yer.; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 47 vd.; İbrâhim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 24, 48, 73, 108, 111, 127, 137, 138; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978; a.mlf., *Dimaşk Atabegliği*, İstanbul 1985; David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamlūk Army-III", *BSOAS*, XVI (1954), s. 58-59; Fuad Köprülü, "Ata", *İA*, I, 711-718; Cl. Cahen, "Atabak", *EI²* (İng.), I, 731-732.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU NÜMİZMATİĞİ

SELÇUKLU PARALARI*

Selçukluların iki buçuk asır zarfında yarattıkları medeniyet, kurmuş oldukları imparatorluk kadar büyüktür. Bu medeniyetin bir zerresini teşkil eden Selçuklu paraları da dünyanın çeşitli müzelerinde kıymetli köşeler teşkil etmektedir. En büyük Selçuklu paraları kolleksiyonu British Museum'dadır. İran, Irak, Kirman ve Suriye Selçuklularına ait 140 adedden fazla muhtelif parayı ihtiva eden ve büyük bir çoğunluğu altın olan bu kolleksiyonun bir kısmını S. Lane-Poole 1877 de müze kataloğunda «Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, vol. III; The coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, etc.» neşretmiştir. 1896 yılında Markof'un neşretmiş olduğu «Inventarniy katalog Musulmanskih monet imperotorskavo Ermitaja» adlı katalog bu mevzuda ikinci büyük eserdir. Ancak Markof'un hazırlamış olduğu bu katalog teknik tertibi itibariyle S. Lane-Poole'kinden daha geridir. Zira paraların yalnızca cinsi, hangi hükümdara ait olduğu, basıldığı yer ve yıl verilmiştir.

Daha sonra Avrupa ve Amerika'da Selçuklu paraları ile alâkalı katalog çalışmaları yapıldığı görülmektedir. Bu hususda E. Von Zambaur 1914 yılında Viyana'da neşretmiş olduğu «Nouvelles Contributions à la Numismatique Orientale» ile Dominique Sourdel'in 1953 yılında Şam'da yayınladığı «Inventaire des Monnais Musulmanes Anciennes du musée de Caboul» adlı eserler tertip itibariyle S. Lane-Poole'un tertibinin devamı şeklinde olup kendilerinin bulmuş olduğu paraların ilâvesi ile neşredilmişlerdir. G. C. Miles 1938 tarihinde Newyork'da neşrettiği «The Numismatic History of Rayy» adlı eseriyle ise paraların devrine ait izahat vermekle yenilik yapmaya çalışmıştır. Bu mevzuda en yeni çalışmalardan birisi olan N. W. Lowick'in 1970 yılında neşrettiği «Seljuq Coins» adlı çalışması teknik itibariyle en iyisidir. Çünkü bir para için yapılabilecek en iyi tasnif ve değerlendirme teknik olarak yapılmıştır.

---

* "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971), s. 435-591. Türkiye Selçukluları bu bahsin haricindedir.

British Museum kolleksiyonuna S. Lane-Poole'den sonra 100 adede yakın yeni para ilâvesi yapılmışsa da ancak bunun 21 adedi N. W. Lowick'ın çalışmasında görülmektedir.

Türkiye'de Selçuklu paraları ile meşgul olan Ahmed Tevhid, Ahmed Ziya ve İbrahim Artuk'un İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Türk ve İslâm paraları üzerindeki çalışmaları ve yapmış oldukları tasnifler değerlidir. Bilhassa İbrahim Artuk'un ayrıca paraların tasnifinden başka yaptığı kıymetli neşirleri vardır. Bu meyanda Şerafettin Erel'in de ismi zikre değer.

Büyük Selçuklu paraları şekil bakımından birbirlerinden pek farklı olmıyan özelliktedirler. Bu özelliğin dışına çıkan paralar olmakla beraber umumiyetle ön ve arka olmak üzere iki yüz, önyüzde iki çevre, arka yüzde ise bir çevre vardır. Ön yüzde.

لا اله الا الله وحده لا شريك له ve zamanın halifesinin adı,

çevrelerde ise içte : الدينار ضرب هذا بسم الله الدرهم veya

takiben paranın basıldığı yer ve tarih, dışta. لله الامر من بعد ويومئذ يفرح المومنون بنصر الله (Kur'an XXX, 3 - 4) âyeti bulunmaktadır. Arka yüzde محمد رسول الله ı takiben zamanın sultanının ünvanı ve adı, çevrede ise " محمد رسول الله ارسله لهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولوكره المشركون "

(Kur'an IX, 33) âyeti bulunur.

Tesbit ettiğimiz ilk dinar Tuğrul Beğ'e ait olup 433 (1041 -1042) senesinde Nişabur'da basılmıştır. Tuğrul Beğ, paralarında «el-Emîr el-Ecell», «el-Emîr es-Seyyid» olarak 438 (1046 - 1047) senesine kadar görülür. 438 senesinde Rey'de basılan parasında ise «es-Sultan el-Muazzam Şahanşah» olarak, 442 tarihli Nişabur'da basılan parasında ise «es-Sultan el-Muazzam Şahanşan el-Ecell Rukn ad-Din», tarihi şüpheli olan (455 - ?) Medinet es-Selâm (Bağdad) da kesilen parasında ise «el-Melik el-Maşrik ve'l-Mağrib Şahanşah» ünvanlariyle geçmektedir. Tesbit edilen elli parası Nişabur (Nişabur); Rey, Medinet es-Selâm, İsfahan, Bardasir, Ahvaz, Basra, Kar-

misin, gibi değişik yerlerde basılmıştır. Bütün paraları altın olup 23 - 25 mm. kutrunda 4 - 5 gram ağırlığındadır.

Tuğrul Beğ'in sağlığında yeğeni Alp Arslan kendi adına paralar kestirmiş bu paralarda kendi ünvanı «el-Emîr el-Ecell» olarak zikredilirken Tuğrul Beğ aynı parada «es-Sultan el-Muazzam» olarak yazılmaktadır.

Alp Arslan'ın paralarına gelince, ünvanı «es-Sultan el-Muazzam Şahanşah el-Melik el-İslâm», «es-Sultan el-Muazzam Şahanşah el-'Âzam el-Melik el-Maşrik ve'l-Mağrib», 461 (1068 - 1069) senesinde Rey'de basılan parasında ise ilâve olarak «Rukn ad-Din» ünvanını görmekteyiz. Alp Arslan'a ait otuz bir aded değişik para tesbit edilmiş olup bunlar Herat, Merv, Rey, Kâşan, Nişabur, İsfahan ve Medinet el-Selâm gibi yerlerde basılmıştır. Üç adedi gümüş diğerleri altındır. Tarihi tesbit edilemiyen ve basım yeri şüpheli olan (Urmiye ?) bir gümüş parasının ayarı çok düşüktür. Altın paraları ise ağırlık bakımından Tuğrul Beğ'in paralarına yakın olup, bazıları daha ince, yüzleri daha geniştir.

Sultan Melikşah ise, paralarında «es-Sultan el-Muazzam Rükn el-İslâm 'Ebû'l-Feth», 469 (1076 - 1077) senesinde Dârâ'da kesilen dinarında, «es-Sultan el-Muazzam Muiz al-Din Rukn el-İslâm», 472 - (482) tarihli Rey'de kesilen dinarında ise yukarıdaki ünvanlarına ilâveten «Şahanşah» ve 481 (1088) tarihli yine Rey'de kesilen bir başka dinarında ise «Celâl ed-Devle ve Cemâl el-Mille», aynı tarih ve yerde kesilen bir başka dinarda ise «Muiz ed-Dünya ve 'd-Din» ünvanları ile zikredilmektedir. Tesbit edebildiğimiz otuz üç aded değişik parası yirmi senelik saltanatı boyunca Nişabur, Dârâ, Rey, Serahs, İsfahan, Merv, Medinet es-Selâm gibi yerlerde basılmıştır. Kendinden önceki sultanların kestirmiş oldukları paraların sayıca, elimizdeki kataloğa göre, Sultan Melikşah'ın paralarından fazla olması, Melikşah'a ait paraların daha fazla sayıda olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bunun yanı sıra Tuğrul Beğ ile Sultan Alp Arslan'ın paralarının Melikşah zamanında da tedavülde olması dikkate alınması gereken hususlardandır. İlk gümüş para Sultan Alp Arslan zamanında kestirilmiş ve bu, Sultan Melikşah zamanında çoğalmış, bu arada ilk defa olarak bakır para da basılmıştır. Bu paralar yine Nişabur, Dârâ, Rey, Serahs, İsfahan, Merv ve Medinet el-Selâm gibi şehirlerde kesilmiştir.

Sultan Mahmud'a (Melik Şah'ın oğullarından) ait iki dinar tesbit edilmiş olup bu dinarlarda Mahmud «es-Sultan el-Muazzam» olarak zikredilmektedir. Bu paralardan biri İsfahan'da 486 (1093) senesinde, diğeri yine aynı senede Medinet es-Selâm'da kesilmiştir. İsfahan'da kesilen para İstanbul Arkeoloji müzelerinde (no 1050, A. Tevhid IV, no 876) mevcut olup, İ. Artuk tarafından, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi'nde (c. V, sayı 8, 1953, s. 141-144) «Selçuk sultanı Mahmud bin Melik Şah'a ait bir dinar» adı altında neşredilmiştir.

Sultan Berkyaruk ise, «es-Sultan el-Muazzam Rukn ed-Dünya ve'l-Din», «el-Melik el-Islâm ve'l-Muslimin Ebû'l-Muzaffer» olarak yine aynı senede Medinet es-Selâm'da kesilen dinarda ise «Muiz ed-Devle el-Kahire», 448 tarihli Kâşân'da kesilen diğer bir dinarda ise ilâveten «Şahanşah», 492 (1098-1099) Medinet es-Selâm'da basılan bir dinarda da ilâveten «Adud ed-Devle» ünvanlarıyla anılmaktadır. Tesbit edilen otuz adede yakın olan paraları altın ve gümüş olup ağırlıkları 4-5 gram, kuturları 20 ile 26 mm. arasında değişmektedir. Bu paralar Ahvaz, Rey, İsfahan, Medinet es-Selâm, Nişabur, Kâşân ve Zencan'da kesilmiştir.

Sultan Muhammed Tapar'a ait paralara gelince, ünvanları «eş-Sultan el-'Azam Giyas ed-Dünya ve'd-Din Ebû Şuca» olarak zikredilmektedir ki, bu husus bu ünvanın sadece Sultan Sancar'a ait olmadığını göstermektedir (bk. Kâbil 92, no 578). Paraları Âve, Zencan, Loridcan, Rey, Medinet es-Selâm ve İsfahan gibi yerlerde basılmıştır. Tesbit edilen onbeş parası altın olup ağırlıkları çoğunlukla 3 gramdan azdır.

Son büyük Selçuklu sultanı olan Sancar meliklik devrinde kestirmiş olduğu paralarında «el-Melik el-Maşrik Adud ed-Devle», Nişabur'da basılan 498 (1104-1105) tarihli dinarında «el-Melik el-Muzaffer», basım yeri ve tarihi silik olan ve bu yüzden tesbit edilemiyen fakat dinar üzerinde Halife el-Müsterşid'in lâkabı geçtiğinden 512-529 (1118-1135) tarihleri arasında darbedilmiş olması gereken parasında ise «es-Sultan el-'Âzam Muğis el-Dünya ve'd-Din Ebû'l Haris» e ilâveten «Şahanşah» ünvanları geçmektedir. Sultan Sancar'ın tesbit edebildiğimiz yirmibir aded değişik parasından dokuz adedi gümüştür. Altın paralarının ağırlıkları ortalama 4 gram ol-

makla beraber ayarları düşüktür. Bu paralar, Nişabur, Merv, Belh, Rey gibi yerlerde basılmıştır.

Selçuklu İmparatorluğunun ilk zamanlarında basılan paralar son zamanlarında basılan paralara nazaran daha az aşınmışlardır. Bu husus şüphesiz paranın madeni terkibi ve kalınlığı ile ilgilidir. Son zamanlarda basılan paraların ayarları daha düşük, yüzeyleri geniş, ağırlıkları az olup ince olarak darp edilmişlerdir. Bu âmiller paraların aşınmasını kolaylaştırmış ve birçok paralar okunamaz hale gelmiştir.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un kestirmiş olduğu paralarda Sultan Mahmud, «es-Sultan el-Muazzam Muğis ed-Dünya ve'd-Din», tâbi bulunduğu Büyük Sultan Sancar ise «es-Sultan el-'Âzam» diye zikredilmektedir. Bu tür paralar son zamanlara kadar bilinen belli birkaç adedin epey üstündedir. İlki Nihavent'de 517 (1122-1123) senesinde, ikincisi yine aynı yerde olup tarihi tesbit edilememiştir. Üçüncü tesbit edebildiğimiz para ise Hemedan'da 519 (1225), senesinde, dördüncüsü yine ayni yer ve tarihde, beşincisi Nihavent'de 521 (1127) senesinde, altıncısı yine ayni yerde 522 (1128) senesinde, yedincisi yine değişik bir para olup tarih ve basım yeri siliktir (British Museum, III, 43, no 85), sekizincisinin de yer ve tarihi siliktir (İstanbul Arkeoloji Müzeleri, no 1057). Bu paraların hepsi altın olup bir ikisi hariç diğerleri 3 gramın altındadır. İsfahan, Medinet es-Selâm, el-Muasker (Ordugâh ?), Nihavend, Hemedan gibi yerlerde basılmıştır.

Sultan Mahmud'un oğlu Davud'a ait basım yeri ve tarihi belli olmıyan bir para tesbit edilmiş olup bu parada Davud, «es-Sultan el-Muazzam Ebû'l Feth» olarak geçerken tâbi bulunduğu Sultan Sancar ise yine «es-Sultan el-'Âzam» olarak zikredilmektedir.

Rukn ed-Din Tuğrul'a ait de bir para tesbit edilmiştir. Rey'de basılan bu para da Kardeşi Süleyman Şah'ın da adı geçmekte ve Sultan Sancar ise yine «es-Sultan el-'Âzam» olarak görülmektedir (NHR 213, no 250 y).

Sultan Mesud da paralarında «Giyas ed-Dünya ve'd-Din» ünvaniyla Sancar'ın «es-Sultan el-'Âzam» ünvanı yanında zikredilmiştir. Tesbit edebildiğimiz sekiz aded parasından biri gümüştür, diğerleri

altın olup ayrıca bir de çeyrek dinar darp ettirmiştir. Bu paralar Rey ve Medinet es-Selâm'da basılmışlardır.

Irak Selçuklularından Muin al-Din Melik-Şah ile Rukn al-Din Muhammed'e ait ikişer aded altın para tesbit edilebilmiştir. Bu paralar epeyce aşınmış olduğundan başka bir husus tesbit edilememiştir. Melik-Şah'a ait olanların ağırlıkları 2,2 gram ile 4,6 gram olup ancak bu sonuncunun ayarı çok düşüktür.

Kirman Selçuklularından Kara Arslan Kavurd Beğ'e ait altın ve gümüş olmak üzere oniki aded değişik para tesbit edilebilmiştir. Bu paralarda kendisi «Kara Arslan Beğ» diye geçerken Çağrı Beg «el-Melik el-Mulûk» ünvanı ile görülmektedir; 451 (1059-1060) senesinde Bardasir'de kesilen bir dirheminde «el-Melik el-Âdil» ve «İmâd ed-Devle» olarak geçmektedir; altınları ağırlık bakımından 4 gram civarında olup 22 - 25 mm. kutrundadır, paraları Ciruft, Bardasir ve Şiraz'da kesilmiştir.

Rukn ed-Din Sultan-Şah'ın da üç aded parasını tesbit edebildik. Bu üç para da Bardasir'da basılmıştır. Paralarında «Rukn ed-Devle ve'l-Din», el-Melik el-Âdil» olarak zikredilmektedir.

Yine Kirman Selçuklularından Turan-Şah'a ait Bardasir'da kesilmiş iki dinar ile Behram-Şah'a ait basım yeri ve tarihi olmıyan bir dirheme sahibiz. Turan-Şah'ın adı «Fahr ed-Devle ve'd-Din», «Muiz ed-Dünya ve'd-Din» gibi ünvanlarla geçmektedir.

Tutuş'a ait olması mümkün olan bir Suriye Selçuklu parası da British Museum'dedir. Verdiğimiz kataloga ilâve edilmiyen bu bakır paranın ön yüzünde bir arslan, arka yüzünde ise bir fil resmi vardır. Ön yüzünde sadece « الله » arka yüzünde ise

السا ... [السلطان] // ا ـ ... // الله محـ ... // لاالله

okunabilmiştir.

Bugüne kadar Selçuklu paraları üzerinde eserler meydana getiren, kataloglar hazırlayan meskûkâtçıların üzerinde durmadıkları bir husus Selçuklu paraları üzerinde görülen damga meselesidir. Kâşgârlı'da, Residüddin'de Yazıcızâde'de ve Ebû'l-Gazi'de Selçukluların mensup bulunduğu Oğuz Kınık boyu, damgası, okun muhtelif şekillerdeki resmedilmiş olan şekilleri ile Selçuklu paralarında

görülmektedir. Selçuklu Devleti paralarında umumiyetle bu damga farklılaşmış hallerde olsa bile mevcuttur. Bundan başka yine bazı şekiller olmakla beraber bunların damga olmayıp, süs gibi bir şey olması ihtimali kuvvetlidir. Ayrıca mahdud istisna ile bütün Selçuklu paralarının ön üst yüzünde ok ve yay işareti mevcuttur. Ok ve yay işareti müştereken bulunduğu zaman bunların Oğuzlar'da hâkimiyet mânası taşıdığını kaynaklardan bilmekteyiz. Meselâ Tuğrul Beğ 1038 yılında Nişâbur'a girdiği zaman ok ve yayı beraberinde taşımakta idi. Tuğrul Beğ Bağdad'a gelip Halife el-Kaim biemrillah ile görüştüğünde belinde ok ve kolunda yay bulunuyordu.

Aşağıda paraların tanzimi sırasında sultanlar esas alınmış ve tâbi olan melikler eğer bilâhare sultan olmamışlarsa tâbi oldukları sultanın faslında gösterilmişlerdir. Eğer sultan olmuşlar ise melik lik devrine ait olan paraları da kendi fasıllarında değerlendirmişlerdir. Böylelikle sultanların hüküm sürmüş oldukları devirler arasında tedahüller önlenilmiştir. Verilen katalogdaki paralardan İstanbul Arkeoloji müzeleri ile British Museumdeki paralar bizzat görülmüş ve diğerleri ise Paris, Kâbil, Berlin, Münih, Kahire müzelerinin kataloglarından ve American Numismatic Society'nin yayınlarından ve bu mevzudaki mevcut eserlerden toplanmıştır. Bu konuda neşredilmiş paraları neşredilmemiş olanlarla birlikte vermemiz, bilinenler ile yeni tesbit etmiş olduğumuz paraları topluca takdim etmek ve değerlendirmeye tâbi tutmak gayesinden ileri gelmektedir. Bununla beraber sunmuş olduğumuz katalogdaki paraların mevcudun tamamı olduğunu iddia etmek mümkün değildir.

KISALTMALAR

A. Tevhid	Meskukât-i Kadime-i İslâmiye
A. Ziya	Meskukât-ı İslâmiye Kataloğu
BM III	The coins of the Turkuman Houses Seljook Urtuk, Zengee etc. in the British Museum.
BM IX	Additions to the Oriental collection
Caboul	İnventaire des Monnaies Musulmanes anciennes du Musée de Caboul.
Cairo	Catalogue of the collection of Arabic Coins preserved in the Khedivial Library at Cairo.
İst.	İstanbul Arkeoloji müzeleri
Markof	Inventarniy Katalogi Musulmanskih Moneti Imperatorskavo Ermitaja.
NC	Numismatic Chronicle
NHR	The Numismatic History of Rayy.
Nouv. Cont.	Nouvelles Contributions â la Numismatique Orientale.
Un Tresor	Un Trésor de dinars Gaznavides et Salguqides découvert en Afghanistan.
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.

(A = önyüz, B = arkayüz, Al = altın, G = gümüş, Bk = bakır)

İRAN SELÇUKLULARI

431-590 / 1040-1194

I. Rukn al-din Abu Talib TUĞRUL BEĞ, (429-455/1038-1063)

1. Nişabur, sene 433, (AL, 23 mm - 4,05 gr.), lev. 1,

A,

فتح
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بنيسابور
سنة ثلث وثلثين و اربع مائة.

B,

لله
محمد رسول الله
القائم بامر الله
الأمير الاجل
طغرل بك

Çev.; KURAN IX, 33

[المشره]

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
BM III, 27 no. 53.

2. er-Reyy, sene 434, (AL),

A,

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
القائم بامر الله
ابو طالب

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بالري
سنة اربع و ثلثين و اربعمائة.

B,

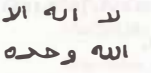
محمد رسول الله
الأمير السيد
طغر لبك
محمد بن ميكائيل

Çev.; KURAN IX 33

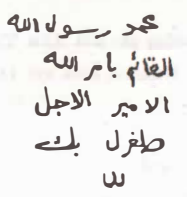
Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
NHR 196 no. 223, Kâbil 82 no. 502.

3. Nişabur, sene 434, (AL, 23 mm-3,04 gr:), lev. 1,

A,

B,

İç çev.;

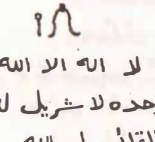
Çev.; KURAN IX, 33

Diş çev.; KURAN XXX 3-4

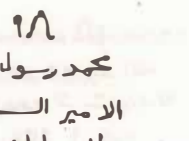
BM neşredilmemiş. no. 317

4. er-Reyy, sene 435, (AL),

A,

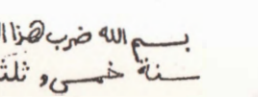

B.

[Nakşi]

İç çev.;

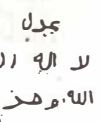
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; !

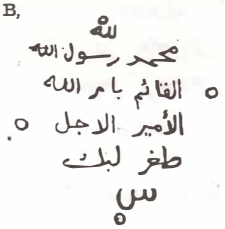
NHR 197 no. 224.

5. Nişabur, sene 435, (AL, 24 mm-3,8gr.),

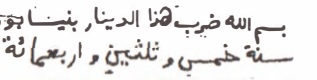
A,

B,

İç çev.;

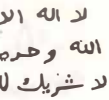
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

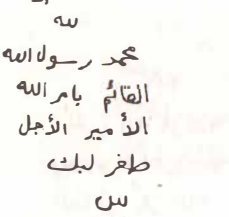
Kâbil 83 no. 505.

6. Nişabur., sene 435, (AL),

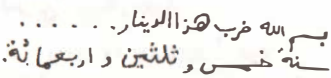
A,

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş, (Kâbil 83 no. 506 daki paranın basım yerinin silik olmasına rağmen bu parayla ayni olduğu kanaatindeyim).

7. Nişabur, sene 436, (AL, 22 mm - 3,61 gr.), lev. 1,

A,

عدل
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

B,

لله
محمد رسول الله
القائم بامر الله
الأمير الأجل
طغر لبك
س

İç çev.;

Çev.; KURAN IX. 33

بسم الله ضرب هذا الدينار بنيسابور
سنة سبع و ثلثين و اربعمائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

İst. no. 1044, Kâbil 83 no. 507, (BM 1936 no. 10)

8. er-Reyy, sene 437, (AL),

A,

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
القائم بامر الله
ابو طالب

B

محمد رسول الله
الأمير السيد
طغر لبك
محمد بن ميكا[ئيل]

İç çev.;

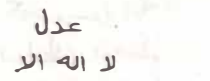
Çev.; KURAN IX, 33

بسم الله ضرب هذا الدينار بالرى
سنة سبع و ثلثين واربعمائة.

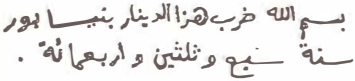
NHR 197 no. 225. (Paris)

9. Nişabur, sene 437, (AL).

A,

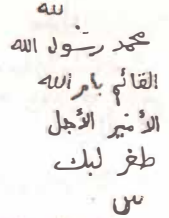
İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Kâbil 83 no 508-511.

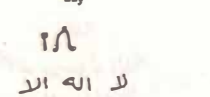
B,

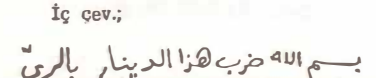
Çev.; KURAN IX, 33

10. er-Reyy, sene 438, (AL),

A,

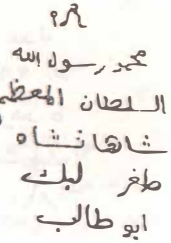
İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

NHR 198 no. 226.

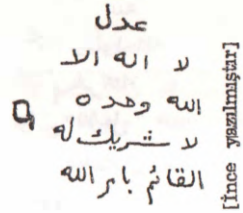
B.

Çev.; KURAN IX, 33

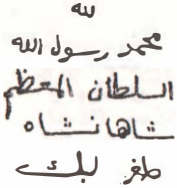
11. ....., sene ..... (438-445), (G, 22 mm - 3,51 gr.), lev. 1,

A,

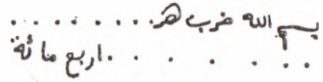

[ince yazılmıştır]

B.

İç çev.;

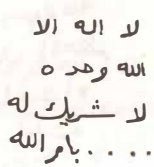
Çev.; .....

Dış çev.; .....

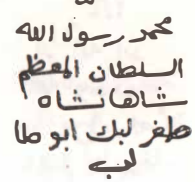
BM neşredilmemiş.

12. Nişabur, sene (438 - ?), (AL, 22 mm - 3,2 gr.),

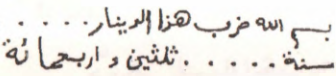
A,

B,

İç çev.;

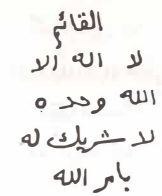
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

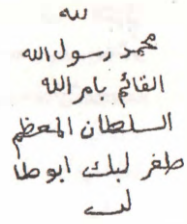
(Kâbil 84 no. 513, Nakşabandi Sumer V. 1 7328). BM neşredilmemiş.

13. Nişabur, sene 4, (38-53), (AL),

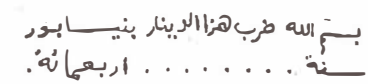
A.

B,

İç çev.,

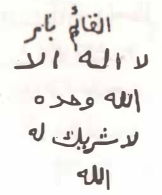
Çev.: [KURAN IX, 33]

Diş çev.; [XXX, 3-4]

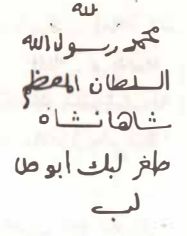
Kâbil 84 no. 512.

14. (Nişa)bur, sene 439, (AL, 22 mm.)

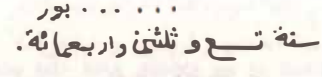
A.

B.

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

İst.

15. Nişabur, sene 439, (AL, 21 mm - 3,93 gr.), lev., 1,

A,

القائم
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
بامر الله

B,

لله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه
طغر لبك ابو طا
لب

İç çev.:,

بسم الله ضرب هذا الدينار بنيسابور
سنة تسع و ثلثين واربعمائة .

Çev.; KURAN IX 33 [المشركون]

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4 [لله الامر الخ]
BM III 28 no. 54.

16. er-Reyy, sene 439 - ? (AL), Paris numarasız, bkz. NHR. 198.

17. er-Reyy, sene 440, (AL, 23 mm - 3,91 gr.), lev. 1.,

A,

[ince yazılmıştır]

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
القائم بامر الله

B,

[ince yazılmıştır]

محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه
طغرل بك
ابو طالب

Iç çev.;

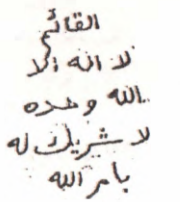
بسم الله ضرب هذا الدينار بالرّيّ
سنة اربعين و اربعمائة.

Çev.;KURAN IX, 33

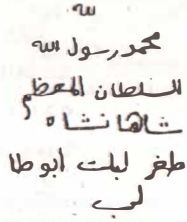
Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
NHR 199 no 228, Markoff 368 no 1, Kâbil 86 no 530-538, ANS (iki adet), Casanova 50 no 1154 (izahsız), Paris BM no. 322 deki paralar neşredilmemiştir. (Yukardaki tasvirde BM deki neşredilmemiş para verilmiştir.)

18. Nişabur, sene 440, (AL),

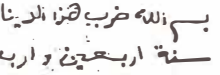
A,

B,

İç çev.;

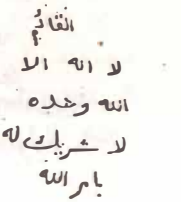
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

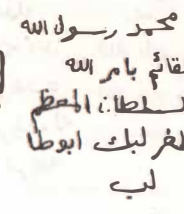
Kâbil 84 no. 514-520, Nakşibendi Sumer V. I. 39 (Nişabur 441).

19. Nişabur, sene II, (AL, 23 mm-3,5 gr.), lev. 1,

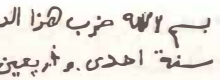
A.

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33 [المشركون]

Diş çev.; KURAN XXX, 3 - 4

BM III 29 no. 55.

20. Nişabur, sene 442, (AL).

A,

القائم
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
بامر الله

B.

[Silik]

İç çev.:

بسم الله ضرب هذا الدينار بنيسابور
سنة اثنين واربعين واربعمائة

Çev.: ... .

Dış çev.; (KURAN XXX, 3-4)

Kâbil 85 no. 521.

21. Nişabur, sene 442, (AL, 24 mm-2,8 gr).

A,

عدل
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
القائم بامر الله

B,

لله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه الأجل
ركن الدين طغرل
بك

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بنيسابور
سنة اثنين واربعين واربعمائة

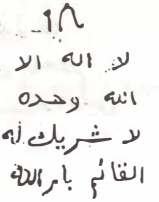
Çev., [KURAN IX, 33]

Dış çev.; (KURAN XXX, 3-4)

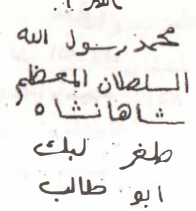
Kâbil 89 no. 566.

22. er-Reyy, sene 444, (AL),

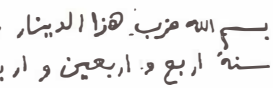
A,

B,

İç çev.:

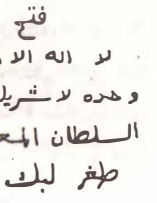
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

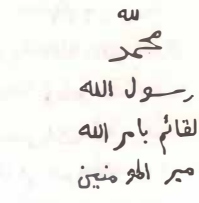
NHR 199 no. 229, Kâbil 86 no. 539-540, Markoff supp. no. la 931 (izahsız), Berlin (neşredilmemiş), ANS, GCM, Stickel ZDMG 1864 299).

23. Isbahan, sene 444, (AL, 24 mm - 3,85 gr.), lev. 1,

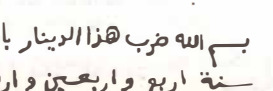
A,

B,

İç çev.:

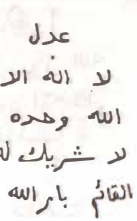
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; Yok.

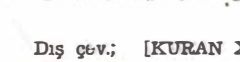
BM neşredilmemiş.

24. Nişabur, sene 444, (AL),

A,

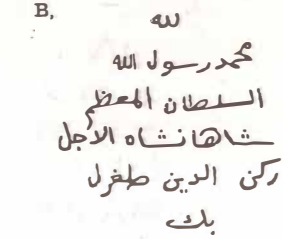
İç çev.:

Dış çev.; [KURAN XXX, 3-4]

Kâbil 89 no. 567-568.

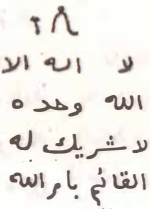
B,

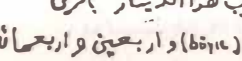
Çev.; [KURAN IX, 33]

25. er-Reyy, sene 445, (AL),

A,

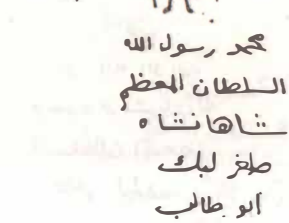
İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Kâbil 87 no. 542, (Kâbil no. 546-548 bu para ile aynıdır).

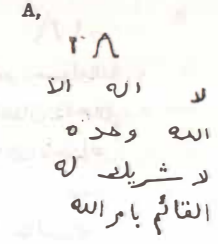
B,

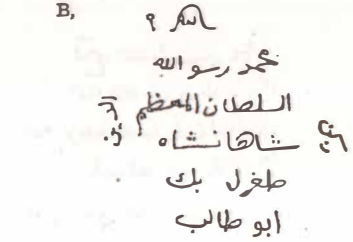
Çev.; KURAN IX, 33

26. er-Reyy, sene 445, (AL, 22 mm - 4,68 gr), lev. 1,

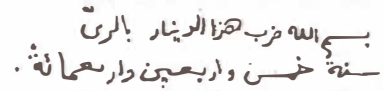
A,

B,

İç çev.;

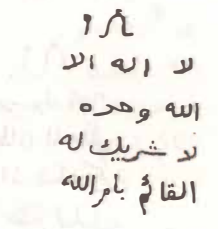
Çev.; KURAN IX. 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

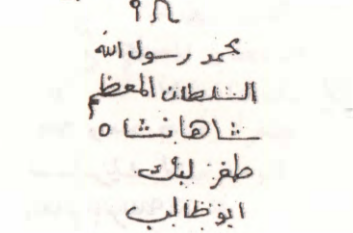
BM neşredilmemiş.

27. er-Reyy, sene 445, (AL),

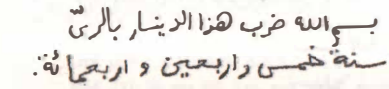
A,

B,

İç çev.;

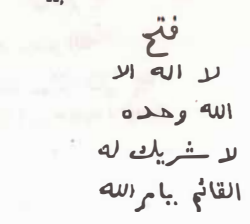
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

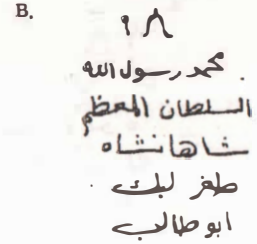
NHR 200 no. 230, Kâbil 87 no. 541, Markoff supp. no. 1 b 931, Paris neşredilmemiş.

28. Isbahan, sene 445, (AL).

A,

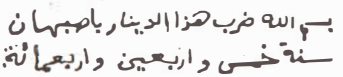
B.

İç çev.; ?

Çev.; KURAN IX, 33

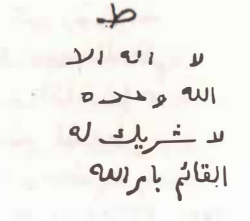
Dış çev.;

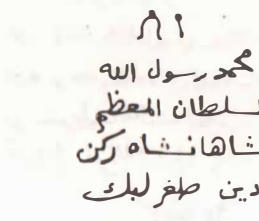
Kâbil 85 no. 524 - 526.

29. Isbahan, sene 446, (AL, 22 mm - 3,1 gr.),

A,

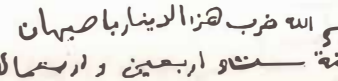

B,

İç çev.;

Çev.; [KURAN IX, 33]

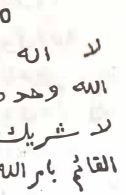

Dış çev.; [XXX, 3-4]

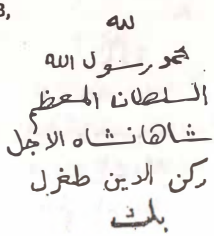
Kâbil 88 no. 565.

30. Nişabur, sene 446, (AL),

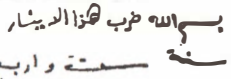
A,

B,

İç çev.;

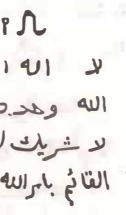

Çev; KURAN IX 33

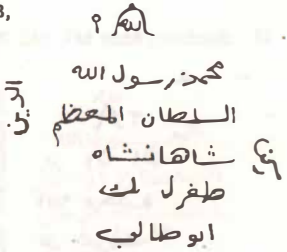
Dış çev.; [KURAN XXX, 3-4]
Kâbil 89 no. 571.

31. er-Reyy, sene 447, (AL, 23,5 mm- 3,5 gr.), lev. 1,

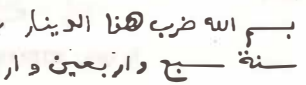
A,

B,

İç çev.;

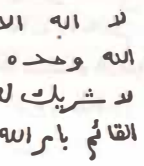

Çev.; KURAN IX, 33

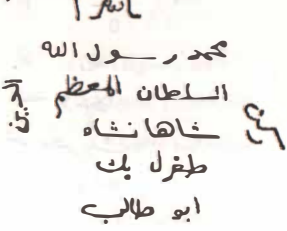
Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
BM III 29 no 56, 1st. no 1046, A. Tevhid IV 59 no 85, NHR 200 no 231, A. Ziya MIT no 1854. (Birinci baskı). [BM daki paranın arka yüzündeki "ركن الدين" yoktur].

32. er-Reyy, sene 447, (Al, 20 mm - 4,76 gr.), lev. II,

A,

B,

İç çev.;

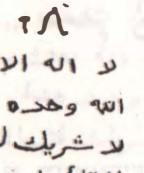
بسم الله ضرب هذا الدينار بالريّ
سنة سبع واربعين و اربع مائة.

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
BM III 30 no 57 (İkinci baskı).

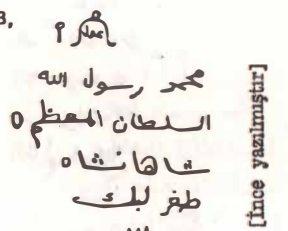
33. Bardasir, sene 447, (Al, 20 mm - 3,68 gr.), lev. II,

A,

[İnce yazılmıştır]

B,

[İnce yazılmıştır]

İç çev.;

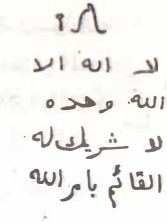
بسم الله ضرب هذا الدينار ببرد سير؛
سنة سبع واربعين وار بعمائة.

İç çev.; KURAN XXX, 3-4

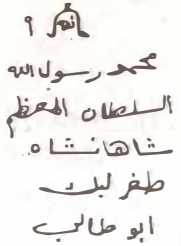
Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
BM neşredilmemiş. no 316

34. Isbahan, sene 447, (Al, 24 mm-3 gr.),

A,

B,

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار باصبهان
سنة سبع واربعين و اربعمائة.

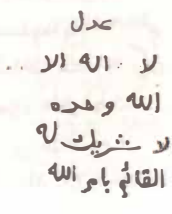
Çev.; KURAN IX, 33

Kâbil 86 no 528, Markoff 362 no 2.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

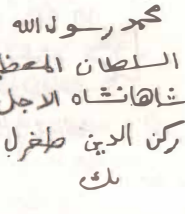
35. Nişabur, sene 447, (AL, 24 mm-2,86 gr.),

A,

[İnce yazılmış]

B,

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بنيسابور
سنة سبع و اربعين و اربعمائة.

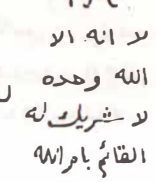
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

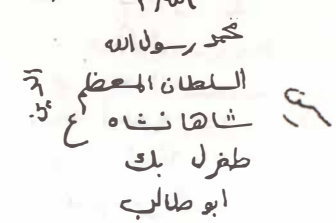
BM neşredilmemiş.

36. El - Ahvaz, sene 448, (Al, 20 mm - 4,2 gr.), lev. II,

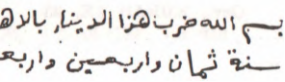
A,

B,

İç çev.;

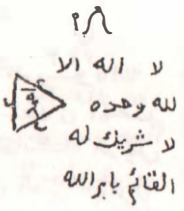
Çev.. KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

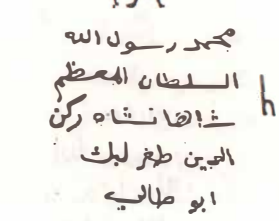
BM III 30 no 58, A. Tevhid IV 58 no 84, Cairo 340 no 1, Zıya Bey no 1855-56. İst. No 1043.

37. Isfahan, sene 448, (AL, 23 mm - 4,33 gr.), lev. II,

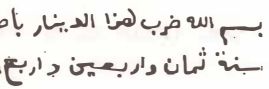
A,

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; (Çevrenin bitişi III .

BM IX 276 no 57 d. (Arka yüzün sağ tarafındaki ـــع , her ne kadar S. Lane Poole'un kataloğunda yok ise de para üzerinde böyle bir işaret vardır).

38. Nişabur, sene 448, (AL, 25 mm.) lev. XI,

A,

لا اله الا
الله وحده له
لا شريك له
القائم بامرالله

B,

لله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه الاجل
ركن الدين طغرل
بك

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بنيسابور
سنة ثمان و اربعين و[اربعمائة].

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

A. Tevhid IV 60 no 86 (Ist. no 1045), Markoff 368 no 3.

39. Basra, sene 449, (AL, 23 mm-4,4 gr.), lev. II,

A,

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

B,

محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه
طغرل بك
ابو طالب

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بالبصرة
سنة تسع و اربعين و اربع مائة

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM II 30 no 59.

40. Madinat-el-Salam, sene 449-? (AL, 25 mm. 4 gr.),

A

الله وحده
لا شريك له
القائم بامر
الله امير المومنين

B

محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه ...
طغرلبك

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة [تسع واربعين] واربعمائة.

Kâbil 90 no 574

41. Nişabur, sene 449, (AL, 24,5 mm- 4.66 gr.), lev. II.

A

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
القائم بامر الله

B

محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه الأجل
ركن الدين طغرل
بك

Çev.; KURAN IX. 33

İç çev.;

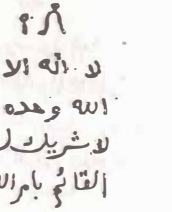
بسم الله ضرب هذا الدينار بنيسابور
سنة تسع واربعين واربعمائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

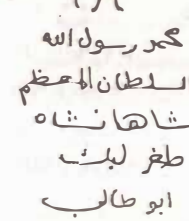
BM (no 318) neşredilmemiş

42. Karınısin, sene 44., (AL).

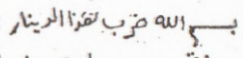
A,

B,

İç çev.;

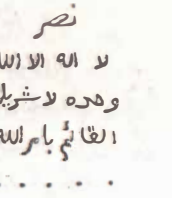
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3 - 4

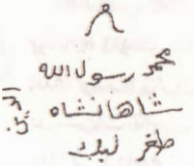
Kâbil 86 no 529.

43. er-Reyy, sene 450, (AL, 21 mm - 3,13 gr.),

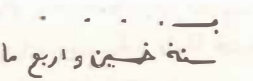
A,

B,

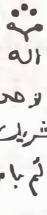
İç çev.;

NHR 201 no 232, Nour. Cont. III 147 no 476. (basım yeri hakkında bkz. NHR 201).

44. Nişabur, sene 451, (AL, 24 mm - 3,99 gr.),

A,

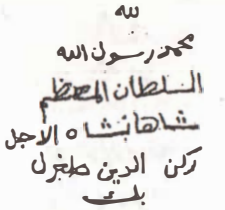
İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بنجابور
سنة احدى و خمسين واربعمائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş.

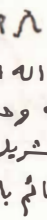
B,

Çev.; KURAN IX, 33

45. er-Reyy, sene 452, (AL),

A,

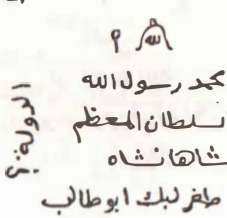
İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بالرّيّ
سنة اثنين و خمسين و اربعمائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3 - 4

NHR 202 no 233. Paris

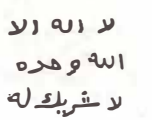
B,

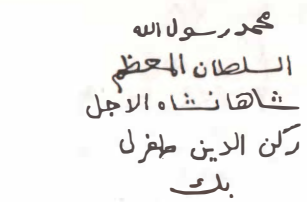
Çev.; KURAN IX, 33

46. Nişabur, sene 452, (AL, 23 mm - 3,88 gr.),

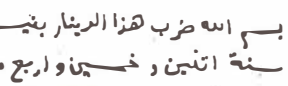
A,

B,

İç çev.;

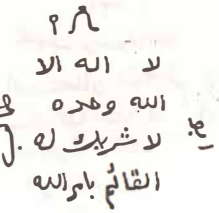
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3 - 4

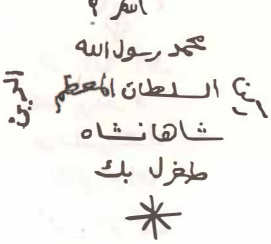
BM (1968 no 5) neşredilmemiş.

47. er-Reyy, sene 453, (AL, 20 mm - 4,1 gr.), lev. II,

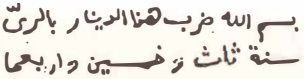
A,

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

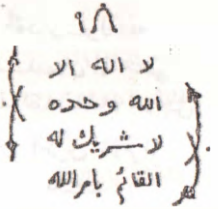
Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

NHR 202 no 234, Johnston Coll. 527 (izahsız), BM (no 320) neşredilmemiş

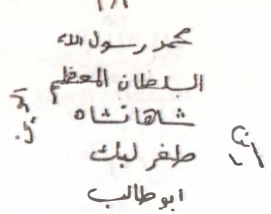
ANS (arka yüzün alt kısmındaki yıldız yok.)

48. Medinet es - selâm, sene 453, (AL, 22 mm - 3,75 gr.), lev. II

A,

B.

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

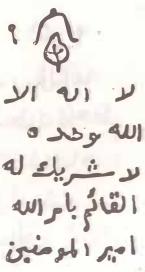
بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة ثلث وخمسين واربعمائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

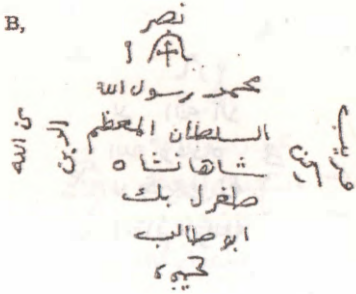
BM neşredilmemiş. 1933 no 32

49. Medinet - es - Selâm, sene 455, (AL, 20,5 mm - 3,15 gr.), lev. II,

A,

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

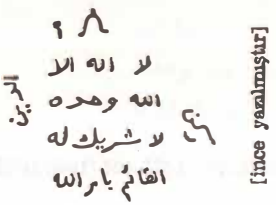
بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة خمس وخمسين واربعمائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş. 1920 no 1

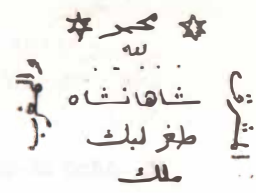
50.--Medinet es-Selâm, sene 455-?, (AL, 22,5 mm-2,73 gr.), lev. II,

A,

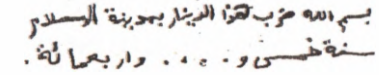

[ince yazılmıştır]

B,

İç çev.;

Dış çev.; Yok.

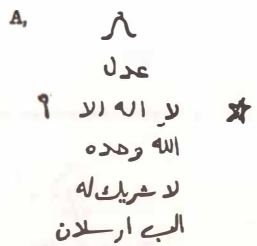
Çev., KURAN IX, 33

BM neşredilmemiş. no 319

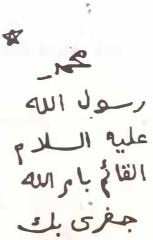
II. Adud Al-din Abu Şuca ALP ARSLAN, (455-465/1063-1072)

51. Herat, sene 450, (AL),

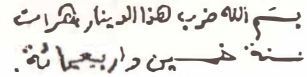
A,

B,

İç çev.;

Cev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Un Tresor 214 no 50

52. Merv, sene 453, (AL)

A,

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
القائم بامر الله

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بمرو
سنة ثلث وخمسين واربعمائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Un Tresor 215 no 160 - 162.

B,

لله
محمد
رسول الله
عضد الدولة
وتاج الامة
ابو ارسلان

Çev.; KURAN IX, 33

53. ..... sene ..... (G, 23 mm - 4,24 gr.),

A,

عدل
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
الامير الاجل
البارسلان

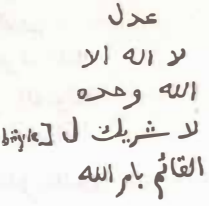
Cont. Num. Orien, 1,42.

B,

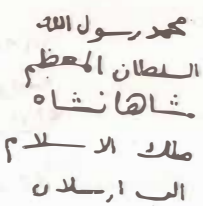
محمد رسول الله
القائم بامر الله
السلطان المعظم
طغر لبك

54. er-Reyy, sene 455, (AL),

A,

B,

İç çev.;

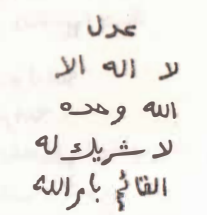
Çev.; ?

Diş çev.; ?

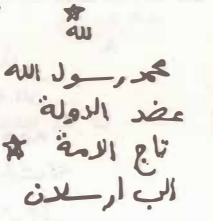
NHR 203 no 235.

55. Herat, sene 455, (AL),

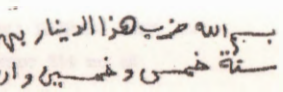
A,

B,

İç çev.;

Un Tresor 215 no 156.

56. er-Reyy, sene 457, (AL).

A,

عدل
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
القائم بامرالله

B.

محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه
ملك الاسلام
الب ارسلان

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بالري
سنة سبع وخمسين واربعمائة.

Çev.: KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

NHR 203 no 237 A.

57. Herat, sene 457, (AL),

A,

عدل
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
القائم بامرالله

B

محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه
ملك الاسلام
الب ارسلان

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بهرات
سنة سبع وخمسين واربعمائة.

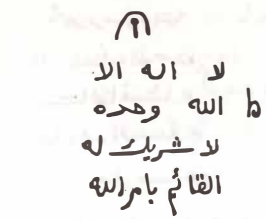
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

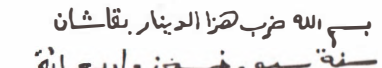
Un Tresor 216 no 181.

58. Kâşân, sene 457, (A… 26 mm - 3,37 gr.),

A,

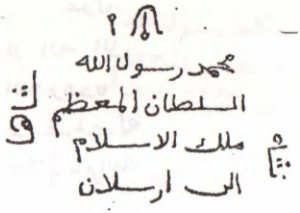
İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM (1969) neşredilmemiş.

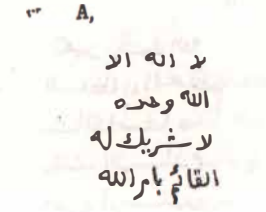
B,

Çev.; KURAN IX, 33

59. Nişabur, sene 457, (AL).

A,

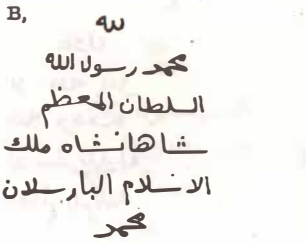
İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Cairo 340.

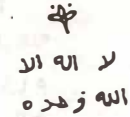
B,

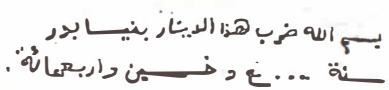
Çev.; KURAN IX, 33

60. Nişabur, sene 457 veya 459-?, (AL, 24 mm-3,22 gr.),

A,

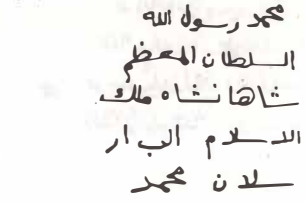

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
BM neşredilmemiş. (1968 no 14)

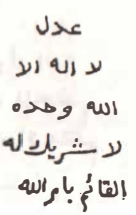
B,

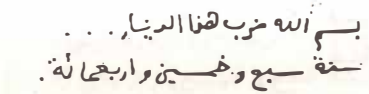
Çev.; KURAN IX, 33

61. ....., sene 457, (AL),

A,

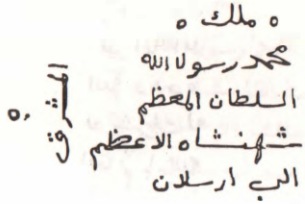

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
Un Tresor 215 no 164

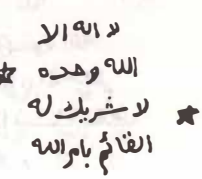
B,

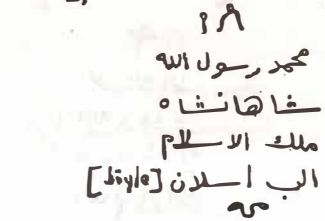
Çev.; .....

62. ...., sene 457, (AL, 22 mm.),

A

B,

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار . . . . .
سنة سبع و خمسين واربعمائة.

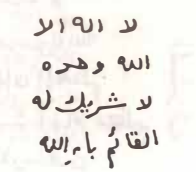
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

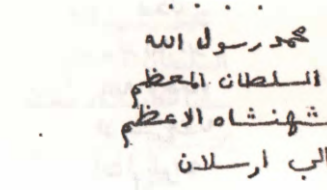
Ist.

63. Herat, sene 458, (AL),

A,

B.

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بهرات
سنة ثمان وخمسين واربعمائة.

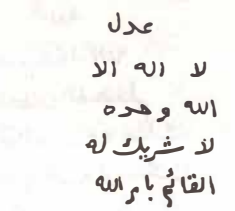
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; ?

Un Tresor 216 no 165,

64. Merv, sene 458, (AL),

A

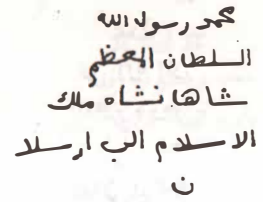
İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بمرو
سنة ثمان وخمسين و اربعمائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Un Tresor 217, no 185.

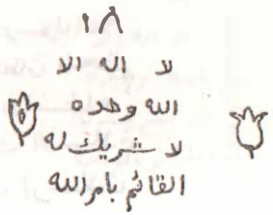
B

Çev.; KURAN IX, 33

65. Isbahan, sene 459, (AL, 23 mm - 3,65 gr.), lev. III,

A

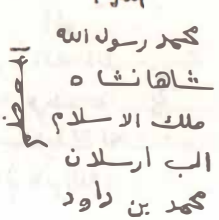
İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار باصبهان
سنة تسع و خمسين و اربعمائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş.

B

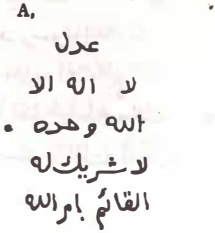

[ince yazılmıştır]

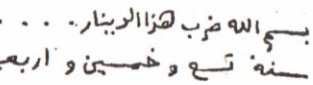
Çev.; KURAN IX, 33

66. ....., sene 459, (AL).

A,

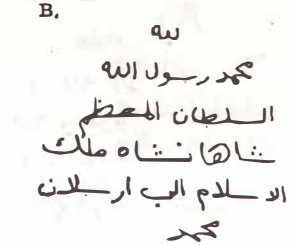

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
Un Tresor 217 no 191.

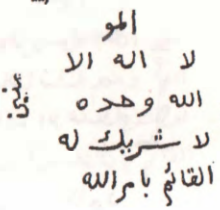
B,

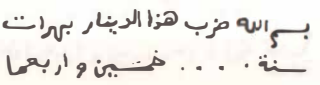
Çev.; KURAN IX, 33

67. Herat, sene 45. (AL). -

A,

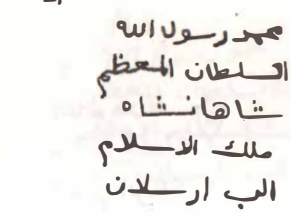

İç çev.;

; KURAN XXX, 3-4
ior 216 no 183 .

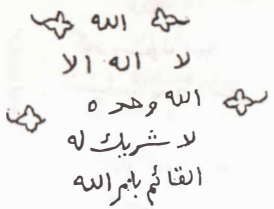
B,

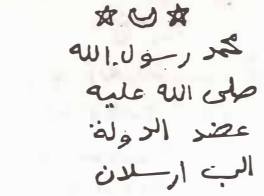
Çev.; KURAN IX, 33

68. .... sene (45.), (AL),

A,

B

İç çev.;

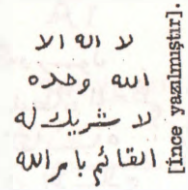
Dış çev.; .....

Un Tresor 214 no 151

Çev.: KURAN IX. 33

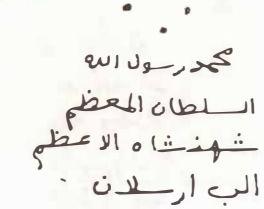
69. Herat, sene 460, (AL),

A,

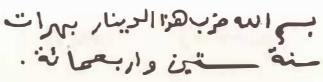

[İnce yazılmıştır].

B,

İç çev.;

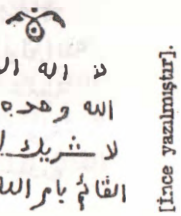
Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Un Tresor 216 no 167-168

Çev.; KURAN IX, 33

70. Merv, sene 460, (AL.,

A,

[İnce yazılmıştır].

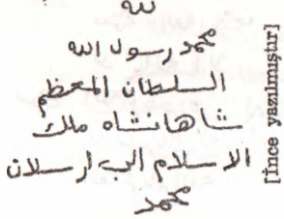
İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بمرو
سنة ستين و اربعمائة .

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Un Tresor 217

B,

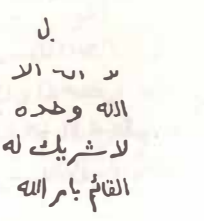

[İnce yazılmıştır]

Çev.; KURAN IX, 33

71. er-Reyy, sene 46

A,

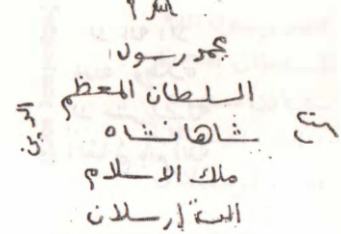
İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار (بالري؟)
سنة احدى و ستين [و yok] اربعمائة .

Dış çev.; KURAN IX, 33 (böyle)

NHR 204 nc 238.

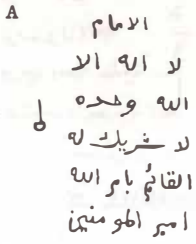
B,

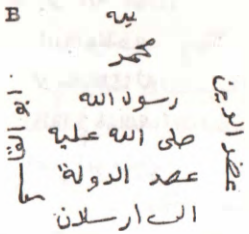
Çev.; KURAN IX, 33

72. Medinet-es-Selâm, sene 461, (AL, 28 mm - 2,6 gr.), lev. III,

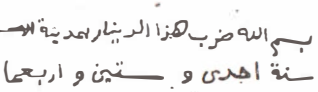
A

B

İç çev.;

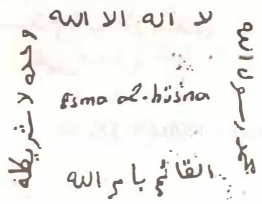
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş.

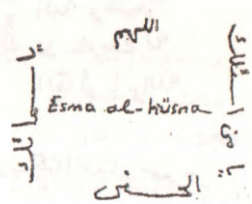
73. Merv, sene 461, (AL, 27 mm.), lev. XI,

A

İç çev.: [السلطان]

B

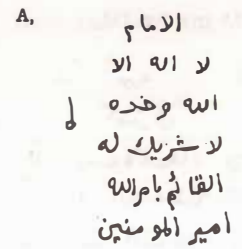

Çev..

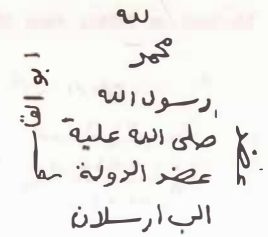
Ist. no 1047.

74. Medînet-es-Selâm, sene 462, (AL, 29 mm- 4,25 gr.), lev. III.

A,

B,

İç çev.;

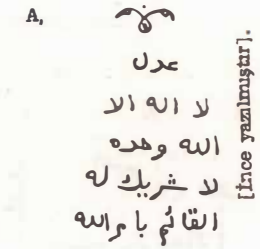
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM (no 326) neşredilmemiş.

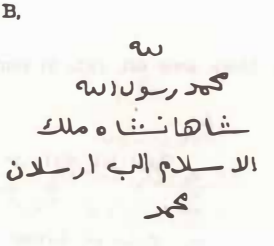
75. Merv, sene 462, (AL),

A,

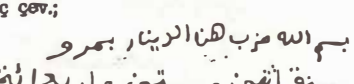
[İnce yazılmıştır].

B,

[İnce yazılmıştır].

İç çev.;

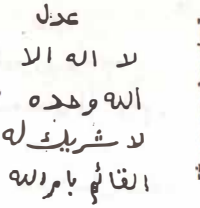
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Ura Tresor 217 no 197 - 198.

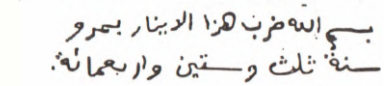
76. Merv, sene 463, (AL),

A,

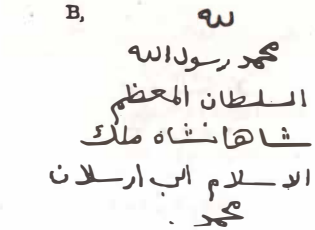
[İnce yazılmıştır]

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
Un Tresor 217 no 199

B,

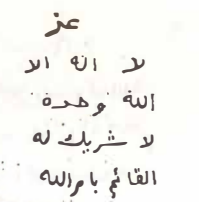

[İnce yazılmıştır]

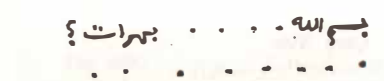
Çev.; KURAN IX, 33

77. Herat, sene 465, (AL).

A,

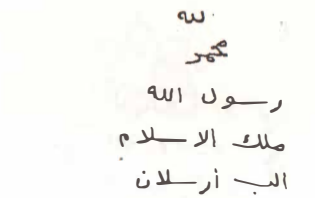

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
Un Tresor 218 no 208.

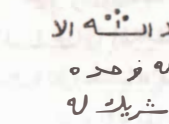
B,

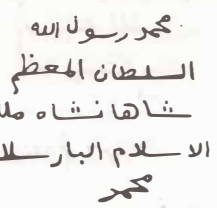
Çev.; KURAN IX, 33

78. Nişabur, sene 465, (AL, 23 mm - 4,72 gr.), lev. III,

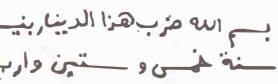
A,

B,

İç çev.:

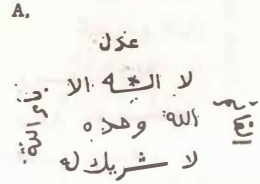
Çev.; KURAN LX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

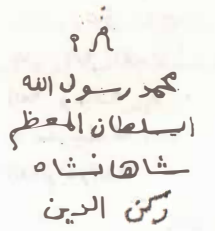
BM III 30 no 60.

79. Basım yeri ve tarihi yok, (G, 17 mm - 3,09 gr.)

A,

B,

İç çev.; Yok

Çev.; Yok.

Cont. Num. Orien. 1,45. (Para üzerinde القائم بامر الله ibaresi bulunduğundan tarih 467 den öncedir.)

80. Herat, sene (456 - 467), (AL),

A,

[فتح]
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
القائم بامر الله

[Ince yazılmıştır].

B,

لله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
شاهانشاه ملك
الاسلام البار
سلان محمد

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بهرات
سنة . . . . . [اربعمائة]

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Un Tresor 218 no 206.

81. Urmiye, ? tarih yok*, (G. 19 mm - 2,75 gr, ayarı düşük),

A,

İç çev.;

[محمد رسول الله صلى الله عليه] وسلم
السلطان

B,

Çev.;

لا اله الا الله [محمد رسول الله] بامر الله

Dış çev.; المعظم ملك الاسلام البار سلان

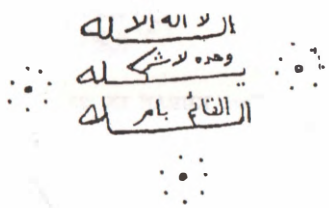
Noun. Cont. 147 no 477.

*Tari 453 - 465 arasındadır.

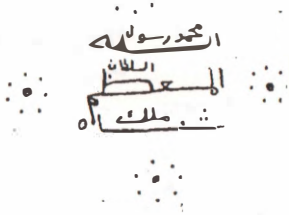
III. Celâl-ed-Din Ebû'l-Feth MELİK ŞAH, (465-485/1072-1092)

82. ....., sene ...(465-467)*, (G. 23 mm - 4,12 gr.), lev. III,

A,

B,

İç çev.; .....

Dış çev.; .....

BM III 32 no 63.

Çev.; .....

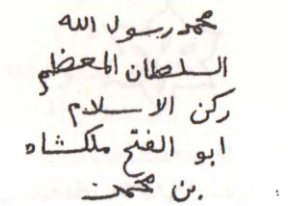
* Para üzerinde «al-Kaim» adı olduğundan tarih 465-467 arasındadır.

83. Nişabur, sene 468, (AL, 24 mm- 4,02 gr.),

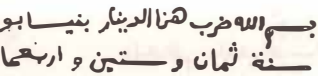
A,

B,

İç çev.;

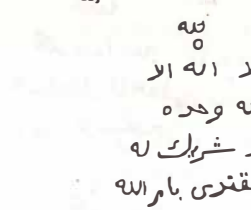
Çev.; KURAN IX, 33,

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

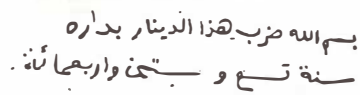
BM (1968 no. 6) neşredilmemiş.

84. Dara, sene 469, (AL, 24 mm - 2,89), lev. III.

A,

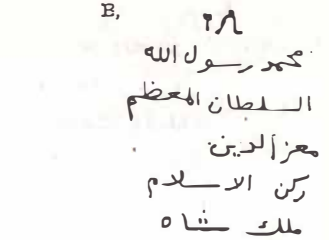
İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM (no 324) neşredilmemiş.

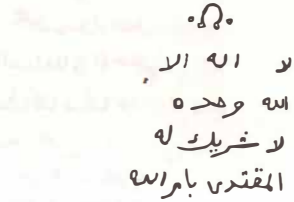
B,

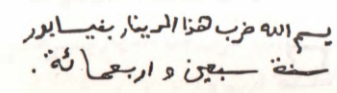
Çev.; KURAN IX, 3?

85. Nişabur, sene 470, (AL, 23 mm - 4,05 gr.)

A,

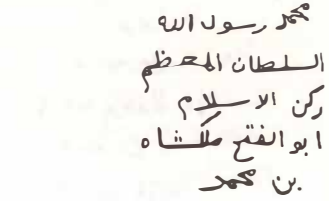
İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş.

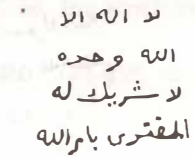
B.

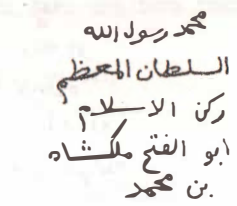
Çev.; KURAN IX, 33

86. Nişabur, sene 471, (AL, 24 mm - 4,68 gr.), lev. III,

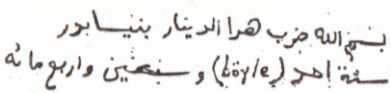
A,

B,

İç çev.;

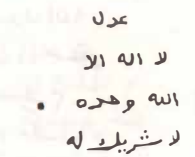
Çev.: KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

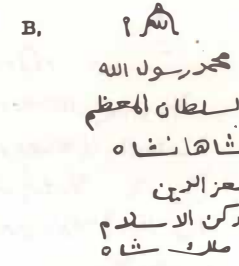
BM IX 276 no 60 t.

87. er-Reyy sene 472 - ? veya 482 - ? (AL),

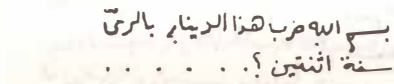
A,

B,

İç çev.;

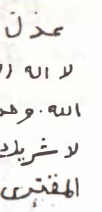
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

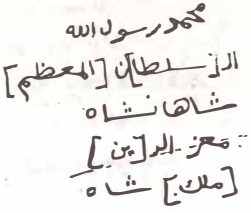
NHR 205 no 239.

88. er-Reyy, sene 473-?, (AL),

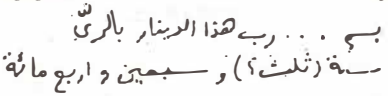
A,

B. ١٨١

İç çev.;

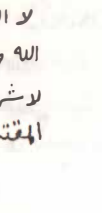
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

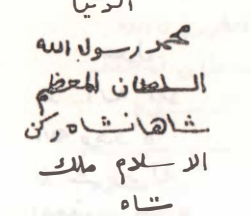
NHR 205 no 240.

89. Serhas, sene (47) 4, (G),

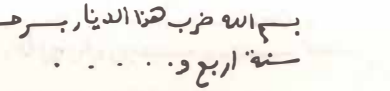
A,

B.

İç çev.;

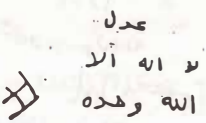
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

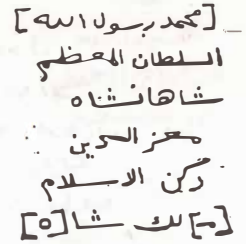
Cont. Numis Orien, 1, 45.

90. er-Reyy, sene 475 veya 485, (AL),

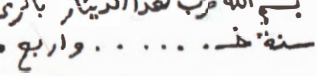
A.

B,

İç çev.;

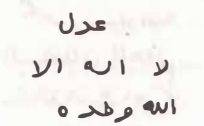
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

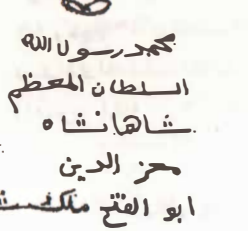
NHR 206 no 241.

91. Isfahan, sene 475 veya 485, (AL, 19 mm - 1,71 gr.), lev. III,

A.

B,

İç çev.;

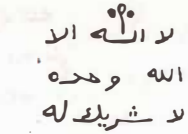
Çev.; .....

Dış çev.; .....

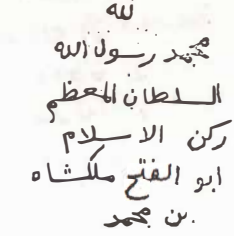
BM III 32 no 62.

92. Nişabur, sene 475, (AL, 25 mm - 3,61 gr.).

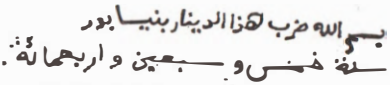
A,

B

İç çev.;

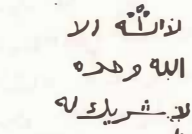
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

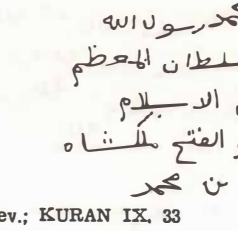
BM neşredilmemiş.

93. Nişabur, sene 476, (AL, 23 mm - 2,92 gr.),

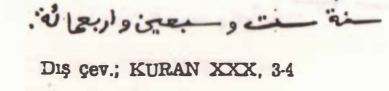
A,

B,

İç çev.;

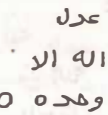
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş.

94. er-Reyy, sene 477, (AL),

A,

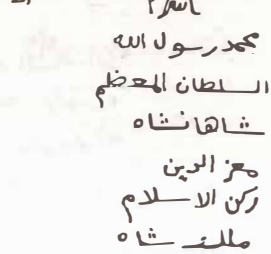
İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

NHR 206 no 242 A.

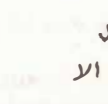
B,

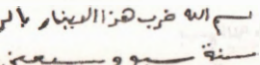
Çev.; KURAN IX, 33

95. er-Reyy, sene 477, (AL),

A,

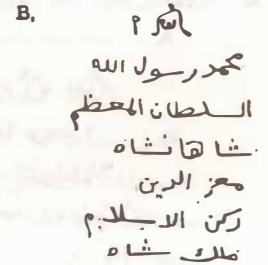
İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

NHR 206 no 242 B.

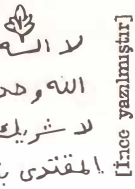
B,

Çev., KURAN IX, 33

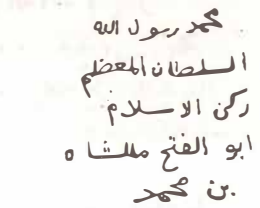
96. Nişabur, sene 478, (AL),

A,

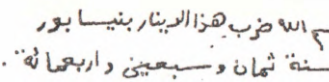

[İnce yazılmıştır]

B.

İç çev.;

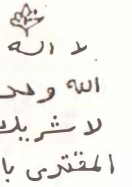
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

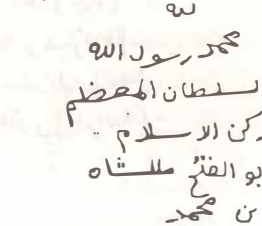
BM neşredilmemiş.

97. Nişabur, sene 479, (AL, 23 mm - 3.09 gr.)

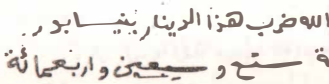
A,

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş.

98. Nişabur, sene 47, (G, 17 mm - 2,04 gr.),

A,

لا اله ا ...

B,

محمد رسول الله
السلطان المعظم
ركن الاسلام
ملكشاه

İç çev.;

بنيابور . . . . .
سبعين واربعمائة

Çev.. .. ..

Dış çev.; .....

BM neşredilmemiş.

93 Nişabur, sene 47., (G. 16 mm - 1,84 gr.),

A,

لا اله [الا الله]
الله وحده [ده]
لا شريك [له]
المقتدى [بامرالله]

B,

[السلطا]ن المعظم
[ركن] الاسلام
. . . . . .

İç çev.;

بنيابور . . . . .
سبعين واربعمائة

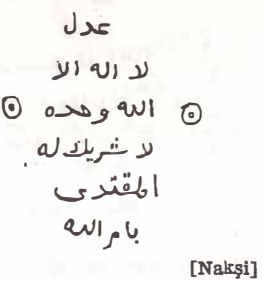
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş.

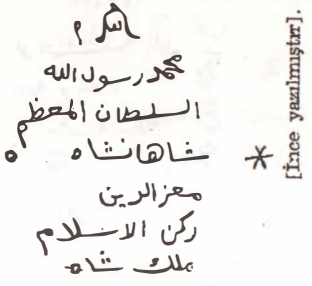
100.--er-Reyy, sene 480, (AL),

A,

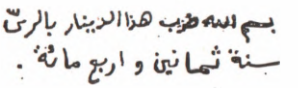
[Nakşi]

B,

[İnce yazılmıştır].

İç çev.;

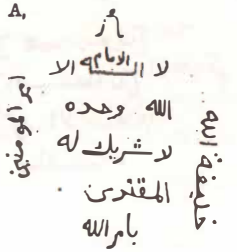

Çev.; KURAN IX, 33

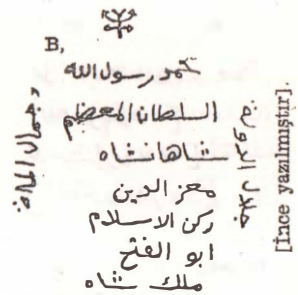
Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
NHR 207 no. 243.

101. er-Reyy, sene 481, (AL),

A,

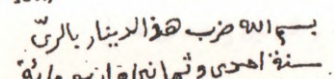

B,

[İnce yazılmıştır].

İç çev.;

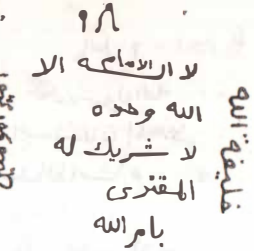

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
NHR 207 no 244 A.

102. er-Reyy, sene 481, (AL),

A,

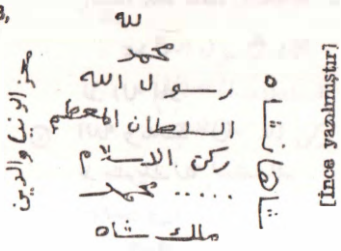
İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بالرى
سنة احدى و ثمانين واربع مائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3.4

NHR 208 no 244 B.

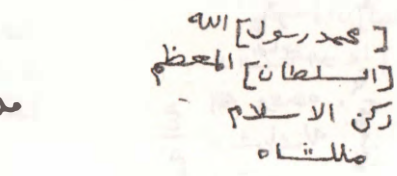
B,

Çev.; KURAN IX, 33

103. Nişabur, sene 482, (G, 21 mm - 5,69 gr.),

A,

İç çev.;

الدرهم بنيسابور
سنة اثنتين و ثمانين و اربعمائة.

Dış çev.; Yok.

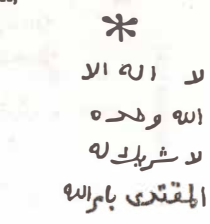
BM neşredilmemiş.

B,

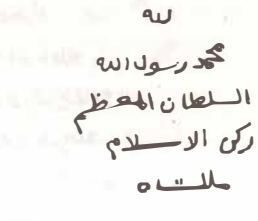
Çev.; .....

104. Nişabur, sene 482, (G, 17 mm - 3,93 gr.),

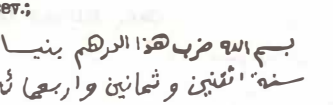
A,

B,

İç çev.;

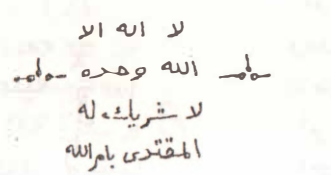

Çev.; ....

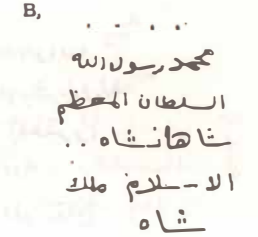
BM neşredilmemiş

105. Merv, sene 483, (AL, 22 mm.),

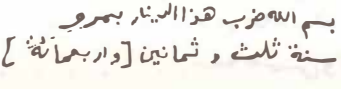
A,

B,

İç çev.;

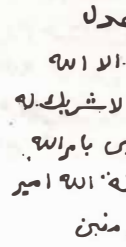
Çev.; .....

Dış çev.; .....

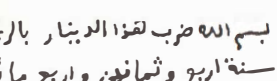
BM (alçı kalıp)

106. er-Reyy, sene 484, (AL),

A,

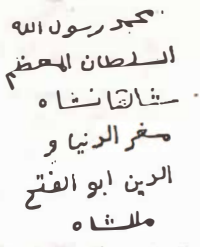

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3.4
NHR 208 no 244 X.

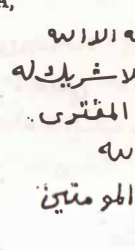
B,

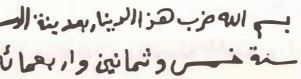
Çev.; KURAN IX, 33

107. Medinet-es-Selâm, sene 485, (AL, 24 mm - 3,95 gr.), lev. III,

A,

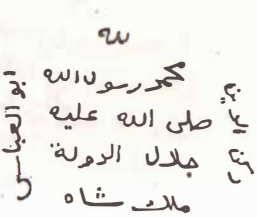

İç çev.,

Dış çev.; KURAN XXX, 3.4
BM 31 no. 61.

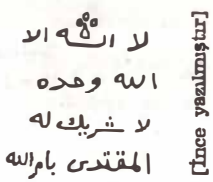
B,

Çev.; KURAN IX, 33

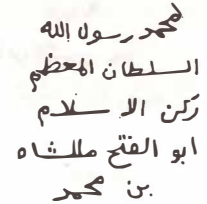
108. Nişabur, sene 485. (AL, 22 mm- 4,81 gr.),

A,

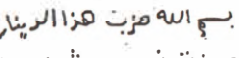

[İnce yazılmıştır]

B,

İç çev.;

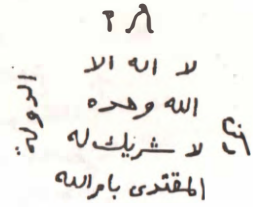
Çev.; KURAN LX. 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

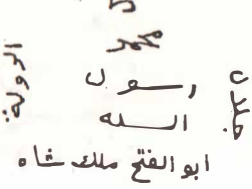
BM neşredilmemiş.

109. Nişabur, sene (465-485), (G. 21 mm - 1,46 gr.), lev. III,

A,

B,

İç çev.;

Çev.; .....

Dış çev.; Yok

BM neşredilmemiş

110. Isfahan, sene yok (467-485), (G, 22 mm - 5,06 gr. ayarı düşük)

A,

المقتدى بامرالله

ضرب

B,

محمد رسول الله

السلطان المعظم

شاهانشاه

ملبشاه

باصفهان

Cont. Numis Orien. 1,45.

111. ....., sene ....., (AL, 27 mm.), lev. XI,

A.

عدل

لا اله الا

الله وحده

لاشريك له

المقتدى بأمرالله

İç çev.; .....

Dış çev.; .....

B.

ابو الفتح

محمد رسول الله

السلطان المعظم

شاهانشاه

[ملك] شاه

Çev.; .....

no. 1049

112. Medinet-es-Selâm, sene 486, (AL, 25 mm.), Lev. XI,

A,

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
الامام المقتدى
بامر الله
امير المومنين

B,

لله
محمد رسول الله
صلى الله عليه
جلال الدولة
ملكشاه

ابو العباس

İç çev.:

بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة ست و ثمنين واربعمائة.

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
Ist. no 1048.

113. Nişabur, sene 48, (G. 21 mm-5.78 gr.),

A,

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المقتدى بامر الله

B,

لله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
ركن الاسلام
ملكشاه

Çev.;

بنيابور
ثمانين واربعمائة

Çev.; .....

BM neşredilmemiş. (Çift baskı)

114. Nişabur, sene 48., (G, 22 mm - 4,34 gr.),

A,

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

B,

[محمد رسو]ل الل[ه]
السلطان المعظم
ركن الاسلام
ابو الفتح ملك
شاه

Çev.;

Çev., ...

ضرب بنيسابور
سنة ثمانين و اربعمائة

BM neşredilmemiş.

IV. Nasır-ed-Din MAHMUD, (485-487/1092-1094).

115. Isfaban, sene 486 (AL, 27 mm-3,9 gr.), Lev. XI.

A,

فتح
لا اله الا الله
المقتدى بامرالله
السلطان المعظم
محمود بن ملشاه

B,

ايل ارسلان
محمد رسول الله
السلطان الاعظم
محيى الدنيا والدين
اسميل بن الب
سنقر بلكه

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار باصبهان
سنة ست و ثمنين و اربعمائة

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

İst. No 1050, A. Tevhit IV no 876.

116. Medinet es-Selâm sene, 486, (AL 25 mm-4,017 gr.),

A,

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
المقتدى
بامر الله امير
المومنين

B,

الله
محمد
رسول الله
صلى الله عليه

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة ست و ثمنين و اربعمائة

Çev.; KURAN IX, 33

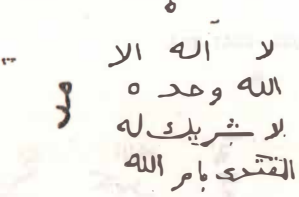
Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM IX 277 no 62 d.

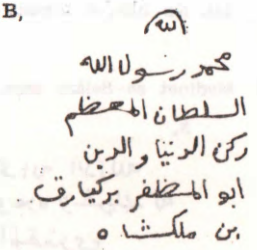
V. Rukn ed-din Ebu Muzaffer BERKYARUK, (487-498/1094-1105)

117. el-Ahvaz, sene 486, (AL, 22 mm-3,46 gr.)

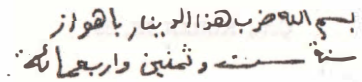
A,

B,

İç çev.,

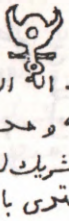
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

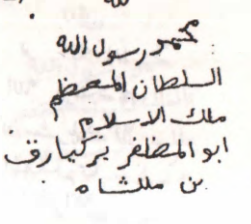
BM neşredilmemiş.

118. (er-Reyy), sene 486, (AL, 21 mm - 3.175 gr.), lev. IV,

A,

B,

[İnce yazılmıştır]

İç çev.;

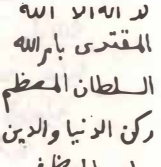
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; .....

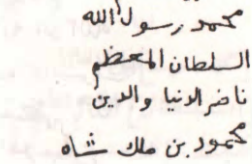
BM IX 278 no 64 s.

119. Isfahan, sene 466 (AL),

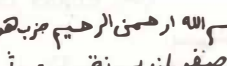
A,

B.

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

Longperier, JA 1845, 4. seri, IV, s. 306-313.

120. er-Reyy, sene 487, (AL),

A,

لله
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المقتدى
بامر الله

B, محمد رسول الله
السلطان المعظم
ركن الدنيا والدين
ملك الاسلام
والمسلمين ابو
المظفر
بن ملكشاه

بركيارق

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بالريّ
سنة سبع وثمنين واربع مائة .

Çev.; KURAN IX 33

Dış çev.; (KURAN XXX, 3-4) ?
NHR 209 no 246, (Paris)

121. Medinet es-Selâm, sene 487, (AL, 27 mm-3,86 gr.), lev. IV.

A,

الامام
لا اله الا الله
وحده لا شريك له
المستظهر بالله
امير المومنين

B,

لله
محمد رسول الله
صلى الله عليه
عمر الدولة
القاهرة
بركيارق

İç çev.;

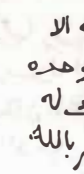
بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة سبع و ثمنين و اربعمائة.

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3.4
BM III 33 no 65, Ist. no 1051, (A. Tevhid IV 62 no 88).

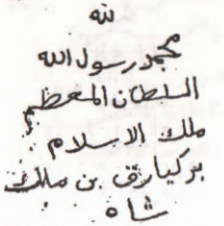
122. Nişabur, sene 487, (G, 21 mm - 4,57 gr.),

A,

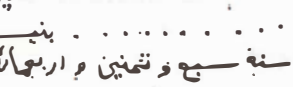

[İnce yazılmıştır]

B,

İç çev.;

Çev.: ....

Dış çev.; Yok.

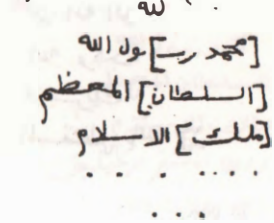
BM neşredilmemiş.

123. Nişabur, sene 48 (7). (G, 21 mm - 4,52 gr.).

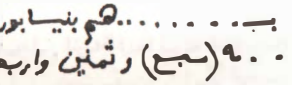
A.

Tamamen silik

B,

İç çev.;

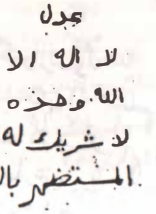

Çev.; .....

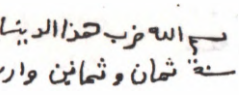
BM neşredilmemiş.

124. er-Reyy, sene 488, (AL).

A,

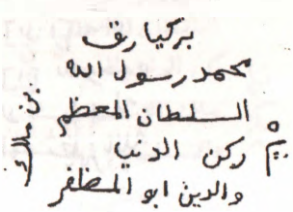

İç çev.;

Dış çev.;
NHR 210 no 247. (Paris).

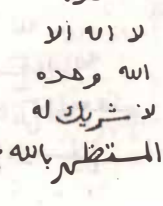
B,

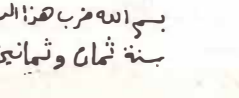
Çev.; KURAN IX, 33

125. er-Reyy, sene 488, (AL, 23 mm - 2,45 gr.), lev. IV,

A,

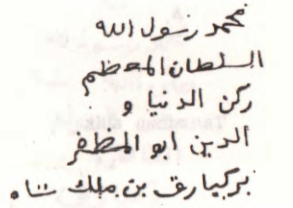

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
BM neşredilmemiş.

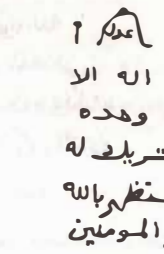
B,

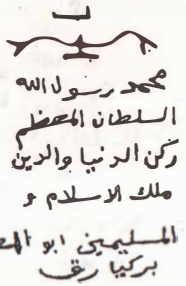
Çev.; KURAN IX, 33

126. İsbahan, sene 488, (AL, 26 mm - 3,93 gr.), lev. IV,

A,

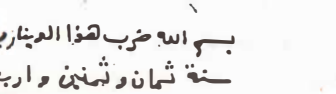

B,

Dış çev.; 1

Çev.; KURAN IX, 33

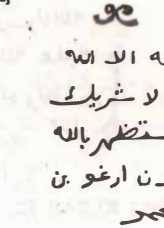

Dış çev.; KURAN XXX, 3.4

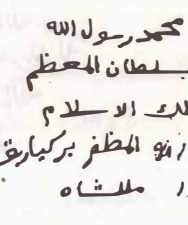
BM neşredilmemiş.

127. İsbahan, sene 48 (8), (AL, 22 mm - 3,51 gr.),

A,

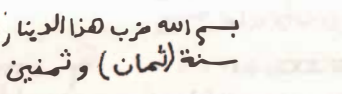

B,

Çev.;

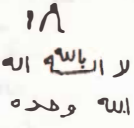
Çev.; .....

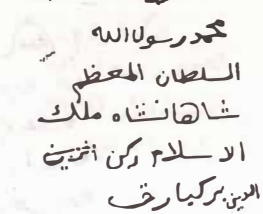
BM neşredilmemiş

128. Kâşân, sene 488, (AL, 19 mm - 3.73 gr.), lev. IV,

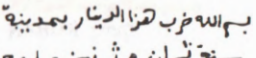
A

B,

İç çev.;

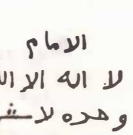
Çev.; (KURAN IX, 33)

Dış çev.; ..... (KURAN XXX, 3-4)

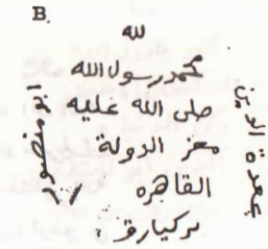
BM neşredilmemiş.

129. Medinet es-Selâm, sene 488, (AL, 25,5 mm - 3,65 gr.), lev. IV,

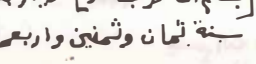
A,

B.

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM IX 278 no 65 c, A. Tevhid IV 63 no 89.

130. Nişabur, sene 48 (8), (G, 21 mm - 4,34 gr.),

A,

لا اله الا الله
وحده لا شريك
. . . . . .

B,

لله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
. . . . الدنيا والدين
بركيارق بن ملك
[ش]اه

Çev.;

بـ . . . . . بنيابور
سنة (ثمان) وثمنين واربعمائة .

Çev.; ....

BM neşredilmemiş.

131 Nişabur, sene 488, (G, 20 mm - 5,44 gr.),

A.

. . . . .
لا شريك له
المستظهر بالله

B;

لله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
. . . . ا والد . . .
. . . . . .
ارسلان أرغو بن
محمد

İç çev.;

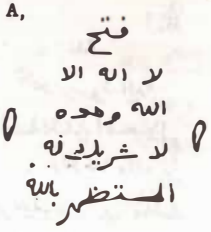
بـ . . . . . بنيابور
سنة ثمان وثمنين واربعمائة .

Çev.; ....

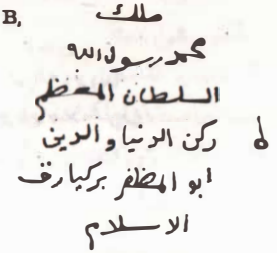
BM neşredilmemiş. (Arslan Argun'a ait bk. notlar)

132. İsbahan, sene 489, (AL, 24 mm-2,93 gr.), lev, IV,

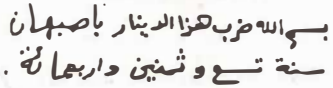
A,

B,

İç çev.;

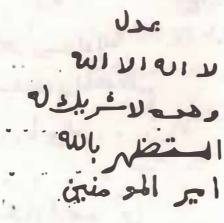
Çev.: KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

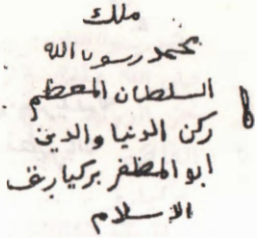
BM neşredilmemiş.

133. İsbahan, sene 489, (AL, 23 mm-3,7 gr.), lev. VI,

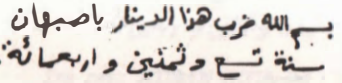
A,

B,

İç çev.;

Çev.: KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX. 3-4

BM neşredilmemiş.

134.—Medinet-es-Selâm, sene 489, (AL, 25 mm-3,07 gr.), lev. IV

A,

الامام
لا اله الا الله
وحده لاشريك له
المستظهر بالله
امير المؤمنين

B,

لله
محمد رسول الله
صلى الله عليه
عضد الدولة
القاهرة
بركيارق

İç çev.:

بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة تسع وثمنين واربعمائة

Çev.: KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM III 34 no 66.

135. ....., sene 489, (AL, 22 mm-2,77 gr.), lev. V,

A,

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المستظهر بالله

B,

شاه
محمد رسول الله
السلطان المعظم
ركن الدنيا و
الدين ابو المظفر
بركيارق [بن ملك]

İç çev.:

. . . . . .
سنة تسع وثمنين واربعمائة

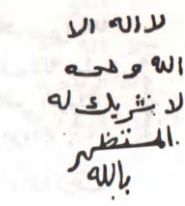
Çev.: KURAN IX, 33

Dış çev.; .....

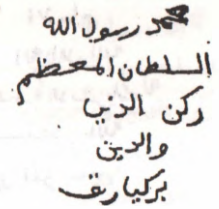
BM neşredilmemiş.

136. er-Reyy, sene 490, (AL),

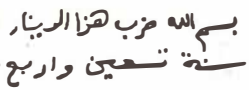
A,

B,

İç çev.

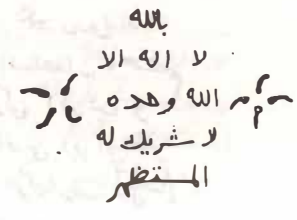
Çev; KURAN IX 33

Dış çev.; ?

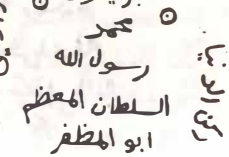
NHR 210 no 248 A.

137. İsbahan, sene 490, (AL, 22 mm-3,97 gr.), lev. V,

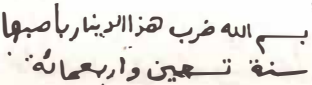
A,

B,

İç çev.;

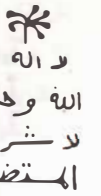
Çev.; KURAN IX 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

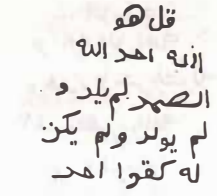
BM neşredilmemiş.

138. el Ahvaz, sene 491, (AL, 16 mm - 1,92 gr. Yarım Dinar.), lev. V.

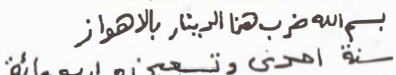
A,

B,

İç çev.;

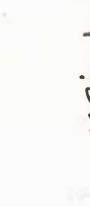
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; ?

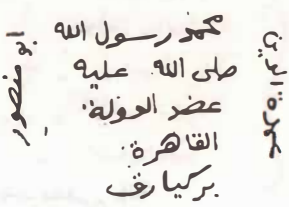
BM IX 278 no 66 d.

139. Medinet el-Selâm, sene 492, (AL, 25 mm. - 4,5 gr.), lev, V,

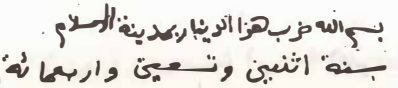
A,

B,

İç çev.;

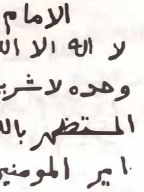
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

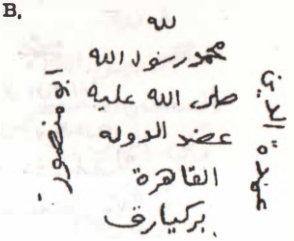
A. Tevhid IV 63-64 no 90. BM neşredilmemiş.

140. Medinet-es-Selâm, sene 493, (AL, 23 mm - 3,76 gr.), lev. V,

A,

B.

İç çev.;

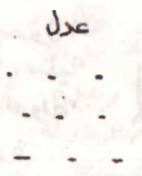
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

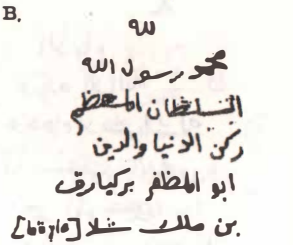
BM neşredilmemiş.

141. ...er-Reyy (Lar?), sene 494, (AL),

A,

B.

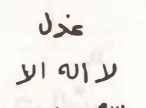
İç çev.;

[بسم الله ضرب هذا الدينار . . .
سنة اربع وتسعين واربعمائة]

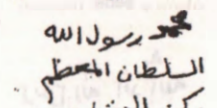
NHR 211 no 248 X

142. -er-Reyy, sene 495, (AL),

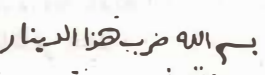
A,

B,

İç çev.;

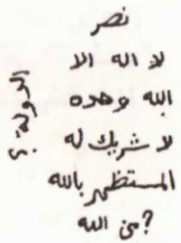
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; ?

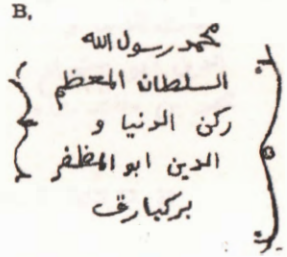
NHR 211 no 249 A. (Paris)

143. Zencan, sene 495, (AL, 26 mm.)., lev. V.

A,

B,

İç çev.;

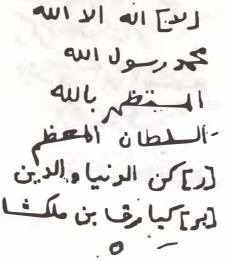

Çev.; KURAN IX, 33

BM neşredilmemiş.

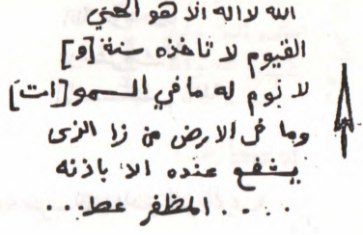
144. ..... , sene ..... (AL),

A,

İç çev.; .....
.....
Dış çev.; ....
Un Tresor 219 no 212

B,

Çev.; .....

VII. Gıyas ed-din Ebu Şuca MUHAMMAD TAPAR. (498-511/1105-1118)

146. Avah, sene 493, (AL, 22 mm-2,58 gr.), lev. V.

A,

عدل
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المستظهر بالله

B.

الله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
غياث الدنيا و
الدين ابو شجاع
محمد بن ملك شاه

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار باوه
سنة ثلث وتسعين واربعمائة.

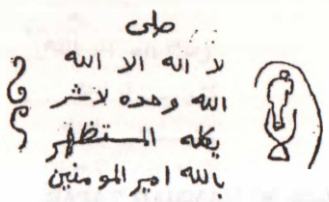
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

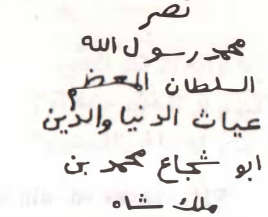
BM neşredilmemiş.

147. Zencan, sene 494, (AL. 27 mm-2,97 gr.), lev.; V,

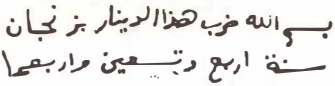
A,

B,

İç çev.;

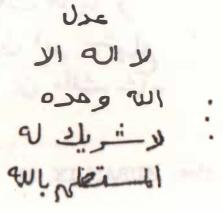
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

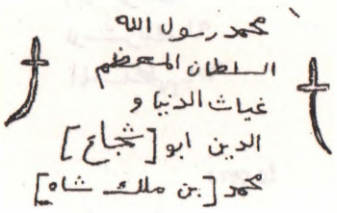
BM neşredilmemiş.

148. Zencan, sene 494, (AL, 27 mm - 2,78 gr.), lev. V,

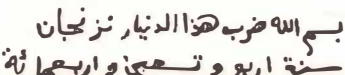
A,

B,

İç çev.;

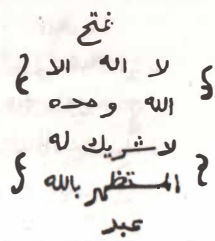
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

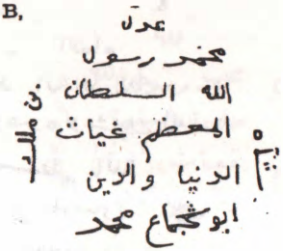
BM neşredilmemiş.

149. Loridcan, sene 496, (AL, 25 mm- 2,8 gr.), lev.,

A,

B,

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا [bâriq] الدينار بلور رجان
سنة ستة [sitte] وتسعين واربع مائة.

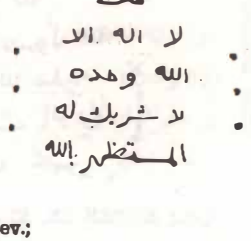
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

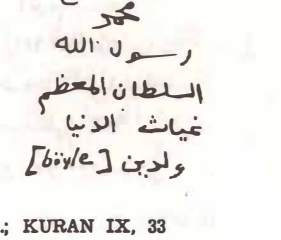
BM 35 no 67.

150. er-Reyy, sene 499, (AL),

A,

B,

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بالري ؟
سنة تسع و تسعين واربع مائة.

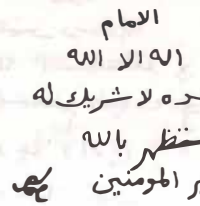
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; ?

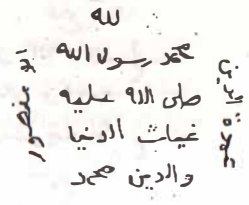
NHR 212 no 250 A. (Paris),

151. Medinet-es-Selâm, sene 500, (AL, 25 mm-4,82 gr.), lev. VI

A,

B,

İç çev.;

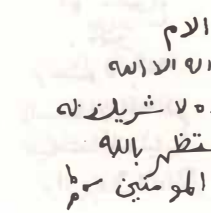
Çev., KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

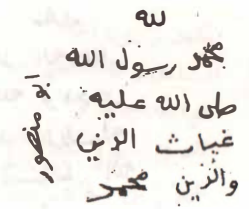
BM 35 no 68.

152. Medinet-es-Selâm, sene 501, (AL, 25 mm-2,83 gr.). lev. VI

A,

B,

İç çev.;

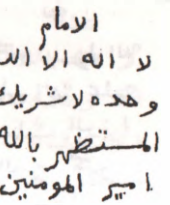
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

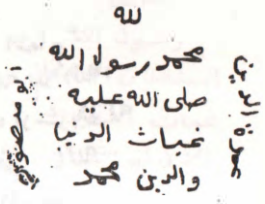
BM neşredilmemiş.

153. Medinet-es-Selâm, sene 502, (AL, 24 mm-3,25 gr.), lev. VI.

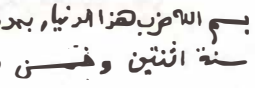
A,

B,

İç çev.;

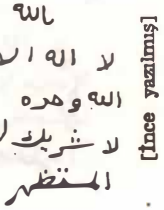
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM III 35 no 69, İst. no 1052.

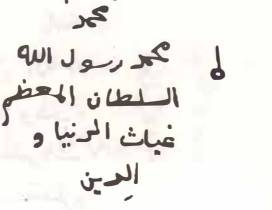
154. İsbahan, sene 503, (AL, 22 mm-4,80 gr.), lev. VI,

A,

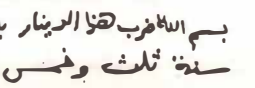

[İnce yazılmış]

B,

İç çev.;

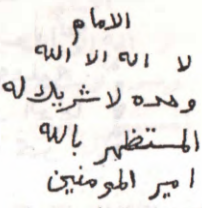
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

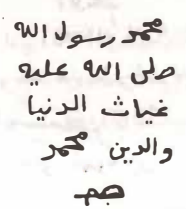
BM III 35 no 70.

155. Medinet-el-Selâm, sene 503, (AL, 25 mm 3,12 gr.), lev VI.

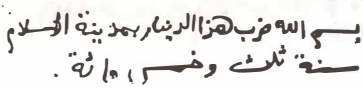
A,

B,

İç çev ;

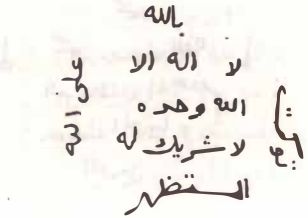
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

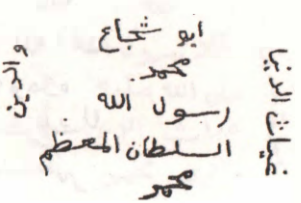
BM neşredilmemiş.

156. İsbahan, sene 504, (AL, 22 mm-2,6 gr.), lev. VI,

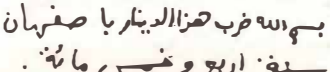
A,

B,

İç çev.;

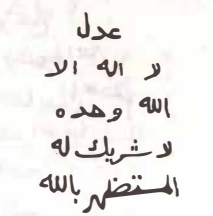
Çev. ; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

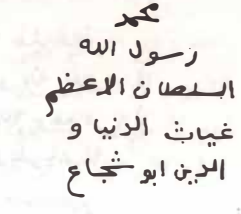
MB III 36 no 71

157. İsbahan, sene 506, (AL, 22 mm - 2,9 gr.),

A

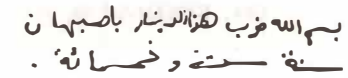

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

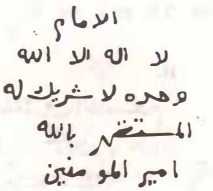

Dış çev.; (KURAN XXX, 3 - 4)

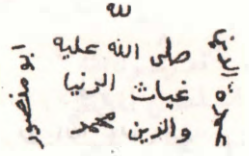
Kâbil 92 no. 578, Nakşibandi, Sümer V. I. 103 (al-Ahwaz), Markoff 371 no 51 - 55

158. Madinet es-Selâm sene 506, (AL, 24 mm - 4,989 gr.), lev. VI,

A

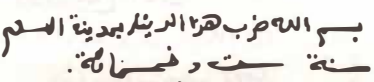

B

İç çev.;

Çev.: KURAN IX, 33

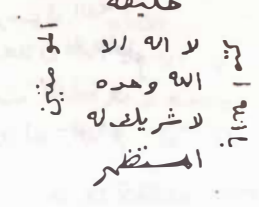

Dış çev.; (KURAN XXX, 3 - 4)

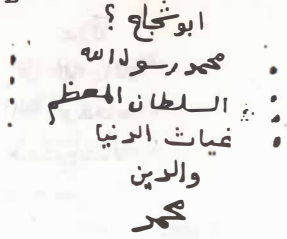
BM III 36 no 72.

159. Isbahan, sene 509 ? (AL, 2 mm - 3,95 gr.), lev. VI,

A

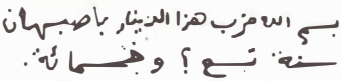

B

İç çev.;

Çev ; KURAN IX 33

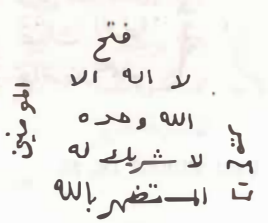

Dış çev.; (KURAN XXX, 3 - 4)

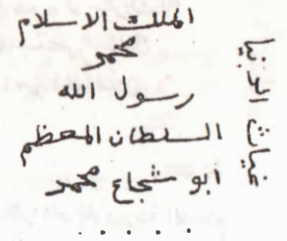
BM neşredilmemiş.

160. ....., sene (498 - 511 arası), (AL 22 mm., 2,31 gr.), lev. VI,

A

B

İç çev.; .....

Dış çev.; .....

BM neşredilmemiş.

Çev.; ....

VIII. Muiz ed-din Ebu Haris SANCAR, (511-552/1118-1157)

161. ..... sene 49., (G, 22 mm-3,4 gr. karışık altın.), lev. VI,

A

لا اله الا الله
محمد رسول الله
المستظهر بالله
السلطان المعظم
ركن الدنيا والدين
بركيارق بن ملكشا

B

الله لا اله الا هو الحي
القيوم لا تاخذه سنه ولا
نوم له ما في السموات و
ما في الارض من ذا الذي
يشفع عند الا باذنه
الملك المشرف عضد
الدولة سنجر

İç çev.;

بسم الله الرحمن الرحيم ضرب هذا . . .
. . . . ع وتسعين واربعمائة .

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM neşredilmemiş. [Tarih 494 veya 497 dir]

162. Nişabur, sene 496, (Al, 25 mm.) lev. XI,

A

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المستظهر بالله

B

لله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
ابو شجاع محمد
ملك المشرق سنجر

İç çev.;

[بسم الله ضرب هذا] الدينار بنيسابور
سنة ست وتسعين واربعمائة .

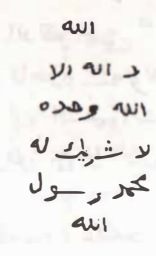
Çev.; KURAN IX. 33

Dış çev.; ... .

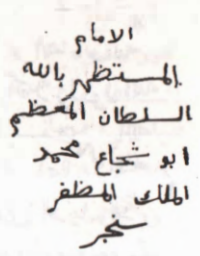
Ist. no 1053.

163. Nişabur, sene 498, (AL, 23,5 mm 4 gr.), lev. VII,

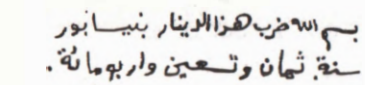
A,

B,

İç çev.;

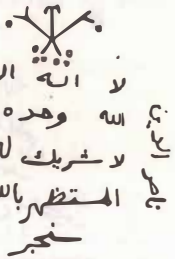
Çev ; KURAN IX, 33

Dış çev.; Yok.

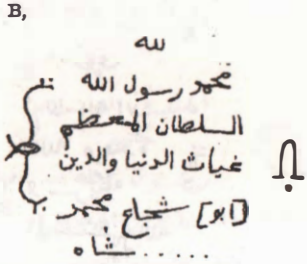
BM neşredilmemiş.

164. Merv, sene 49 (9?), (AL, 22 mm - 4,16 gr. Ayarı çok düşük.), lev. VII,

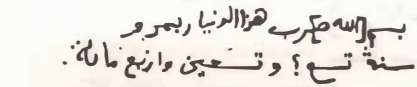
A,

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM III 36 no 73

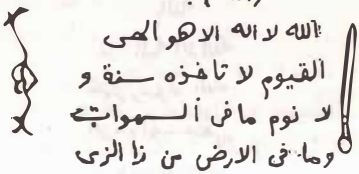
165. Bell., sene 49. (G, 23 mm - 2,84 gr.), lev. VII,

A

لا اله الا الله
محمد رسول الله
المستظهر بالله
ركن الدنيا والدين
برك ياوق بن ملكشا
٥

B

(الله) ؟
الله لا اله الا هو الحى
القيوم لا تاخذه سنة و
لا نوم ما فى السموات
وما فى الارض من ذا الذى
يشفع عنده الا باذنه
الملك المظفر عضد
الدولة سنجر

İç çev.;

. . . . . بيلغ
. . . تعيين واربعمائة

Çev.; .....

Dış çev.; .....

BM neşredilmemiş.

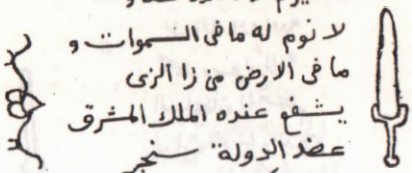
166. ....., sene 49., (G), lev VII,

A,

بالله
لا اله الا الله
محمد رسول الله
الامام المستظهر
السلطان المعظم
غياث الدنيا والدين
محمد بن ملكشا
٥

B

الله
الله لا اله الا هو الحى
القيوم لا تاخذه سنة و
لا نوم له ما فى السموات و
ما فى الارض من ذا الذى
يشفع عنده الملك المشرق
عضد الدولة سنجر
بن ملكشاه

İç çev.;

. . . . . تعيين و اربعمائة

Çev.; .....

Dış çev.; .....

BM neşredilmemiş.

167. ... ., sene ...., (G), lev. VII,

A

بالله
لا اله الا الله
محمد رسول الله
الامام المستظهر
السلطان المعظم
غياث الدنيا والدين
محمد بن ملكشاه

B

الله
الله لا اله الا هو الحي
القيوم لا تاخذه سنة و
لا نوم له ما في السموات و
ما في الارض من ذا الذي يشفع
عنده الملك المشرف
عضد الدولة سنجر
بن ملكشاه

İç çev.; .....
Dış çev.; .....
BM neşredilmemiş.

Çev.; .....

168. ...., sene ....., (G), lev. VII,

A

لا اله الا الله
محمد رسول الله
السلطان المعظم
غياث الدنيا والدين
محمد بن ملكشاه

B

الله
الله لا اله الا هو
القيوم لا تاخذه
المستظهر بالله
الملك المشرف عضد
الدولة سنجر بن ملك
شاه

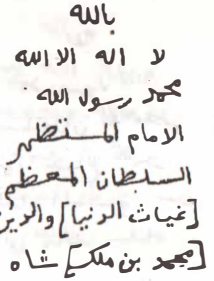

İç çev.; .....
Dış çev.; .....
BM neşredilmemiş.

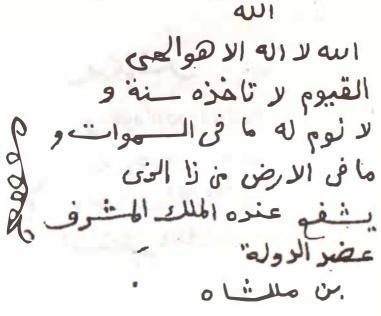
Çev.; .....

169 ....., sene ....., (G) lev, VII,

A

B

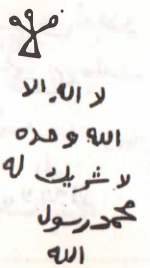

İç çev.; ....
Dış çev.; ....
BM neşredilmemiş.

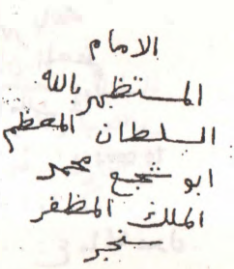
Çev.; ....

170. . ..., sene ....., (AL 21 mm - 3,82 gr.),

A

B

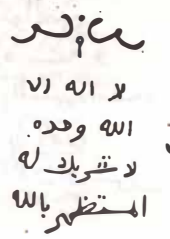

Çev.; .....
BM neşredilmemiş.

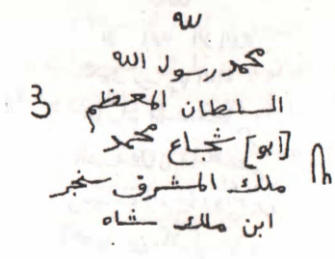
Çev.; ....

171. ... ., sene .... (510-512), (AL 22 mm.), lev VI.

A

B

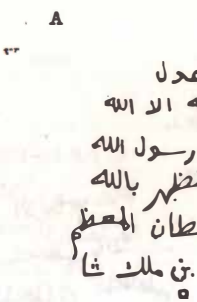

İç çev.; .....
Dış çev.; .....
BM neşredilmemiş.

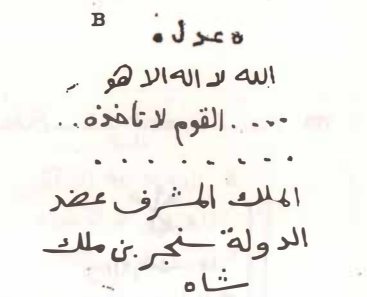
Çev: KURAN IX. 33

172. ....., sene ....., (AL, 21 mm-3,6 gr. ayarı düşük, lev. VII

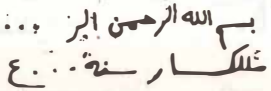
A

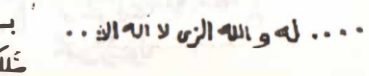
B

İç çev.;

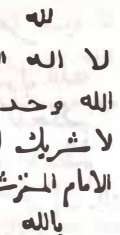
Çev.;

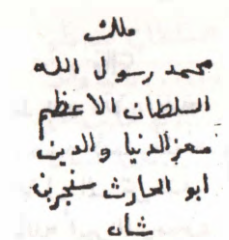
Dış çev.; KURAN XXX 3-4
BM III 37 no 74

173. ....., sene ..... (512-529), (AL, 22 mm - 3,4 gr.).

A

B

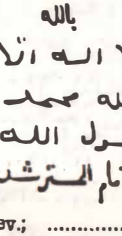
İç çev.; ..... Çev; .....

Dış çev.; ... .

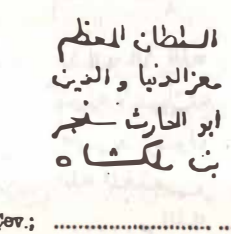
Kâbil 93 no 579.

174. ... ., sene ..... (512-529), AL, 23 mm - 4,5 gr.),

A

B

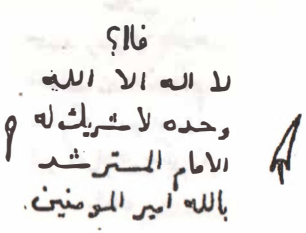
İç çev.; ..... Çev.; .....

Dış çev.; .....

Kâbil 93 no 580.

175. ....., sene ...., (AL)

A

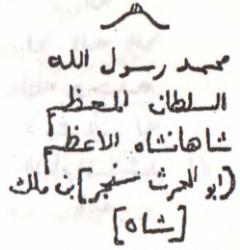

İç çev.; ....

Dış çev.; ....

Un Tresor 219 no 213

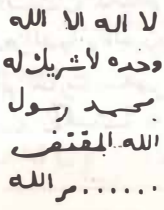
B

Çev.; ....

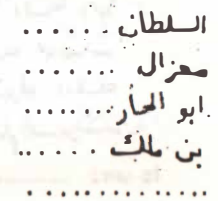
176. Basım yeri ve tarih yok, (530 dan sonra), (G, 22 mm - 3,7 gr.)

A

Kâbil 94 no 583

B

177. Basım yeri ve tarih yok, (530 dan sonra), (G, 22 mm 3,7 gr.).

A

لا اله الا
الله محمد
رسول الله
المقتفى ...

B

السلطان المعظم
.....دنيا والد
..... بو الحارث سنجر
.....ملكشاه

Kâbil 94 no. 584.

178. ...., sene ... .. (AL, 22 mm - 3,3 gr.) lev; VII

A

بالله
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
المستظ[هر]
[سنجر]

B

لله
السلطان المعظم
معزالدنيا والدين
ابو الحرث سنجر
بن [ملك شاه]

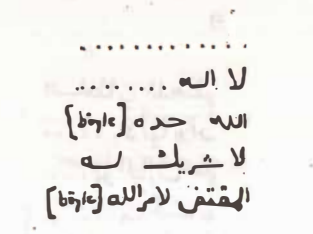
İç çev.; ..... Çev.; .....

Dış çev.; .....

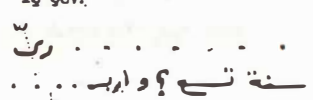
BM neşredilmemiş.

179. er-Reyy, sene 349 - ?, (AL),

A

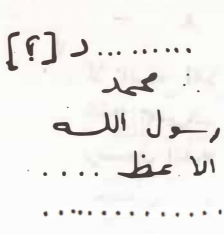
İç çev.

Dış çev.; ....

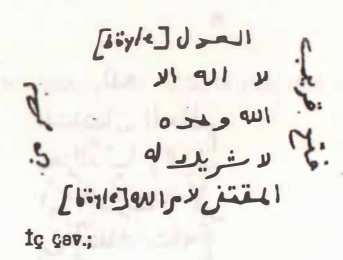
NHR 215 no 251 X.

B

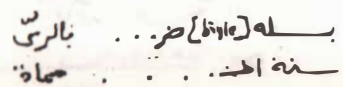

180. er-Reyy, sene 551 - ?, -(AL),

A

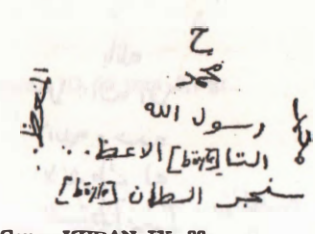

İç çev.;

NHR 215 no 251 y.

B

Çev.; KURAN IX. 33

181. ..... sene ..... (530-552). (G. 21 mm-2,4 gr.).

A

لا اله الا الله
وحده لا شريك
له الامام المقتفي
لا . . . . .

İç çev; ....

Dış çev.; .....

Kâbil 94 no 582.

B

محمد رسول الله
السلطان المعظم
معز الدنيا والدين
ابو الحارث سنجر
بن . . .

Çev.; ....

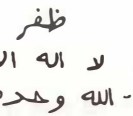
IRAK SELÇUKLULARI

511-590 / 1118 - 1192

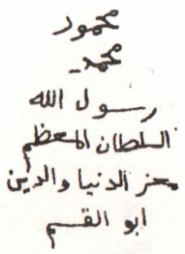
I. Mugis ed-din MAHMUD, (511-525/1118-1131)

182. İsbahan, sene 51 (1) veya 51 (2),* (AL 24 mm - 3,71 gr.), lev. VIII.

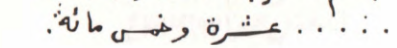
A

B

İç çev.;

Çev.; KURAN IX 33

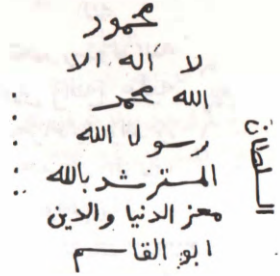
Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM. III 40 no 77

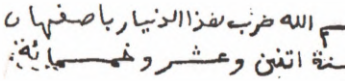
* Para üzerinde Halife el-Mustazhir'in adı bulunduğundan bu para 511 veya 512 tarihli olmalıdır.

183. İsbahan, sene 512, (AL, 23 mm - 4,73 gr.), lev. VIII.

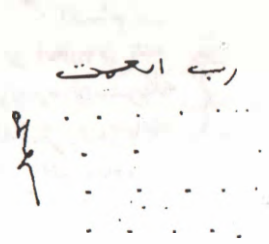
A,

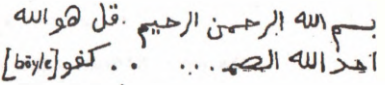
İç çev.;

B

Çev.;

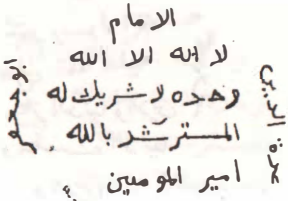

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

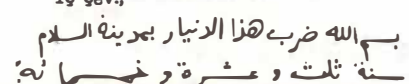
BM, III. 41 no 78.

184. Medinet es-Selâm, sene 513, (AL, 25 mm - 3,3 gr.), lev. VII,

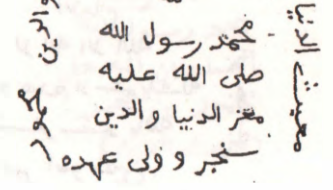
A,

İç çev.;

B,

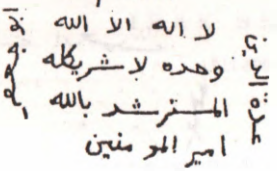
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

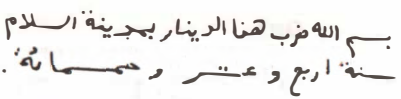
BM III 42 no 79

185. Medinet es-Selâm, sene 514, (AL 26 mm.), lev. XI,

A,

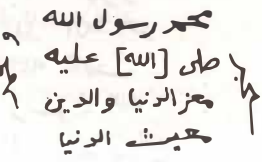

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
İst, no 1054, Reşad Bey Coll. no 704.

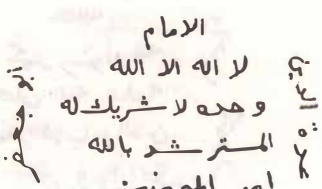
B.

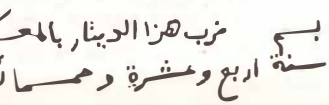
Çev.; KURAN IX, 33

186. El-Muasker, sene 514, (AL, 25 mm -2,8 gr.), lev. VIII,

A,

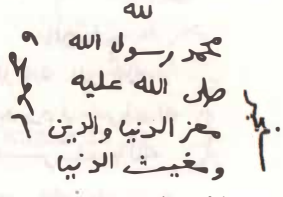

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
BM III 42 no 80.

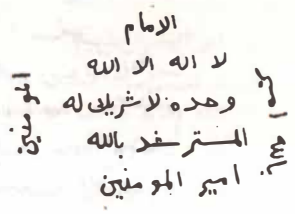
B,

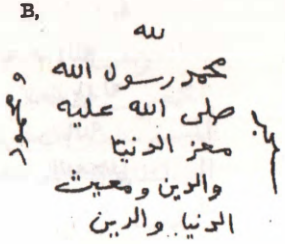
Çev.; KURAN IX, 33

187. Medinet es-Selâm, sene 515, (AL, 24,5 mm-1,231 gr. Çok ince.), lev. VIII,

A,

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

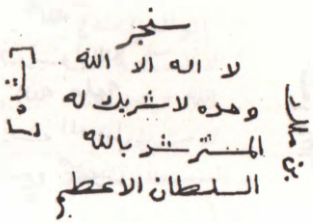
بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة خمس وعشرة وخمس مائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

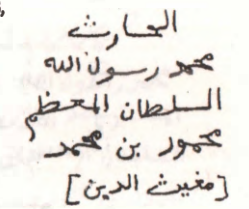
BM IX 280 no 84 a.

188. Nihavend, sene 517, (AL 21 mm-1,56 gr.),

A,

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

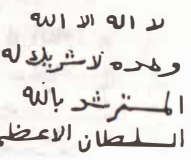
بسم الله ضرب هذا الدينار بنهاوند
سنة سبع وعشرة وخمس مائة.

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

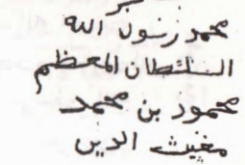
BM neşredilmemiş.

189. Nihavend, sene 51. (AL, 21 mm- 2,01 gr),

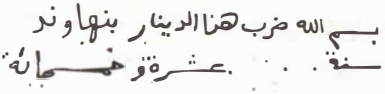
A,

B,

İç çev.;

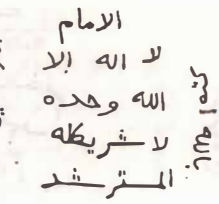

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

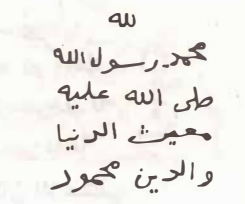
BM neşredilmemiş.

190. Medinet es-Selâm, sene 51., (AL, 26 mm.), lev. XI,

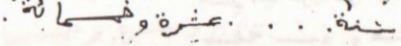
A,

B,

İç çev.;

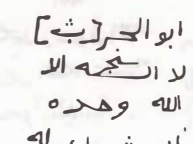
Çev.: KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

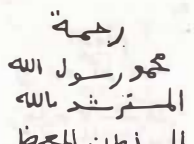
I. no 1055.

191. Hemadan, sene 519. (AL, 22 mm- 3 gr.), lev. VIII,

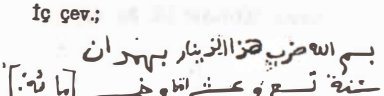
A,

B,

İç çev.;

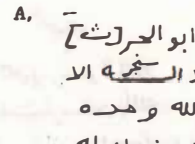

Çev.; KURAN IX. 33

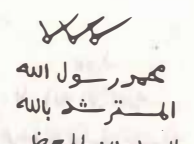
Dış çev.; Yok
BM III 42 no 81

192 Hemadan, sene 519, (AL, 22 mm. 2,8 gr.), lev. VIII,

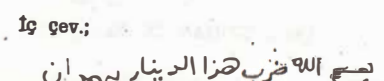
A,

B,

İç çev.;

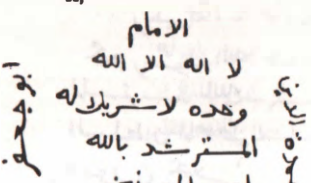

Çev; KURAN IX. 33

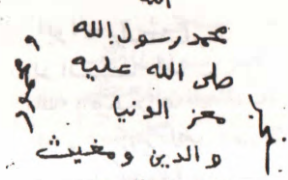
Dış çev.; Yok.
BM III 43 no 82.

193. Medinet es-Selâm, sene 521, (AL, 22 mm - 3.38 gr.), lev. VII

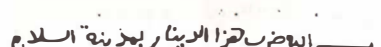
A,

B,

İç çev.;

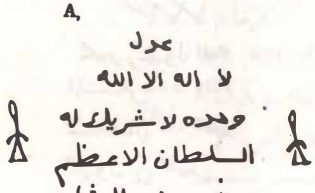
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

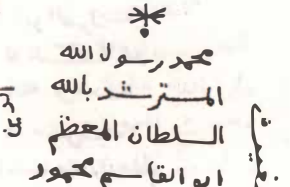
BM III 43 no 83.

194. Nihavend, sene (521) I, (AL, 21 mm - 1,42 gr.),

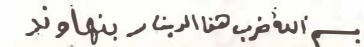
A,

B,

İç çev.;

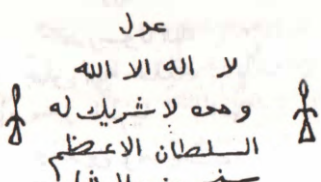
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

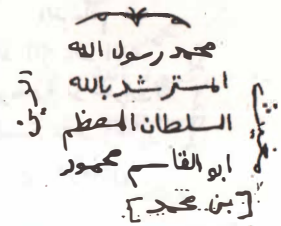
BM neşredilmemiş

195. Nihavend, sene 522, (AL, 21 mm - 1,22 gr.),

A,

B,

İç çev.; Çev.; KURAN IX, 33

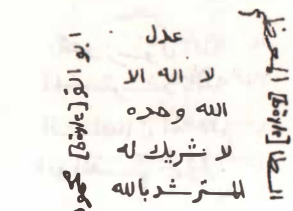

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4.

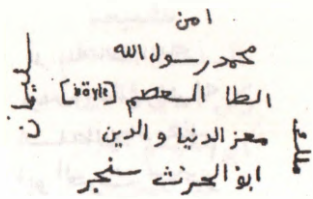
BM neşredilmemiştir.

196. er-Reyy, sene 525, (AL),

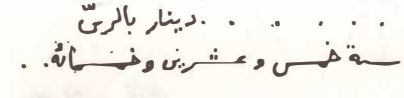
A,

B

İç çev.; Çev.; KURAN IX 33

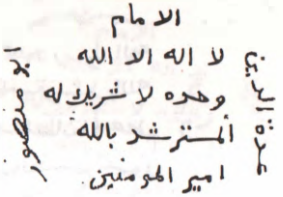

Dış çev.; ....

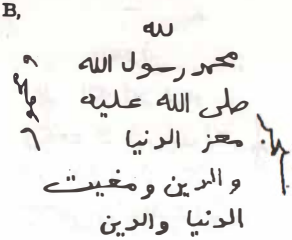
NHR 213 no 250 X

197. Medinet es-Selâm, sene 525, (AL, 25 mm - 2,073 gr.), lev. VIII,

A,

B,

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة خمس وعشرين وخمسمائة.

Çev.: KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
BM III 43 no 84. A Tevhid IV 67-68 no 91.

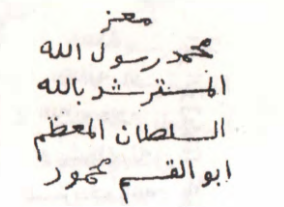
* Ön yüzün sağ ve solundaki kelimeler A. Tevhid'de yoktur.

198. ....., sene 52.. (AL, 22 mm - 2,4 gr.)

A,

B,

İç çev.;

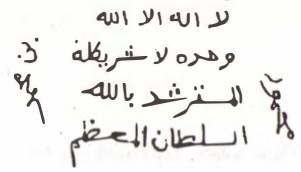
بسم الله ضرب هذا الدينار . . . .
. . . . وعشرين وخمس وما.

Çev.; KURAN IX, 33

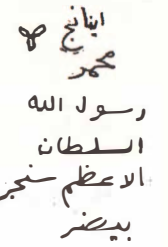
Dış çev.; Yok
BM III 43 no 85.

199. ...... , sene ..... (AL, 21 mm.), lev.,

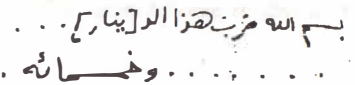
A,

B.

İç çev.;

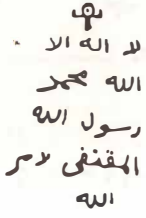
Çev.; KURAN IX 33

Dış çev.; .....

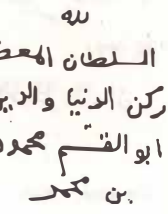
İst. no 1057.

200. Nişabur ? sene (511-525), (AL, 23 mm · 3 gr), lev. VIII,

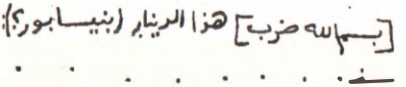
A,

B,

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; Yok.

BM IX 279 no 85 c.

II. Gıyas ed-din DAVUD (525-526/1131-1132)

201. ..... ., sene .... (526 ?), (AL, 23 mm-2,8 gr.),

A,

معز
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
السلطان الاعظم
سنجر

B

غياث
محمد رسول الله
المسترشد بالله
السلطان المعظم
ابو الفتح داود

Iç çev.:

بسم الله ضرب هذا الدينار . . . ان
سنة . . . . . .

Çev.; ....

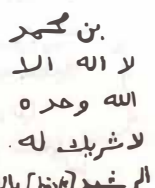
Dış çev.; Yok.

BM III 44 no 86

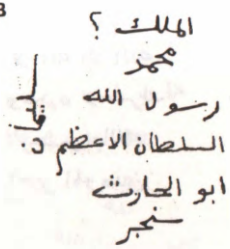
III. Rükn ed-din TUĞRUL, (526 - 529/1132 - 1134)

202. er-Reyy, sene 529, (AL),

A,

B

Ig çev.;

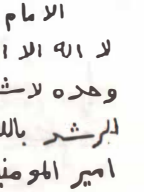
Çev.; KURAN IX, 33

NHR 213 no 250 y

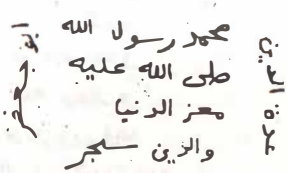
IV. Giyas ed-din MESUD, (529-547/1134-1152)

203. Medinet es-Selâm, sene 530, (AL, 26 mm-3,6 gr.), lev. IX

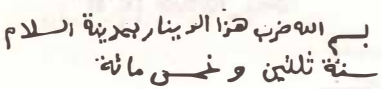
A,

B

İç çev.:

Çev.; KURAN IX. 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM IX 280 no. 86 t.

Lane-Poole'un bu para hakkındaki notuna bkz. BM IX s. 280.

204. Medinet es-Selâm, sene 531, (AL, 27 mm - 3,3 gr.),

A,

الامام
لا اله الا الله
وحده لا شريك له
المقتفى لامر الله
امير المومنين

B,

لله
محمد رسول الله
صلى الله عليه
معز الدنيا والدين
و غياث الدنيا
والدين

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة احدى وثلثين وخمسمائة.

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM III 45 no 87.

205. Medinet el-Selâm sene 532, (AL, 24,5 mm - 2,2 gr.), lev IX.

A,

الامام
لا اله الا الله
وحده لا شريك له
المقتفى لامر الله
امير المومنين

B,

لله
محمد رسول الله
صلى الله عليه
معز الدنيا
والدين وغياث
الدنيا والدين

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة اثنين و ثلثين و [خمس] مائة.

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

BM IX 281 no 87 v.

206. Medinet es-Selâm, sene 533, (AL 21 mm.), lev. XI,

A,

الامام
لا اله الا الله
وحده لا شريك له
المقتفى لامر الله
امير المومنين

B,

لله
محمد رسول الله
صلى الله عليه
معز الدنيا
والدين وغياث
الدنيا و الدين

İç çev.;

بسم الله ضرب هذا الدينار بمدينة السلام
سنة ثلث وثلثين و خمسمائة.

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

İst. no 1058

207. Basım yeri ve tarihi yok, (AL, 11,5 mm - 0,7 gr. Çeyrek dinar.), lev. IX,

A,

الامام
المقتفى

B,

عال
غاية.

Çev.;

لا اله الا الله وحده لا شريك له
محمد رسول الله [بياض].

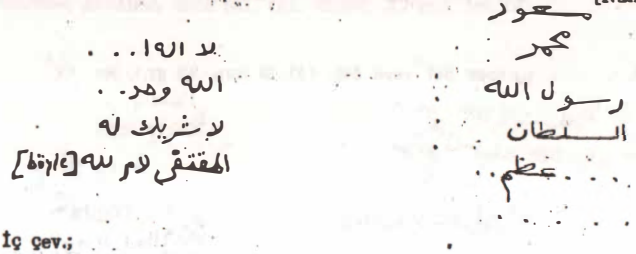
Çev.;

معز الدنيا والدين السلطان سنجر
ومعود

BM II 45 no 88.

208. er-Reyy, sene (530 - 547), (AL),

A, B [Nakşi]

İç çev.:

NHR 214 no 250 a.

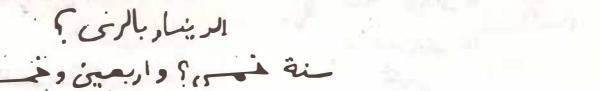
209. er-Reyy ? sene 545 ? (AL),

A, B,

(Silik)

İç çev.:

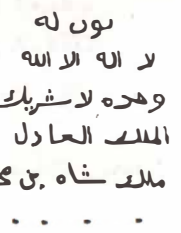
NHR 214 no 251 a. (Berlin).

209 A. Britch Nusrum koleksiyonunda Gümüş 20 mm. çapında 5 gr. ağırlığında kadar hiç neşred'ilmemiş Mesud'a ait bir para daha bulunmaktadır. Üzerinde; önyüzü ortada, "الامام" kelimesi ile, arkayüz ortada, "المقتفي" kelimesinden başka bir şey okunamamıştır.

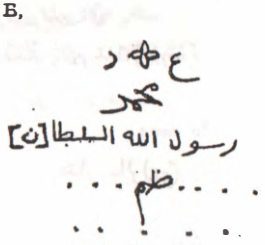
V. Muin ed - din MELİK - Şah, (547 - 548/1152 - 1153)

210. . ....., sene 547 veya 548, (AL,23 mm - 2,2 gr.), lev. IX .

A,

B,

İç çev.;

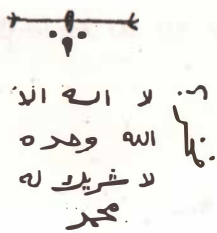
Çev.; .....

Dış çev.; .....

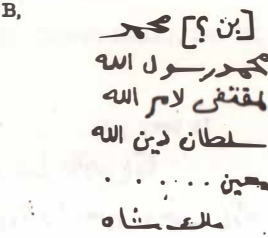
BM III 46 no 89.

211. Belh, sene ....., (AL 24 mm - 4,6 gr. Ayarı düşük.), lev. IX

A,

B,

İç çev.;

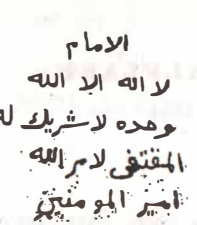
Çev.; .....

Dış çev.; .....

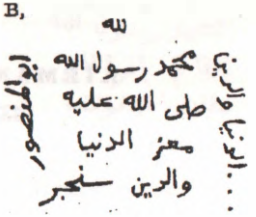
BM III 46 no 90. (İlk. defa üst üstebasılmış).

212. Medinet es-Selâm, sene 551, (AL, 25mm - 3,7 gr.), lev. IX

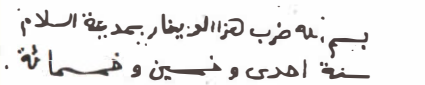
A,

B,

İç çev.;

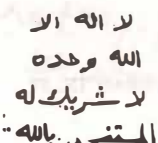
Çev.; KURAN IX 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

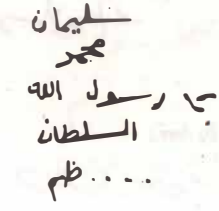
BM X 281 no. 909.

213. er-Reyy, sene 555 veya 556, (AL.)

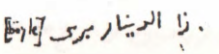
A,

B

İç çev.;

Çev: ....

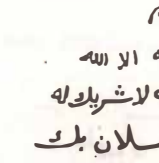
NHR 216 no 251 z.

KİRMAN SELÇUKLULARI
(433-582/1041-1186)

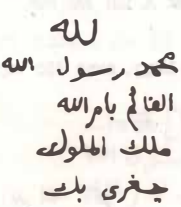
I. Imâd ed-din Kara Arslan KAVURD BEĞ, (433-465/1041-1073)

214. Ciruft. sene 444, (Æ 25 mm-5,6 gr.), lev. IX

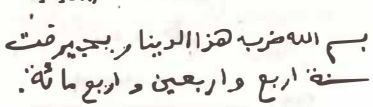
A,

B,

İç çev.;

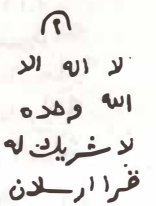
Cev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

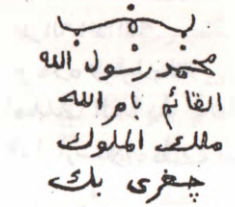
BM neşredilmemiş.

215. ....., sene 446 ?, (AL, 23 mm - 5,04 gr.), lev. IX.

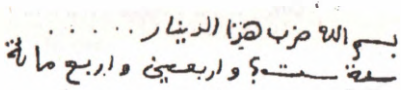
A,

B,

İç çev.;

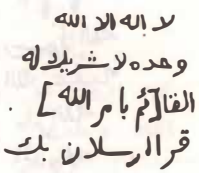
Cev.; KURAN IX. 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

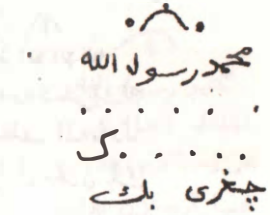
BM neşredilmemiş.

216. Ciuft, sene 44., (G 24,5 mm.), lev. IX.

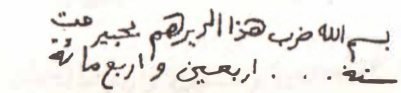
A,

B,

İç çev.;

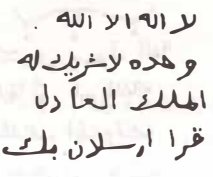
Çev.; ....

Dış çev.; Yok.

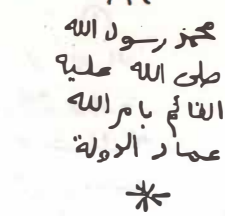
BM neşredilmemiş.

217. Bardasir, sene 451 (G, 26 mm - 5 gr.), lev. IX

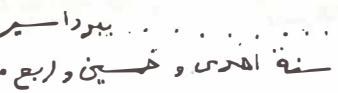
A,

B,

İç çev.;

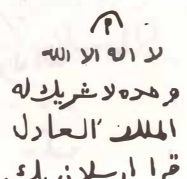
Çev. .....

Dış çev.; Yok.

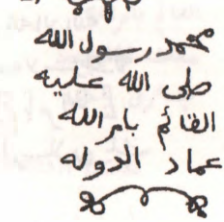
BM neşredilmemiş.

218. Bardasir, sene 453, (AL, 24,5 mm - 4 gr.), lev. X.

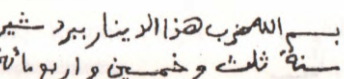
A,

B,

İç çev.;

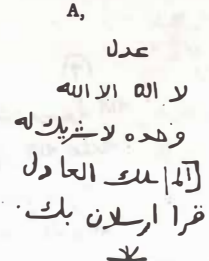
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3 - 4

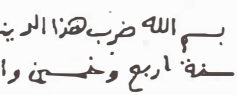
BM neşredilmemiş

219. Şiraz, sene 454 (G, 28 mm - 5,06 gr.).

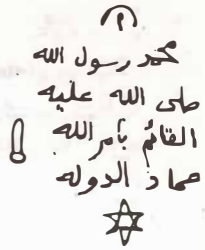
A,

İç çev.;

B.

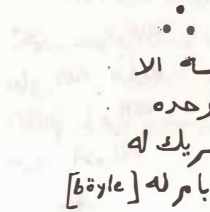
Çev; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

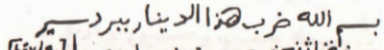
BM: neşredilmemiş.

220. Bardasir, sene 462, (AL 22 mm - 3,9 gr.) lev. X,

A,

İç çev.;

B,

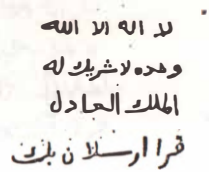
Çev; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

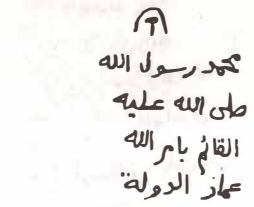
BM III 38 no 75.

221. Bardasir, sene 462 (AL, 25 mm.), lev. X,

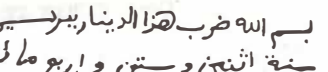
A,

B,

İç çev.;

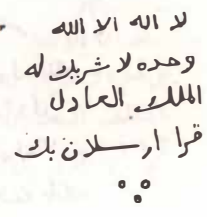
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

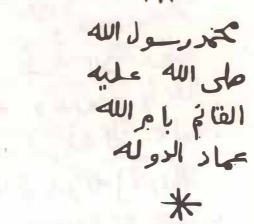
BM neşredilmemiş.

222. ... ., sene 4 ..... (G), lev. X.

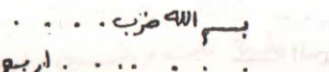
A,

B,

İç çev.;

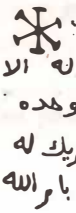
Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; Yok.

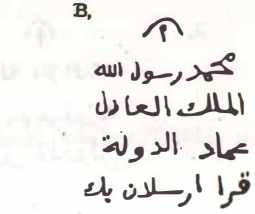
BM neşredilmemiş.

223 Bardasir, sene 265 (AL 24 mm - 5,2 gr.), lev. X,

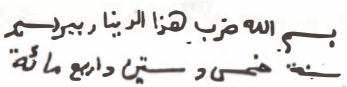
A,

B,

İç çev.;

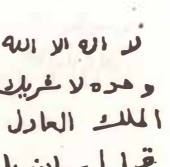
Cev.: KURAN IX. 33

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4

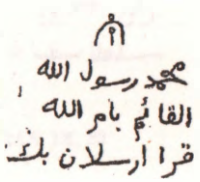
BM neşredilmemiş

224. Bardasir, sene 467 (AL, 25 mm.), lev. X,

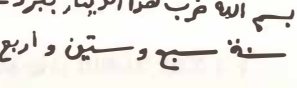
A,

B,

İç çev.;

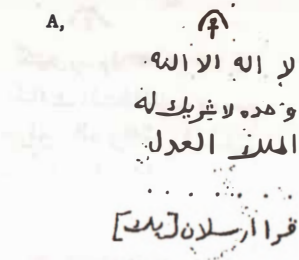
Çev.: KURAN IX. 33

Dış çev.; .....

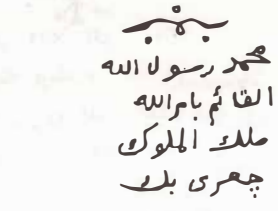
BM neşredilmemiş.

225. ... ., sene ....., (AL, 22 mm.), lev. X,

A,

B,

İç çev.; ..... Çev.; .....

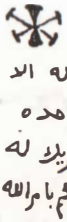
Dış çev.; .....

BM neşredilmemiş

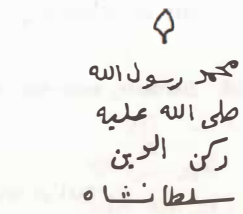
IV. Rukn ed-devle SULTAN-ŞAH, (467-477/1074-1085)

226. Bardasır, sene 465, (AL, 24 mm) lev. XI.

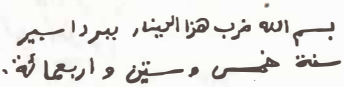
A.

B.

İç çev.;

Çev.; KURAN IX, 33

Dış çev.; KURAN XXX 3-4

BM nesredilmemiş

227. Bardasir, sene 46., (AL, 24,5 mm - 5gr.), lev. X

A

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
الملك العادل
ركن الدين
ولدوله

B.

محمد رسول الله
صلى الله عليه
المقتدر بامرالله
سلطانشاه

İç çev.; ..... ببردسير
سنة ..... ستين واربعمائة.

Çev; ....

Dış çev.; .....

BM neşredilmemiş

228. Bardasir, sene 468. (AL, 23,5 mm - 4 gr.), lev. X,

A,

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
الملك العادل
سلطانشاه

B,

محمد رسول الله
صلى الله عليه
القائم بامر الله
ركن الدين

İç çev.; بسم الله ضرب هذا الدينار ببردسير
سنة ثمان وستين واربعمائة.

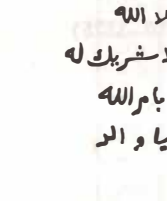
Çev; .....

Dış çev.; .....

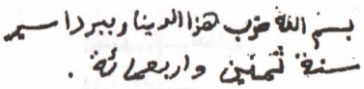
BM neşredilmemiş

229. Bardasir, sene 480, (AL)

A,

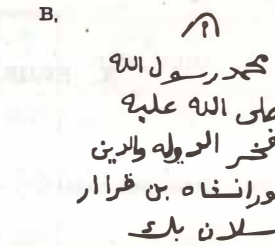

İç çev.,

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
Cairo 340.

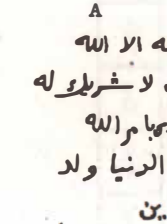
B,

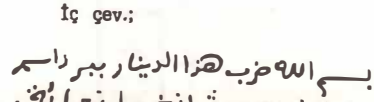
Çev.; KURAN IX, 33

230. Bardasir, sene 481, (AL),

A

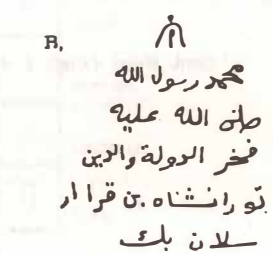

İç çev.;

Dış çev.; KURAN XXX, 3-4
Cairo 340.

B,

Çev.; KURAN IX, 33

X. BEHRAM - ŞAH, (565 - 570/1170 - 1175)

231. Basım yeri ve tarihi yok, (G, 20 mm - 4,38 gr.),

A,

لا اله الا الله
محمد رسول الله
الناصر الدين الله

B,

الملك السلطان
ابو منصور ....
بهرام شاه

Cont. Num. Orien. I. 45.

PARALAR ÜZERİNDEKİ DAMGA VE SÜSLER DİZİNİ

	Numaralar :
	2,4,8,10,17,22,25-29,31-34, 36,37,39,42,45,47-50,56,58, 62,65,71,79,84,87,94,95,101, 102,109,126,128,148.
	43,51,117,175.
	85,216.
	88.
	228-230,222-224,219-221,214, 215,217,218.
	58.
	105.
	225,227.
	49.
	41.
	200.
	51,175.
	105,152.
	137.
	,151.

	Numaralar :
	78,83,92,93,108,113,1
	192.
	104.
	138.
	5,30,33,61,84,1
	61.
	94.
	100,137.
	65,87,100.
	199,220,222.
	11,41.
	132.
	133.
	72,74,117,132,154.
	226.

41

62.

109.

127.

162.

37,58.

36,171.

155.

171.

103,117,149,217

39.

3.

5-7,9,171.

29.

36.

68.

51,55,62.

50,125,213.

47,135,194,217,219,223.

194.

100.

143,175.

164,218.

161.

165,167-169.

166.

148.

118.

147.

194,195.

90.

223,226.

37.

101.

91.

148.

82.

68.

65.

49,65.

96,97.

60.

44.

70,75.

147.

215.

143,164.

218,225.

218.

211.

143.

161,165,167,169

48,195.

210

164.

81

KATALOĞDA, PARALAR ÜZERİNDEKİ HİCRİ TARİHLERİN MİLÂDİ KARŞILIKLARI

H	MİLÂDİ			H	MİLÂDİ		
433	1041	Ağustos	31	459	1066	Kasım	22
434	1042	»	21	460	1067	»	11
435	1043	»	10	461	1068	Ekim	31
436	1044	Temmuz	29	462	1069	»	20
437	1045	»	19	463	1070	»	9
438	1046	»	8	464	1071	Eylül	29
439	1047	Haziran	28	465	1072	»	17
440	1048	»	16	466	1073	»	6
441	1049	»	5	467	1074	Ağustos	27
442	1050	Mayıs	26	468	1075	»	16
443	1051	»	15	469	1076	»	5
444	1052	»	3	470	1077	Temmuz	25
445	1053	Nisan	23	471	1078	»	14
446	1054	»	12	472	1079	»	4
447	1055	»	2	473	1080	Haziran	22
448	1056	Mart	21	474	1081	»	11
449	1057	»	10	475	1082	»	1
450	1058	Şubat	28	476	1083	Mayıs	21
451	1059	»	17	477	1084	»	10
452	1060	»	6	478	1085	Nisan	29
453	1061	Ocak	26	479	1086	»	18
454	1062	»	15	480	1087	»	8
455	1063	»	4	481	1088	Mart	27
456	1063	Aralık	25	482	1089	»	16
457	1064	»	13	483	1090	»	6
458	1065	»	3	484	1091	Şubat	23

H	MİLÂDİ			H	MİLÂDİ		
485	1092	Şubat	12	511	1117	Mayıs	5
486	1093	»	1	512	1118	Nisan	24
487	1094	Ocak	21	513	1119	»	14
488	1095	»	11	514	1120	»	2
489	1095	Aralık	31	515	1121	Mart	22
490	1096	»	19	516	1122	»	12
491	1097	»	9	517	1123	»	1
492	1098	Kasım	28	518	1124	Şubat	19
493	1099	»	17	519	1125	»	7
494	1100	»	6	520	1126	Ocak	27
495	1101	Ekim	26	521	1127	»	17
496	1102	»	15	522	1128	»	6
497	1103	»	5	523	1128	Aralık	25
498	1104	Eylül	23	524	1129	»	15
499	1105	»	13	525	1130	»	4
500	1106	»	2	526	1131	Kasım	23
501	1107	Ağustos	22	527	1132	»	12
502	1108	»	11	528	1133	»	1
503	1109	Temmuz	31	529	1134	Ekim	22
504	1110	»	20	530	1135	»	11
505	1111	»	10	531	1136	Eylül	29
506	1112	Haziran	28	532	1137	»	19
507	1113	»	18	533	1138	»	8
508	1114	»	7	534	1139	Ağustos	28
509	1115	Mayıs	27	535	1140	»	17
510	1116	»	16	536	1141	»	6

H	MİLÂDİ			H	MİLÂDİ		
537	1142	Temmuz	27	547	1152	Nisan	8
538	1143	»	16	548	1153	Mart	29
539	1144	»	4	549	1154	»	18
540	1145	Haziran	24	550	1155	»	7
541	1146	»	13	551	1156	Şubat	25
542	1147	»	2	552	1157	»	13
543	1148	Mayıs	22	553	1158	»	2
544	1149	»	11	554	1159	Ocak	23
545	1150	Nisan	30	555	1160	»	12
546	1151	»	20				

el-Ahvaz (الاهواز) ; Huzistan'da bir şehirdir (31° 9' k; 48° 44' D) 36, 117, 138.

Âveh (أواه ـ أوه) ; Zencan ve Hemedan arası. 146.

Belh (بلخ) ; Horasan'da bir şehirdir. (36° 47' K; 67° 23' D) 165, 211.

Bardasir (بردسير) ; Kirman'da bir şehirdir. 33, 217, 218, 220, 221, 223, 224, 226-230.

el-Basra (البصرة) ; Irak'da Bağdad'ın 420 km. güneyinde bir şehirdir. (30° 26' K; 47° 56' D). 39.

Ciruft (جيرفت) ; Kirman'da bir şehirdir. (28° 9' K; 57° 40' D). 214, 216.

Dârâ (داره) ; Irak'da bir şehirdir. (35° 28' K; 39° 52' D). 84.

Hemedan (همدان) ; Batı İran'da bir şehirdir. (34° 48' K; 48° 30' D). 191, 192.

Herat (هراة) ; Afganistan'da bir şehirdir. (34° 29' K; 62° 8' D). 51, 55, 57, 63, 67, 69, 77, 80.

Isbahan (اصبهان ـ اصفهان) ; İran'da bir şehirdir. (32° 42' K; 51° 43' D) 23, 28, 29, 34, 37, 65, 91, 110, 115, 119, 127, 132, 133, 137, 154, 157, 159, 182, 183.

Karmisin (قرميسين) ; Hemedan ve Hulvan arasında bir şehirdir 42.

Kâşân (قاشان) ; İran'da bir şehirdir. (34° 0' K; 51° 23' D) 58, 128.

Loridcan (لوردجان) ; (Yakut IV, 369; DMI 219) 149.

Medinet es-Selâm (مدينة السلام) ; Irak'ın şimdiki başkentidir (Bağdad). 40, 48-50, 72, 74, 107, 112, 116, 121, 129, 134, 139, 140, 151-153, 155, 158, 184, 185, 187, 190, 193, 197, 203-206, 212.

Merv (مرو) ; Horasan'ın başlıca şehirlerinden biri idi. (37° 30' K; 62° 10' D). 52, 64, 70, 73, 75, 76, 105, 164.

el-Muasker (المعسكر) ; Ordugâh. (?) 186.

Nisabur (نيسابور) ; Horasan'da bir şehirdir. (36° 12' K; 58° 49' D). 1, 3, 5 - 7, 9, 12 - 15, 18 - 21, 24, 30, 35, 38, 41, 44, 46, 59, 60, 78, 83, 85, 86, 92, 93, 96 - 99, 103, 104, 108, 109, 113, 114, 122, 123, 126, 130, 131, 162, 163, 200.

er-Reyy (الرّى) ; Tahran'ın 8 km. doğusunda bir şehir idi. (36° 0' K; 51° 30' D). 2, 4, 8, 10, 16, 17, 22, 25 - 27, 31, 32, 43, 45, 47, 54, 56, 71, 87, 88, 90, 94, 95, 100 - 102, 106, 118, 120, 124, 125, 136, 141, 142, 150, 179, 180, 196, 202, 208, 209, 213,

Serahs (سرخس) ; Horasan'da bir şehirdir. (36° 38' K; 61° 13' D). 89.

Şiraz (شيراز) ; Fars'ta bir şehirdir. (29° 30' K; 52° 30' D). 219.

Urmiye (ارمية) ; Azerbeycan'da bir şehirdir. (37° 30' K; 45° 19' D), 81.

Zencan (زنجان) ; Azerbeycan'da bir şehirdir. (37° 30' K; 45° 19' D), 143, 147, 148.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

A. Tevhid	Meskukât-i kadime-i Islamiye kataloğu, Istanbul 1321, 567 s.
A. Ziya Mit.,	Meskukât-i Islamiye kataloğu, Istanbul 1328, 180 s.
ANS,	American Numismatic Society, New York City.
Berlin,	Berlin Munzkabinet'deki neşredilmemiş paralar.
BM,	The Department of Coins and Medals of the British Museum, neşredilmemiş paralar.
BM III,	Stanley Lane–Poole, Cataloque of oriental coins in the British Museum, III, London 1877, 305 s.
BM IX,	Stanley Lane-Poole, Additions to the oriental collection, IX. London 1889, 405 s.
Caboul,	Dominigue Sourdel, Inventaire des monnaies Musulmanes anciennes du musée de Caboul, XXIII, Damas 1953, 142 s.
Cairo,	Stanley Lane-Poole, Catalogue of the collection of Arabic coins preserved in the khedivial library at Cairo, London 1897, 384 s.
Casanova, P.,	Inventaire Sommaire de la collection des Monnaies Musulmanes, Paris 1896, 199 s.
Cont. Num. Orien,	E. V. Zambaur, Contributions à la numismatique orientale (NZ, 1904, Bd. XXXVI s. 43 - 122 lev. 1, XXXVII, s. 113 - 198.).
Codrington, O.,	A manual o Musulmanes Numismatics, VII., London 1904, 239 s.
DMI,	E. V. Zambaur, Die Munzpragungen des Islams 1. band. yay. Peter Jaechel, Wiesbaden 1968, 286 s.
GCM,	George C. Miles Kolleksiyonu.
Ist.,	Istanbul Arkeoloji Müzesi İslâmî paralar bölümü. Neşredilmemiş paralar.
Ismail Galib,	Muze-i Humayun Meskukât-i kadimey-i İslâmiye kataloğu, I, İstanbul 1312.
Johnston Coll.,	Cataloque of the collection of the late J. M. C. Johnston sale sotheby, Wilkinson and Hodge. London 1906.
Longperior, J. A.,	Henri-Adrien Prevost de Longperier, Note sur un dinar de Borkiaroc (JA, 1845 4. seri, VI. s. 306 - 313).

Markoff,	Inventarnii katologi Musulmanskih moneti imperatorskavo Ermitaja, St. Petersbourg 1896, 873 s.
Naksabandi Sumer IV,	Nasır Naksabandi, Five interesting Islamic Coins of Gold (Sumer, 1948 IV. s. 128 - 131).
Naksabandi Sumer V,	Nasır Naksabandi, ed-dinar el-Islami li-muluk et-tevâif ve'l mütegallibe ala ed devlet el Abbasiyye (Sumer 1949 V. s 254 - 275).
NHR,	George C. Miles, The Numismatic history of Rayy New York 1938, 240 s.
Paris,	Paris, Cabinet des Medailles.
Stickel ZDMG,	J. G. Stickel, Mitteilungen über die vom Hrn. Vicekanzler Dr. Blau in Konstantinopel dem orientalisten-verein zu Hamburg Prasentierten Muhammedanischen Munzen, ZDMG, 1856.
Un Tresor,	Dominique Sourdel, Un Trésor de dinars Gaznavides et Salguqides découvert en Afghanistan. Bulletin D'études orientales XVIII, Damas 1964, 197 - 240 s.
ZDMG,	Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.

ADLER, Jacobus Georgius Christianus; Museum Cuficum Borgianum Velitris illustravit. Part 1, Romae, Antonius Fulgonius, 1782, vi+172 s., 12 lev.; Part II, collectio nova numorum Cuficorum seu Arabicorum Veterum, CXVI, 1792, xvi+182, 71 ev., ek; J. F. Hammerich 1795, 182+6 numarasız+7 s., 7 lev

AHMET ZİYA; Meskûkât-ı İslâmiye kataloğu, İstanbul 1328, 180 s., 3 lev.

ALLAN, John; Medieval Muhammadan Coins (British Museum Quarterly, 1934, vol. VIII. s. 50).

ASSEMANI, Simone; Catalogo de codici monoscritti orientali della Bibliotheca Naniana... Vi s'aggiunge l'illustrazione della monete cufiche del Museo Naniano.. Padova, Stamperia del Seminario, 1787, I, 221 s., 2 lev., 1788, II, 126+6 numarasız s., 9 lev.

ASSEMANI, Simone; Sopra le monete arabe effigiate (Memorie della Academia di Scienze, lettere ed Arti di Padova, 1809, I, s. 417 - 436) ikinci baskı, Padova 1809, 20 s.

BARTHELEMY, Jean Jacques; Dissertation sur les medailles arabes (Memoires de litterature.. de l'ancienne Academie Royale des Inscriptions et Belles-Letters, 1759, XXVI, s. 557 - 576, 2 lev.

BARTHOLD, V.; Letters numismatiques et archeologiques relatives à la Transcaucasie St. Petersborg, 1859, IX+116 s. 4 lev.

BARTHOLD, V.; Lettre à M. Soret sur des monnaies Koufiques inedites rapportées de Perse (RNB, 1859, 3. seri, III, s. 321 - 361, 417 - 468, lev, XIV - XVIII).

BARTHOLD, V.; Lettre à Mr. de Kohne sur un depot de monnaies deterré à Tiflis 1858 (Zeitschrift f. Munz), Siegel und Wappenkunde, 1859 -62, s. 65 - 71, lev. VIB)

BARTHOLD, V.; Seconde lettre... à M. F. soret sur de monnaies koufiques inedites (RBN, 1861, 3. seri, V. s. 21 - 72, 1 lev.)

BARTHOLD, V.; Troisieme lettre... à M. F. Soret sur des monnaies koufiques inedites trouvees en Georgie (RNB, 1862, 3. seri, VI, s. 23 - 105, 305, 1 lev.)

BARTHOLD, V.; Quatrieme lettre... à. M. F. Soret sur des monnaies orientales inedites (RNB, 1864, 4. seri, II, s. 289- 359, 2 lev.).

BEREZIN, E.; Cataloque des monnaies et medailles du cabinet numismatique de l'Université Imperiale de Cason. (Kazan 1855, lev. I - IX, XIV - XVII).

BERGMANN, E. von; Zur Muhammedanischen Munzkunde (ZDGM, 1869, XXIII, s. 240 - 257, 1 lev.).

BLAU, Otto; Nachlese orientalischer Munzen (NZ, 1874 - 1875, VI - VII, s. 1 - 21; 1876, VIII, s. 45 - 76 ill.).

BLAU, Otto; Die orientalischen Munzen des Museums der Kaiserlichen Historisch-Archeologischen Gesellschaft zu Odessa, Odessa 1876, V+94 s., 1 lev.

BLAU, Otto ve J. G. Stickel; Zur Muhammedanischen Numismatik und Epigraphik (ZDMG, 1857, XI, s. 443 - 474).

CASTIGLIONI, Carlo Ottavio; Monete cufiche dell I. R. Museo di Milano. Milano, 1819, XCII+388 s., 18 lev., 1 harita.

CODRINGTON, H. W.; Ceylon coins and Currency. Memoirs of the Colombo Museum, nesteden Joseph Pearson. Colombo 1924, IX+290 s. 7 lev.

CUNHA, J. Gerson da; Cataloque of the coins in the Numismatic Cabinet belonging to J. Gerson da Cunha. Bombay 1888, I. kısım 44 s.; 1889 II. kısım 47 s.; 1889, III. kısım 48 s.

DORN, Bernhard; Die neueste Bereicherung des Asiatischen Munz-cabinettes des Kaiserl. Akademie der Wissenschaften (Bull. hist. phil., 1843, vol. I, cols. 105 - 110).

DORN, Bernhard; Deux rapports sur guelques nouvelles acquisitions du Musée Asiatique (Bull. hist. phil., 1846. III, cols. 220 - 224).

DORN, Bernhard; Über einige der neuesten Munzerwerbungen des Asiatischen Museums. (Bull. hist. phil., 1848, vol. V, cols 139 - 142).

DORN, Bernhard; Über die vom wirklichen Staatsrath Chanykow dem Asiatischen Museum Zugekommenen sendungen von morgenlandischen Munzen und Handschriften (Bull. Ac. Imp. St. Petersbourg 1860, I, s. 513 - 536, 1860 - 1863 IV s. 29 - 62).

DORN, Bernhard; Inventaire des monnaies des khalifes orientaux et de plusieurs autres dvnasties. St. Petersbourg 1877, XVI+64 s.

DORN, Bernhard ve GAMAZOFF; monnaies de differentes dynasties Musulmanes. St. Petersbourg 1881, XV+65 - 233 s., 10 lev.

DORN, Bernhard; les symboles astrologiques sur les monnaies de la perse (Gazette Numismatique, Bruxelles 1901, V, s. 71 - 74, 87 - 91.

EDWARDS, Katherine M.; Report on the coins found in the excavations at Corinth during the years 1930 - 35, (Hesperia 1937 vol. VI. s. 255).

D'ENNERY; Cataloque des medailles antiques et modernes principalement des inedites et des rares. Paris 1788.

ERDMANN, Franz V.; Numophylacium universitatis Caesareare literarum Casanensis .orientale. Cason 1826, XI+107+14 numarasız s. 3 lev.

ERDMANN, Franz V.; Numi Asiatici Musei Universitatis Caesareae Literarum Casanensis. Paris I, Casani 1834, VIII+832 s., lev. 1 - V.

ERMON, Adofl; Die Munzen der Seldschuken von Kerman (ZFN 1879, VI, s. 133-135).

ERMON, Adolf; Die im Jahre 1882 vom Konigl. Munzkabinet erworbenen orientalischen Munzen (ZFN, 1884, XI, s. 64 - 70).

FRAEHN, Christian Martin; Numophylacium orientale Pototianum. Cason 1813, 80 s.

FRAEHN, Christian Martin; Beitrage zur Muhammedanischen Munzkunde aus St. Petersbourg oder Auswahl seltener und merkwurdiger, bis dahin unbekannter Muhammedanischen Munzen aus dem kabinet. Berlin 1818, XII+625 s. 1 lev.

FRAEHN, Christian Martin; Das Muhammedanische Munzkabinet des Asiatischen Museums der kaiserl. Akademie der Nissenschaften zu St. Petersbourg 1821 124 s.

FRAEHN, Christian Martin; Recensio numarum Muhammedanorum Acedemial Imp. Scienti. Petropoli, Litteris Academicis, 1826 XXXVIII+34+18+743 s.

FRAEHN, Christian Martin; Orientalische Numismatik (Leipziger literatur Zeitung, 1830, no 74, cols. 585 - 592.).

FRAEHN, Christian Martin; Paralipomena numorum in table. III et IV delineatorum sen variarum dynastiarum Muhammedanarum, maxime gentis Seldschikudiae numi anecdoti (Memoires de l'Academie Imp. des sciences de St. Petersbourg. 1834, 6. seri, vol. II, s. 549 - 61, lev. III - IV).

FRAEHN, Christian Martin; Die neuesten Bereicherungen der Muhammedanischen Numismatik. Erste lieferung. Aus der neubegonnenen Munzsammlung des H. Staatsr. V. Fuchs zu Kason (Bull. scient., 1836, vol. I, s. 99 - 102, 105 - 110, vol. IV, 1836, lev. I.).

FRAEHN, Christian Martin; Die neuesten Bereicherungen der Muhammedanischen Numismatik. (Bull. Scient. 1836, vol. I, s. 125 - 128, 132 - 136, 1838 vol. IV. lev. I.).

FRAEHN, Christian Martin; Auswahl einiger Seltenheiten und Merkwurdigketen aus der Munzsammlung der Asiatischen sprachanstalt des Ministeriums der auswartigen Angelegenheiten hieselbst. (Bull. scient., 1838, vol. IV. cols. 147 - 158, 2 lev.).

FRAEHN, Christian Martin; Nachricht von der verschidenen orientalischen Munzsammlungen der Kaiserlichen Eremitage und kurze Beschreibung der unediten stücke der letzten derselben (Bull. scient., 1838, vol. IV. cols. 305 - 318).

FRAEHN, Christian Martin; Uber einige merkwurdige inedita unter den vom Hn. obrist-lieutenant woskoboinikowin Persien angesammelten Munzer (Bull. hist. phil. 1847, vol. Iv. cols. 42 - 48).

FRAEHN, Christian Martin; 'Die inedita einer neuen, der numismatischen Abtheilungdes Asiatischen Museums aus Persien gewordenen Accession. (Bull. hist. phil., 1847, vol. IV. cols. 245 - 256).

FRIEDLAENDER, Julius; Die Erwerbungen des Koniglichen Munzkabinets vom I. April bis zum Endedes Jahres 1879 (ZFN 1881, Bd. VIII, s. 1 - 6, lev 2.).

GALIB, Ethem Ismail; Takvim-i meskûkât-i Selcukiyye. Istanbul 1309, 31+143 s., 5 lev.

GALIB, Ethem Ismail' Une monnaie d'Alaeddin Qeikobad IV, associé au nom du Grand-Ilkhan (RNB, 1895, s. 317 - 320.).

GRIGORIEFF, V. V.; La collection de monnaies orientales de feu W. W. Grigoriew. St, Petersbourg, 16 s.

GUIGNES, Joseph de; Histoire génerale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tortares occidentaux etc., Paris 1756 - 1758.

HALİL, Edhem; Âsar-ı atika müzesinde meskûkât kolleksiyonları. Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâletine takdim olunan rapor. İstanbul Âsar-ı atika müzesi neşriyatı. İstanbul 1932. 47 s.

HALİL, Edhem; İslâmî nümismatik için bir bibliyografi tecrübesi. Ankara 1933 64 s.

HAMMER-PURGSTALL, J. JOSEPH V; Pourquoi le sultan Seldjoukide Ghayath-eddin Kei-khosrew II fit-il frapper des medailles representant un lion et le soleil, et deux têtes : (JA, 1829, 2. seri. III, s. 249.).

HOERNLE, Rudolf; Cataloque of tbe central Asiatic coins, collected by Captain A. F. De laessoe in tbe Indian Museum, Calcuta (JASB, 1889, suppl., s. 1 - 51, 2 lev.) İkinci baskı Calcuta 1890, 51 s., 2 lev.

İZZET, Holu Pacha; Monnaies anciennes Musulmanes. Contantinople, 1901, 200 s. (Türkçe ve Fransızca).

IOHNSTON, J. M. C.; Mohammedan Coins (NC. 1889., 3. seri, vol. XIX, s. 265 - 268.).

KARABACEK, Joseph V.; Die kufischen Munzen des steiermarkisch-standischen Joanneums in Graz. (Wiener Num. Monatshefte, 1868, Bd. IV., s. 12 -82, 1 lev) İkinci baskı Vienna 1868 71 s. 1 lev.

KHANYKOV, E.; Lettre... à M. Dorn (Bull. hist. phil., 1857, XIV.).

KREHL, Ludolf; Uber einige Muhammedanische Munzen des Koniglichen Munz-Cabilnets zu Dresden (ZDMG, 1858, vol. XII, s. 250 - 263.).

LAGUMINA, Bartolomeo M.; Catologo delle monete arabe esistenti nella Bibliteca comunale di Palermo. Palermo, virzi 1892, XIII+236 s., 4 lev.

LANE-POOLE, Stanley; Inedited Arabic Coins (JRAS, 1875.).

LANE-POOLE, Stanley; Catologue of oriental coins in the British Museum... London 1875 - 1890. III. The coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, etc. 1877, XXVIII+305 s. i2 lev.

LANE-POOLE, Stanley; IX Additions to the oriental collection, 1876 - 1888 I. kısım I - IV ciltlere ilâvedir, 1889, XXXIII+405 s., lev. I - XX.

LANE-POOLE, Stanley; The oriental cabinet at Copenhagen (NC, 1876, N. S. ,XVI, s. 267 - 271).

LANE-POOLE, Stanley; Fasti arabici, II, Mr. Calvert's Collection (NC, 1885, 3. seri, V. s. 229 - 236.).

LANE-POOLE, Stanley; Oriental coins at christ churcb, Oxford (NC, 1886, 3. seri VI. s. 233 - 238.).

LANE-POOLE, Stanley Fasti Arabici, VI. Arabian and other rare coins from the collections of colonel Gosset, Majcr Trotter and J. Avent (NC. 1887, 3. seri, VII, 324 - 339, lev. XIII).

LANE-POOLE, Stanley; Fasti Arabici, Mr. J. M. G. Johnston's cabinet, etc. (NC, 1892, 3. seri. XII, s. 160 - 173.).

LANGLOIS, Victor; lettre à M. Ch. Lenormant... sur les monnaies des rois armeniens de la dynastie de Roupene (Revue archeologique, 1850 - 1851, VII). İkinci baskı 1850, 40 s.

LONGPERIER, Henri-Adrien Prevost de; Tresor de numismatique et de glyptique, V. Paris 1846, s. 127 - 133, lev. LIII - LVI.

LONGPERIER, Henri-Adrien Prevost de; Note sur un dinar de Borkiaroc (JA, 1845, 4. seri, VI, s. 306 - 313.).

MARSDEN, William; Numismata Orientalia illustrata. I. kısım. London 1823, XIX+5 numarasız+434 s., 27 lev. II. kısım. 1825 VIII+435 - 480 s. lev. 28 - 57.

MAYER, L. A.; Bibliography of Moslem Numismatics, London 1954, 283 s.

MERY, L.; Notice sur la collection de medailles et monnaies Musulmanes recueilles par M. E. Tocchi, suivie de son cataloque, Marseille 1855, 6+54 s.

MILES, George C.; The numismatic history of Rayy. New York, The American Numismatic Society, 1938 XII+240 s. 6 lev.

MILLIES, Hendrik Christian; Onderzoek van eene verzamaling Oostersche munten 1860 s. 388 - 401, 1 lev.

MOLLER, J. Heinrich; De numis orientalibus in numophylacio Gothano asservatis commentatio prima. Gothae 1826 IV+188 s. 1 lev.

MUNTER, Friedrich C.; Museum Munterianum, Hauniae 1836.

NAKŞİBENDİ, Nâsır; Five interesting Islamic Coins of Gold (Sumer, 1948, IV, s. 128 - 131.).

NAKŞİBENDİ, Nâsır; ed - dinar el-İslâmî li - mülûk at-tevâif ve'l mütegallibe alâ ed - devlet el-Abbasiyye (Sumer 1949, V. s. 95 - 109, 2 lev.).

NAKŞİBENDİ, Nâsır; ed-Dinar el-İslâmî (Sumer, 1949, V. s. 254- 275, 3 lev.).

OSTEN, Hans Henning Von der; The Alishar Huyuk, seasons of 1930 - 1932. III. kısım Chicago, University Press 1934. The University of Chicago Oriental institute publicatians vol. XXX.

OSTEN, H. H. ve SCHMIDT, Erich F.,; The Alishar Huyuk season of 1927. II. kısım. Chicago 1932. The university of Chicago oriental intitute publications III.

ROBINSON, E. S G.; Coins from the excavations at al-Mina. (1936) (NC. 1937 5. seri XVII, s. 182 - 196. lev. IX).

RODGERS, Chales James; Catalogue of the coins of the Indian Museum. Calcutta 1896, 288 s. 6 lev.

SAĞLAM, O. Ferit; Şimdiye kadar görülmeyen cimri sikkesi (Belleten 1945, IX, s. 299 - 303, lev. LXII).

SAUVAIRE, Henri; Lettre... à M. F. Soret sur quelques dinars inedits des Selgiouquides de Perse. (RNB, 1862 3. seri, VI., s. 444 - 456).

SAUVAIRE, Henri; Deuxieme lettre à M. le President de la société francaise inedits des Seldjouqides de Roum, Annuaire de la Société francaise de numismatique et d'archelogie, 1883. VII, s. 72 - 81.

SAVELIEFF, Paul S.; Numismaticheskiya zamyetki (Trudi vost. Otd. Imp. Arkheol. 1861 vol. III. cols. 387 - 421). With introduction by W. Tiesenhausen.

SAWASZKIEWICZ, Leopold Leon; Le genie de l'orient commenté par ses monuments monetaires. Etudes historiques, numismatiques, politiques et critiques, sur le cabinet musulman de. M. Ignace Pietraszewki (Contenant 2683 medailles) accompagnées de plusieurs planches. Bruxelles, A. Van Dale 1846, II+220 s. II lev.

SCHIEPATI, Giuseppe; Descrizione di alcune monete cufiche del Museo di Stefano de Mainoni... Milano 1820 136 s. 3 lev.

SCHRODER, Johannes Henricus; et Gustavus Ferdinandus Ekholm, Uspala 1827, 2+IX - XII+21 - 26 s.

SCOTT, William H.; (Revue Archeoloqique 1854 - 1855 XI. yıl s. 628).

SHEAR, Theodore Leslie, Excavations in the Theatre District and Tombs of Corinth in 1928 (American Journal of Archaeology. 1928 vol. XXXII. s. 474 - 495).

SIOUFFI, N.; Supplement N° 1 au cataloque de monnaies arabes publié en 1879, Mossoul, 1891.

SORET, Frederic Jacob; Catalogue de la collection de medailles orientales du Dr. de Sprewitz, redigé d'après le catalogue original de M. de Fraehn et publié comme manuscrit. Geneva 1825, 24 s.

SORET, Frederic Jacob; Lettre à.. de Fraehn sur les exemplaires inedits de la collection des medailles et monnaies orientales de... Soret (Memoires de la société Imp. d'Archeol) 1851, vol. V. s. 41 - 66, 179 - 214, 310 - 323 lev. III.

SORET, Frederic Jacob; Lettre à M. Sawelief.. seconde lettre sur les medailles orientales inedites de la collection de M. F. Soret (RBN, 1854 2. seri, IV., s. 273 - 299, 377 - 416. Lev. XIV - XIV - XVI.).

SORET, Frederic Jacob; Lettre à M. Victor langois sur quelques monnaies Musulmanes trouvées en Cilicie (Revue Archeolojique, 1854 - 55, XI. yıl. s. 385 - 393, lev. 242.).

SORET, Frederic Jacob; Lettre à.. de Dorn. Troisième lettre sur les medailles orientales de la collection de M. F. Soret (RNB, 1856, s. 1- 41, 129 - 177, lev. I, II.

SORET, Frederic Jacob; Neizdanniya vostochniya moneti (Trudi vost. otdel. Imp. Arkheol. Obshchestva 1856, vol. II., s. 68 - 112, 304 - 328, 1 lev., 1859, vol. IV. s. 285 - 314).

SORET, Frederic Jacob; Lettre à.. de Bartholomae... Quatrième lettre sur medailles orientales inedites de la collection de M. F. Soret (RNB, 1858, 3. seri, II, s. 105 - 139, 217 - 260, 476 lev. 6, II.).

STEPHANIK, Joh. W.; Catalogus van de Muntverzameling, Amsterdam, 1897.

STICKEL, Johann Gustav; Mitteilungen über die vom... Dr. Blau in Konstantinopel dem orientalisten-veren zu Hamburg Presentirten Muhammedanischen. Munzen (ZDMG 1856, Bd. XVI., s. 292 - 301.).

STICKEL; Johann Gustav; Zur Muhammedanischen Numismatik (ZDMG, 1864, Bd. XVIII. s. 296 - 299, 608 - 614.).

STICKEL, Johann Gustav; Neue Ermittélungen auf Byzantinich-Arabischen Bild Munzen mit einem Anhang (ZDMG, 1869, Bd. XXIII. s. 174 - 182.).

STICKEL, Johann Gustav; Numismatischen beim orientalisten congress zu St. Petersbourg (ZDMG, 1877, Bd. XXXI. s. 529 - 533.).

TIESENHAUSEN, Wladimir de; Mélanges de numismatique orientale (RNB, 1875, t. XXXI, s. 189 - 214, 329 - 379.).

TIESENHAUSEN, Wladimir de; Notice sur une collection de monnaies orientales de M. le comte S. traganoff, St. Petersbourg 1880, 58 s. 3 lev.

TIESENHAUSEN, Wladimir de Moneti s. I. Chakhotina (ZVO, 1886, I. s. 311 - 315, 1887, II, s. 268 - 270.).

TIESENHAUSEN, Wladimir de; Novaye sobraniye vostochnikh monet A. V. Komorovo (ZVO, 1888, III, s. 51 - 84, lev. II, III.).

TIESENHAUSEN, Wladimir de; Vostochniya moneti N. P. Linevitcha (ZVO, 1889, V, s. 289 - 320, 2 lev.).

TIESENHAUSEN, Wladimir de; Numizmaticheskiya novinki (ZVO, 1891, VI. s. 229 - 264, lev. I, II.).

TIESENHAUSEN, Wladimir de; Noviya numizmaticheskiya priobryeteniya N. P. Linevitcha (ZVO, 1895, IX. s. 233 - 242.).

TOMMASINI, Vicenzo; Di alcune moneteinedite inoro di Selqiuikidi di Persia. Memoria prima. Firenze, le Monnier 1874 - 22 p.

TYCHSEN, Thomas Chrstian; De numis cuficis in bibliotheca Regia Gottingensi adservatis. Commentatio altera numos dynastiarum complectens. (Commentationes societatis Regiae Scientiarum, Gottingen 1788 - 1789, t. X, s. 3 - 20 lev. III, IV.).

TYCHSEN, Thomas Christian; De numis arabico-hispanicis Bibliothecae Regiae Gottingensis, 1797 - 1798, t. XIV. s. 74 - 106, 1 lev.).

TYCHSEN, Thomas Christian; De numis orientalibus in Bibliotheca Regia Gottingensi adservatis imprims Selgiucidarum et Gengiscanidarum commentatia (Commentationes Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis recentiores 1814 - 1815, vol. III, s. 89 - 120, 2 lev.).

TYCHSEN, Thomas Christian; (Gott. Gel. Anz, 1821, s. 1201 - 1203.).

WELZL von Wellenheim, Leopold; Verzeichnis der Munz-und Medaillen Sammlung, Wien 1845 vd. II.

WEYL, Adolph; Verzeichnis von Münzen und Denkmünzen... verschiedener Mohammedanischer Dynastiender Jules Fonrebertschen Sammlung. Berlin 1878 IV+ 400 s. 44 lev.

WISE, Franciscus; Nummorum antiquorum scriniis Bodleianis reconditorum catalogus cum commentario tabulis aeneis et appendice Oxomi 1750.

ZAMBAUR, Eduard von; Contributions à la numismatique orientale. Monnaies inedites ou rares des dynasties Musulmanes de la collection de l'auteur (NZ, 1904, Bd. XXXVI, s. 43 - 122, lev. I, 1905, Bd. XXXVII, s. 113 - 198.).

ZAMBAUR, Eduard von; Kollektion Ernst Prinz zu Windisch-Gratz. VII. 1906, 80 s.

ZAMBAUR, Eduard von; Nouvelles contributions à la numismatique orientale (NZ, 1914, Bd. XLVII, s. 155 - 190.).

ZAMBAUR, Eduard von; Die orientalischen Munzen der sammlung will in der Universitats bibliothek. Erlangen (Frankfurter Munzzeitung. 1931, Bd. 2. s. 273 - 276, 294 - 296, lev. 4.).

BIE	Bulletin de l'institut d'Egypte
CR	Academie des inscriptions et Belles-Lettres comptes rendus des Seances.
JA	Journal Asiatique.
JASB	Journal of the Asiatic Society of Bengal.
JBBRAS	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society.
Mel As	Mélanges Asiatiques.
NC	Numismatic Chronicle.
NZ	Numismatische Zeitschrift.
PASB	Proceedings of the Asiatic Society of Bengal.
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquities of Palastine.
RN	Revue Numismatique.
RNB	Revue Numismatique Belge.
Spink's Circular	Spink and Son's Numismatic Circular.
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.
WZKM	Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes.
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.
ZFN	Zeitschrift Für Numismatik
ZIAO	Zapiski Imperatorskavo Arkheologicheskavo Obshchestva.
ZVO	Zapiski Vostochnavo otdeleniya Russkavo Imp. Archeologicheskavo Obshchestva.

KATALOGDAKİ PARALARIN BULUNDUĞU MÜZE VE KOLLEKSİYONLAR

Numaralar;

1 Department of Coins and medals of the British Museum
2 American Numismatic Society, New York City; Musée de Caboul.
3 Department of Coins and medals of the British Museum
4 American Numismatic Society New York City
5 Musée de Caboul
6 Department of Coins and medals of the British Museum; Musée de Caboul
7 Department of Coins and medals of the British Museum; Musée de Caboul; Arkeoloji Müzesi İstanbul.
8 Cabinet des medailles Paris
9 Musée de Caboul
10 George C. Miles Kolleksiyonu.
11 Department of Coins and Medals of the British Museum.
12 Department of Coins and Medals of the British Museum; Musée de Caboul.
13 Musée de Caboul.
14 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
15 Department of Coins and Medals of the British Museum.
16 Cabinet des Medailles, Paris.
17 Department of Coins and Medals of the British Museum; Cabinet des Medailles, Paris; American Numismatic Society, New York City.
18 Musée de Caboul.
19 Department of Coins and Medals of the British Museum.
20 Musée de Caboul.
21 Musée de Caboul.
22 Munzkabinet, Berlin; American Numismatic Society, New York City; George C. Miles Kolleksiyonu.
23 Department of Coins and medals of the British Museum
24 Musée de Caboul.
25 Musée de Caboul.
26 Department of Coins and medals of the British Museum.
27 Department of Coins and medals of the British Museum; Cabinet des medailles Paris.
28 Musée de Caboul.
29 Musée de Caboul.
30 Musée de Caboul.

Numaralar;

31 Department of Coins and medals of the British Museum; Munzkabinet Berlin; Cabinet des medailles Paris; Arkeoloji Müzesi İstanbul.
32 Department of Coins and medals of the British Museum.
33 Department of Coins and medals of the British Museum.
34 Musée de Caboul.
35 Department of Coin and medals of the British Museum.
36 Department of Coins and medals of the British Museum; Khedivial library, Kahire; Arkeoloji Müzesi İstanbul.
37 Department of Coins and medals of the British Museum.
38 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
39 Department of Coins and medals of the British Museum.
40 Musée de Caboul.
41 Department of Coins and medals of the British Museum.
42 Musée de Caboul.
43 Cabinet des medailles, Paris?
44 Department of Coins and Medals of the British Museum.
45 Cabinet des Medailles, Paris.
46 Department of Coins and Medals of the British Museum.
47 American Numismatic Society, New York, City; Department of Coins and medals of the British Museum.
48 Department of Coins and medals of the British Museum.
49 Department of Coins and medals of the British Museum.
50 Department of Coins and medals of the British Museum.
51 Musée de Caboul.
52 Musée de Caboul.
53 Cabinet des Medailles, Paris?.
54
55 Musée de Caboul.
56 American Numismatic Society, New York City.
57 Musée de Caboul.
58 Department of Coins and Medals of the British Museum.
59 Khedivial Library, Kahire.
60 Department of Coins and Medals of the British Museum.
61 Musée de Caboul.
62 Arkeoloji Müzesi, İstanbul.
63 Musée de Caboul.
64 Musée de Caboul.

Numaralar;

65 Department of Coins and Medals of the British Museum.
66 Musée de Caboul.
67 Musée de Caboul.
68 Musée de Caboul.
69 Musée de Caboul.
70 Musée de Çaboul.
71 American Munismatic Society, New York City.
72 Department of Coins and Medals of the British Museum.
73 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
74 Department of Coins and Medals of the British Museum.
75 Musée de Caboul.
76 Musée de Caboul.
77 Musée de Caboul.
78 Department of Coins and Medals of the British Museum.
79 Cabinet des Medailles, Paris ?.
80 Musée de Caboul.
81
82 Department of Coins and Medals of the British Museum.
83 Department of Coins and Medals of the British Museum.
84 Department of Coins and Medals of the British Museum.
85 Department of Coins and Medals of the British Museum.
86 Department of Coins and Medals of the British Museum.
87 The University of Pennsylvania Museum.
88 The University of Pennsylvania Museum.
89 Cabinet des Medailles, Paris ?.
90 The University of Pennsylvania Museum.
91 Department of Coins and Medals of the British Museum.
92 Department of Coins and Medals of the British Museum.
93 Department of Coins and Medals of the British Museum.
94 American Numismatic Society New York City.
95 The University of Pennsylvania Museum.
96 Department of Coins and Medals of the British Museum.
97 Department of Coins and Medals of the British Museum.
98 Department of Coins and Medals of the British Museum.
99 Department of Coins and Medals of the British Museum.
100 American Numismatic Society, New York City.
101 American Numismatic Society, New York City.

Numaralar;

102 American Numismatic Society, New York City.
103 Department of Coins and Medals of the British Museum.
104 Department of Coins and Medals of the British Museum.
105 Hususi Kolleksiyon. (paranın alcidan kalıbı British Museum'da).
106 American Numismatic Society, New York City.
107 Department of Coins and Medals of the British Museum.
108 Department of Coins and Medals of the British Museum.
109 Department of Coins and Medals of the British Museum.
110 Cabinet des Medailles Paris ?.
111 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
112 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
113 Department of Coins and Medals of the British Museum.
114 Department of Coins and Medals of the British Museum.
115 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
116 Department of Coins and Medals of the British Museum.
117 Department of Coins and Medals of the British Museum.
118 Department of Coins and Medals of the British Museum.
119 Hususi Kolleksiyon.
120 Cabinet des Medailles, Paris.
121 Department of Coins and Medals of the British Museum; Arkeoloji Müzesi İstanbul.
122 Department of Coins and Medals of the British Museum.
123 Department of Coins and Medals of the British Museum.
124 Cabinet des Medailles, Paris.
125 Department of Coins and Medals of the British Museum.
126 Department of Coins and Medals of the British Museum.
127 Department of Coins and Medals of the British Museum.
128 Department of Coins and Medals of the British Museum.
129 Department of Coins and Medals of the British Museum; Arkeoloji Müzesi İstanbul.
130 Department of Coins and Medals of the British Museum.
131 Department of Coins and Medals of the British Museum.
132 Department of Coins and Medals of the British Museum.
133 Department of Coins and Medals of the British Museum.
134 Department of Coins and Medals of the Britih Museum.
135 Department of Coins and Medals of the British Museum.
137 Department of Coins and Medals of the British Museum.

Numaralar;

138 Department of Coins And Medals of the British Museum.
139 Arkeoloji Müzesi İstanbul; Department of Coins and Medals of the British Museum.
140 Department of Coins and Medals of the British Museum.
141 Hususi Kolleksiyon.
142 Cabinet des Medailles, Paris.
143 Department of Coins and Mdals of the British Museum.
144 Musée de Caboul.
145 Musée de Caboul.
146 Department of Coins and Medals of the British Museum.
147 Department of Coins and Medals of the British Museum.
148 Department of Coins and Medals of the British Museum.
149 Department of Coins and Medals of the British Museum.
150 Cabinet des Médailles, Paris.
151 Department of Coins and Medals of the British Museum.
152 Department of Coins and Medals of the British Museum.
153 Department of Coins and Medals of the British Museum; Arkeoloji Müzesi İstanbul.
154 Department of Coins and Medals of the British Museum.
155 Department of Coins and Medals of the British Museum.
156 Department of Coins and Medals of the British Museum.
157 Musée de Caboul.
158 Department of Coins and Medals of the British Museum.
159 Department of Coins and Medals of the British Museum.
160 Department of Coins and Medals of the British Museum.
161 Department of Coins and Medals of the British Museum.
162 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
163 Department of Coins and Medals of the British Museum.
164 Department of Coins and Medals of the British Museum.
165 Department of Coins and Medals of the British Museum.
166 Department of Coins and Medals of the British Museum.
167 Department of Coins and Medals of the British Museum.
168 Department of Coins and Medals of the British Museum.
169 Department of Coins and Medals of the British Museum.
170 Department of Coins and Medals of the British Museum.
171 Department of Coins and Medals of the British Museum.
173 Musée de Caboul.

Numaralar;

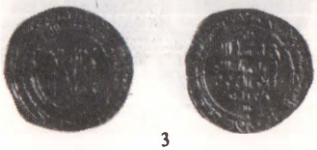
174 Musée de Caboul.
175 Musée de Caboul.
176 Musée de Caboul.
177 Musée de Caboul.
178 Department of Coins and Medals of the British Museum.
179 The University of Pennsylvania Museum.
180 The University of Pennsylvania Museum.
181 Musée de Caboul.
182 Department of Coins and Medals of the British Museum.
183 Department of Coins and Medals of the British Museum.
184 Department of Coins and Medals of the British Museum.
185 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
186 Department of Coins and Medals of the British Museum.
187 Department of Coins and Medals of the British Museum.
188 Department of Coins and Medals of the British Museum.
189 Department of Coins and Medals of the British Museum.
190 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
191 Department of Coins and Medals of the British Museum.
192 Department of Coins and Medals of the British Museum.
193 Department of Coins and Medals of the British Museum.
194 Department of Coins and Medals of the British Museum.
195 Department of Coins and Medals of the British Museum.
196 American Numismatic Society, New York City.
197 Department of Coins and Medals of the British Museum; Arkeoloji Müzesi İstanbul.
198 Department of Coins and Medals of the British Museum.
199 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
200 Department of Coins and Medals of the British Museum.
201 Department of Coins and Medals of the British Museum.
203 Department of Coins and Medals of the British Museum.
204 Department of Coins and Medals of the British Museum.
205 Department of Coins and Medals of the British Museum.
206 Arkeoloji Müzesi İstanbul.
207 Department of Coins and Medals of the British Museum.
208 The University of Pennsylvania Museum .
209 Munzkabinet, Berlin.
209a Department of Coins and Medals of the British Museum.

Numaralar;

210	Department of Coins and Medals of the British Museum.
211	Department of Coins and Medals of the British Museum.
212	Department of Coins and Medals of the British Museum.
213	The University of Pennsylvania Museum.
214	Department of Coins and Medals of the British Museum.
215	Department of Coins and Medals of the British Museum.
216	Department of Coins and Medals of the British Museum.
217	Department of Coins and Medals of the British Museum.
218	Department of Coins and Medals of the British Museum.
219	Department of Coins and Medals of the British Museum.
220	Department of Coins and Medals of the British Museum.
221	Department of Coins and Medals of the British Museum.
222	Department of Coins and Medals of the British Museum.
223	Department of Coins and Medals of the British Museum.
224	Department of Coins and Medals of the British Museum.
225	Department of Coins and Medals of the British Museum.
226	Department of Coins and Medals of the British Museum.
227	Department of Coins and Medals of the British Museum.
228	Department of Coins and Medals of the British Museum.
229	Khedivial Library, Kahire.
230	Khedivial Library, Kahire.
231	Cabinet des Medailles, Paris.

1

3

7

11

15

17

19

23

26

31

32

33

36

37

39

40

47

48

49

50

LEVHA II

65

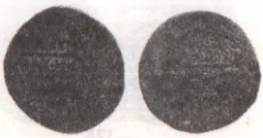
72

74

78

82

84

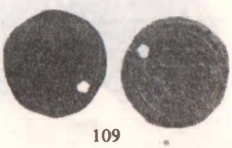
86

91

107

109

LEVHA I

112

118

121

125

126

128

129

132

133

134

LEVHA IV

135

137

138

139

140

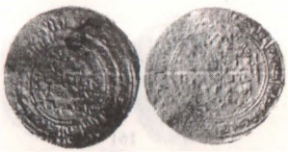
143

146

147

148

149

LEVHA V

151

152

153

154

155

156

158

159

160

161

LEVHA VI

163

164

165

166

167

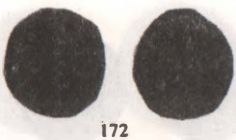
168

169

171

172

178

LEVHA VII

182

183

184

186

187

191

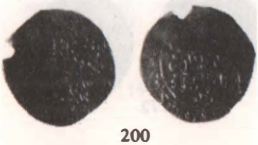
192

193

197

200

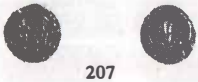
LEVHA VIII

203

205

207

210

211

212

214

215

216

217

LEVHA IX

218

220

221

222

223

224

225

226

227

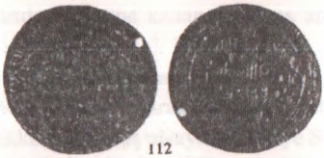

228

LEVHA X

38

73

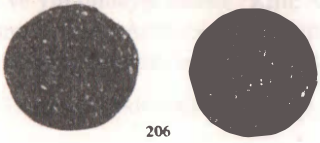

112

115

162

185

190

206

111

LEVHA XI

TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NIN KESTİRDİKLERİ İLK PARALARDAN ÖRNEKLER*

Türkiye Selçukluları'nın ilk kestirdikleri sikkeler, bu sahada çalışan nümizmat ve tarihçilerin hep dikkatlerini mûcip olmuştur. Sebebine gelince, ilk kesilen paraların bir devletin kuruluşunun ve tabii ki bağımsızlığının bir simgesi olmasındandır. Bugüne kadar yapılmış araştırmalarda Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihi bir çok bilim adamınca değişik şekillerde verilmektedir. Bu tarihleri, teferruatına girmeden 1075-1092 yılları arasında toplamak mümkündür. Eğer "Anadolu Fâtihi" olarak tanınan I. Süleymanşah'ın ve hatta oğlu I. Kılıç Arslan'ın bir sikkesi bilinmiş olsaydı, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihi bir katiyet arzedebilirdi. Maalesef elimizde böyle bir sikkenin olmayışı, mevcut diğer kaynakların da yetersizliği, değerli bilim adamlarımızı kendilerine göre haklı olarak değişik yorumlar yapmaya sevketmiştir. Hatta ve hatta, bazı yorumlar II. Kılıç Arslan'ın kestirdiği sikkeler üzerine bina edilmiştir. Bütün bu yanılgıların sebeplerinden biri de ülkemizde, bir çok sahanın yanında nümizmatik çalışmalarının eksikliğidir. Son yüzyıl içinde bu konuda çalışmış İsmail Galib, Ahmed Tevhid, Ahmed Ziya, İbrahim Artuk ve isimlerini burada sayamadığım bir çok mümtaz nümizmatlar vardır. Ancak bu kişilerin yapmış olduğu çalışmalar muhtelif yer ve zamanlarda neşredilmiş olup Türkiye Selçuklu paralarını bütünüyle ihtiva etmemektedir. Biz daha önce Büyük Selçuklu paralarını toplu bir halde neşrettik[1]. Türkiye Selçuklu paralarını da neşretmek üzereyiz. Bu arada, Johann-Christoph Hinrichs'in *"Münzen Der Seltschuken Anatoliens"* adlı henüz neşredilmemiş bir çalışmasını da inceleme fırsatını bulduk. Bu çalışmada ilk verilen, ancak şüpheli olduğu belirtilen sikke, I. Kılıç Arslan'a ait olarak gösterilmektedir. Parada basım yeri ve yılı olmayıp sadece "Kılıç Arslan bin Süleyman" ibâresi mevcuttur. Bu paranın I. Kılıç Arslan'a değil III. Kılıç Arslan b. Süleyman'a ait olduğu kanaatinde olduğumuzdan burada dikkate almadık.

Tesbit edebildiğimiz ilk Türkiye Selçukluları paralarına gelince;

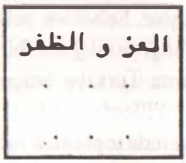
* "Türkiye Selçukluları'nın Kestirdikleri Paralardan İlk Örnekler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 91-97. (Bu makale farklı bir isimle de yayımlanmıştır: "Türkiye Selçukluları Sikkelerinin İlk Örnekleri ve Bunlar Hakkında Bazı Mülahazalar", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1995. s. 127-134).

1 C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III. (Ankara 1971), 435 591.

A) RÜKNEDDİN I. MESUD (510-551 / 1116-1156)

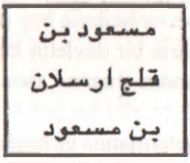
1. Basım yeri ve tarihi silik, bakır.

ön yüz

Çevre: .....

arka yüz

Çevre: ... سنة ... مائة

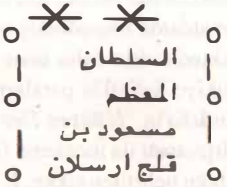
S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, III, (London 1877), 48 no: 91.

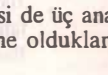
2. Basım yeri ve tarihi yok, bakır, 24 mm., 5.5 gr.

ön yüz

İmparator I. Alexius Commenus'un büstü, bir elinde küre diğer elinde Laborum tutmaktadır.

arka yüz

İ. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 350, no: 1059, (Reşat Bey kolleksiyonu no: 705); A. Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye*, 108 no: 120 (Ancak arka yüzün sol tarafındaki motif yoktur, ayrıca üstteki yıldız tekdir. Yıldız meselesi üzerinde burada kısaca durmak yerinde olacaktır. Türkiye Selçuklu paralarında sıkça rastladığımız altı uçlu yıldız ✶'ın damga olduğu kanaatindeyiz. Gerek Kâşgarlı, gerekse Reşidüddin ile Yazıcızâde'de verilen Kınık boyunun damgaları birbirlerinden farklı görülmektedir, -bkz. F. Sümer, *Oğuzlar* - Büyük Selçukluların paralarında ise ok ve yay bulunmaktadır. Yıldız dahil diğerleri de dikkatle incelendiğinde hepsi de üç ana unsurdan oluşmaktadır. Farklılıklarının sadece değişik şekillendirme oldukları kanaatindeyiz.).

3. Basım yeri ve tarihi yok, bakır, 23 mm.

ön yüz — arka yüz

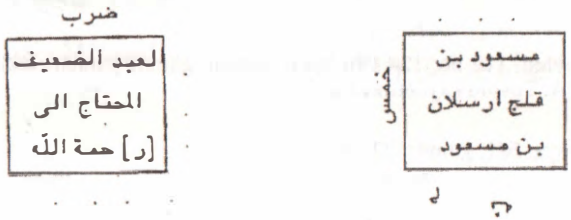
No: 2 gibi — No: 2 gibi

(Yalnız yazıları farklı olup ayrı baskıdır.)

A. Tevhid, 109 no: 1212.

4. Basım yeri kesik, 5.., bakır, 28 mm.

ön yüz — arka yüz

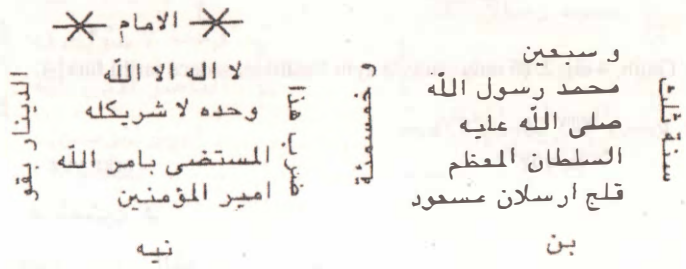

İ. Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçûkiye*, (İstanbul 1309), 2 no: 1.

B) İZZEDDİN I. KILIÇ ARSLAN (551-588 / 1156-1192)

5. Konya, 573, altın, 23 mm., 4.20 gr.

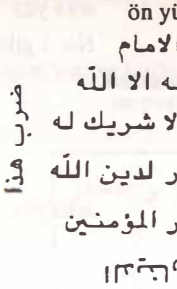
ön yüz — arka yüz

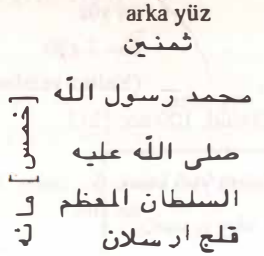
İ. Artuk, *aynı eser* , I, 350, no: 1060; ayrıca bkz. aynı müellif, "Abbasi ve Anadolu Selçuklularına ait iki eşsiz Dinar", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, sayı VIII, 46. (Bu para merhum İ. Artuk'un belirttiği gibi günümüze gelen eşsiz paraların ilklerindendir. Para üzerindeki yazılardan da anlaşılacağı üzere, Abbasi halîfesinin adının bulunması Türkiye Selçuklu Devleti'nin Sünnî İslâm âleminde tanınması anlamına da gelmektedir. Ayrıca Büyük Selçuklular'ın kestirdikleri klasik İslâmî tarzdaki dinarlara uygunluk arzetmektedir.)

6. Konya, [5]80, bakır, 22 mm.

ön yüz

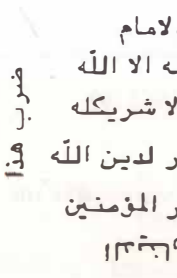
arka yüz

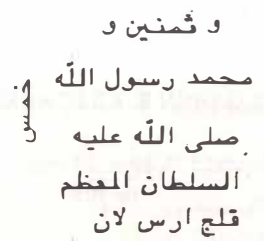
A. Tevhid, 112 no: 124 (Bu bakır paranın gümüş paraları taklîden kesilmiş olduğunu A. Tevhid kaydetmektedir.)

7. Konya, 581, gümüş, 22 mm.

ön yüz

arka yüz

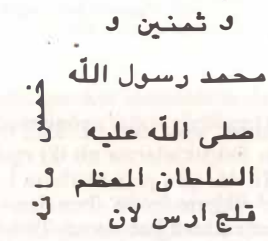
İ. Galib, 4 no: 2. (6 nolu parayla aynı özellikte, sadece tarihi farklı).

8. Konya, 582, gümüş, 22 mm.

ön yüz

no: 7 gibi

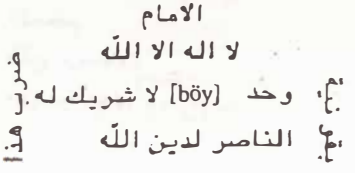
arka yüz

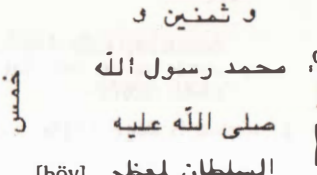
İ. Galib, 4 no: 3.

9. Konya, 582, gümüş

ön yüz

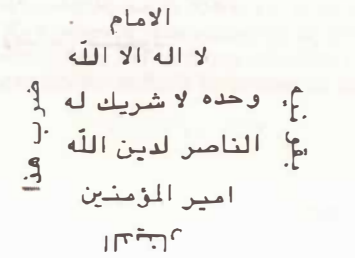
arka yüz

S. Lane-Poole, *BM,* III, 48 no: 92.

10. Konya, 583, gümüş, 24 mm.

ön yüz

arka yüz

A. Tevhid, 111 no: 123.

11. Basım yeri ve tarihi yok, bakır, 18 mm, 3.85 gr.

ön yüz	arka yüz
	السلطان المعظم
Atının başı sağa dönük, elinde mızrak tutan bir süvâri tasviri.	قلج ارسلان بن مسعود

İ. Artuk, I, 351 no: 1062 (Bu sikkenin *BM*, III, 49, no: 93 ile aynı olduğu kaydediliyorsa da ayrı baskı olmalıdır); İ. Galib, 5 no: 4 (Çapı 21 mm.), no: 5 (Çapı 22 mm.); A. Tevhid, 111 no: 125-126.

12.

ön yüz	arka yüz
	السلطان [ا] لمعظم [قـ] لج لرسلان [böy] [بـ] ن مسعود
Elinde mızrak tutan bir atlı, atlının başının arkasında yıldız (?)	

BM, III, 49 no: 93, 94 ve 95.

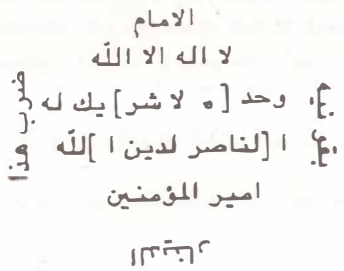
13. Basım yeri ve tarihi yok, bakır, 20 mm.

ön yüz	arka yüz
	السلطان المعظم
no: 11 gibi	قلج ارسلان بن مسعود

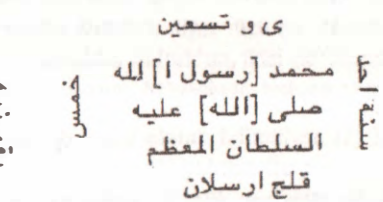
A. Tevhid, 113 no: 127, 128 (Bu sikkenin aynı olan, fakat değişik baskı üç adet para daha Tevhid Bey'in kataloğunda yer almaktadır. Bunlar no: 129 yazı farkı, 21 mm; no: 130, 21 mm., keza yazı farkı ve no: 131, 23 mm. şekli beyzî olup yazıları kısmen kesiktir).

14. Konya, 591*, gümüş, 25 mm.

ön yüz

arka yüz

A. Tevhid, 110 no: 122 * (A. Tevhid Bey bu sikkenin tarihinin 571 olması gerektiğini ve 591 tarihinin yanlışlıkla yazılmış olduğunu, ayrıca bu tarihte II. Kılıç Arslan'ın hayatta olmadığını belirtmektedir. Daha önceki araştırmalarımızda, bir sultanın ölümünden sonra da adına para kesilmiş olduğuna bir kaç kez rastladık. Bunun yanı sıra II. Kılıç Arslan'dan sonra saltanatı elde eden I. Keyhüsrev'in adına kestirdiği sikkeler incelendiğinde; bunların pekçoğunun tarihsiz olduğu, iki parasında ise 592 tarihinin bulunduğu görülmektedir. 588 yılında sultan olan I. Keyhüsrev'in saltanatının ilk üç yılında üzerinde tarih bulunan bir sikkesine rastlamamız, 591 tarihinin mümkün olabileceğini gösteriyor ise de, yine de bu paranın tarihini tedbirle karşılamamız gerekmektedir).

SALTUKLU SİKKELERİ*

Erzurum ve çevresinde bir asırdan fazla bir zaman hakimiyetlerini devam ettiren Saltuklular'a ait elimizde tesbit edilebilen ancak altı adet bakır sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerin üçü II. İzzeddin Saltuk'a diğer üçü ise Nasireddin Muhammed'e aittir. Bunlardan ikisi II. İzzeddin Saltuk'un, ikisi de Nasireddin Muhammed'in olmak üzere dört adedi Erzurum Müzesinde bulunmaktadır.

Beğliğin başına hangi tarihte geçtiği kesin olarak bilinmiyen (1) II. İzzeddin Saltuk'a ait her üç sikkenin de basım yeri ve tarihi yoktur. Bu paraların önyüzleri resimli olup kullanılan tasvirler ise; ya arkaya dönük vaziyette elindeki ok ve yayla avlanan bir süvari, ya da hıristiyan azizlerinden St. George ile bir elinde kılıç diğer elinde bir haç olan Bizans imparatorlurlarının kabartmaları yer almaktadır. Her üç paranın arka yüzlerinde ise, Sultan Tapar'ın oğlu ve Irak Selçuklu sultanı Mes'ud'un adı geçmektedir ki zaten bu devrede Saltuklar'ın Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'u metbu tanıdığını bilmekteyiz. (2)

II. İzzeddin Saltuk'un oğullarından olan Nasireddin Muhammed'in de hangi tarihte Saltuklu Begi olduğu şüphelidir. O. Turan bey, Nasireddin Muhammed'in beylik süresini 1191-1202 tarihleri arasında gösteriyorsa da F. Sümer bey, 1191 yılında Nasireddin Muhammed'in beyliğin başında, İmadeddin İsfahani'ye dayanarak, bulunmadığını yazmaktadır. Yarım asır kadar önce E. De Zambaur, neşrettiği eserinde (3) Nasireddin Muhammed'in 560-580/1164-1184 arasında hakim olduğunu kaydetmektedir. Bu husus Halil Edhem beyin eserinde (4) tahta çıkışı 570/ 1175 olarak belirtilirken hakimiyetinin sona erdiği tarih verilmemektedir.

Nasireddin Muhammed'e ait elimizdeki üç sikke de H. 585 tarihli olup her üçünde de basım yeri yazılmamıştır. Bu paraların ikisinin önyüzleri resimlidir. Di-

---

* "Saltuklu Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, XIII/1, (1985), s. 293-296.

1 Bkz. F. Sümer, "Saltuklular" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (1971) 411.

2 Ayn. eser., ayn. yer.

3 E. De Zambaur, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'Histoire de L'Islam*, (2. baskı 1955). 145.

4 Halil Edhem, *Düvel-i İslamiye*, 227 vd.

ğerinin ise her iki yüzünde de yazı vardır. Resimli olan paralarda, elinde ok ve yay arkaya dönük vaziyette avlanan bir süvari tasviri bulunmaktadır. Önyüzü yazılı olan tek parada ise; "Nasireddin Kızıl Arslan, Muhammed b. Salduk", ibaresi mevcuttur. Bu paranın arka yüzünde, "el-Sultan el-Muazzam Tugrul b. Arslan" yazısı bulunmaktadır.

Bu üç sikkeye göre Nasireddin Muhammed, Irak Selçuklu Sultanı II. Tugrul'u ve asıl iktidarı elinde tutan Atabeg İl-Deniz oğlu Kızıl Arslanı metbu tanımaktadır.

I. II. İzzeddin Saltuk b. Ali

1. Basım yeri ve tarihi yok, Bakır

Önyüz: Arka yüz:

Ortada haç, sağda St. George, sağ elinde haç, sol elinde kılıç, solda imparator.

السلطان
المعظم مسعود
بن محمد عز الدين
سلد ق بن
علی

BM. III no 306,; A. Tevhid, 67 no 91.

2. Basım yeri ve tarihi yok, Bakır 22mm., 4. 80 gr.

Önyüz: Arka yüz:

Bir kaide üzerindeki haçı tutmakta olan St. George ve İmparator. II. Commenus'un tasvirleri

السلطان
المعظم مسعود
بن محمد عز الدين
سلد ق بن علی

Erzurum Müzesi, En. I, no 691; İ. ve C. Artuk, I, no 1194; BM, III no 307, 308, 309; Add. IX, 296 no 307 a; B. Butak, 86 no 99.

3. Basım yeri ve tarihi yok, Bakır, 21 mm., 4.60 gr.

Önyüz: Arka yüz:

2 nolu para gibi 2 nolu para gibi

(Ayrı baskı)

Erzurum Müzesi, En. I no. 258.

II. Nasireddin Muhammed

4. Basım yeri yok, 585, Bakır, 22 mm., 5.80 gr.

Önyüz: سنه ٥ ب

Elindeki yay ve ok ile arkaya dönük vaziyette avlanan bir süvari tasviri.

Arka yüz:

ناصر الدين قـر
ل ارسلا ن محمـــد
بن سلدق

Çev.; السلطان المعظم طغرل بن ارسلان

Erzurum Müzesi, En. I, no 17; İ. ve C. Artuk, I, 390 no 1195; BM. III, 113 no 310 (tarih belirsiz olarak kaydedilmiştir. Fakat bu paranın tarihi H.585 olmalıdır); Add. IX, 296 no 310 a; B. Butak, 87 no 100; A. Tevhid, 72 no 93.

5. Basım yeri yok, 585, Bakır, 22 mm, 5.80 gr.

Önyüz:

4 nolu para gibi

Arka yüz:

ناصر الدين قر
ل ارسلان محمـــد
بن سلدق

Çev.; السلطان المعظم طغرل بن ارسلان

Erzurum Müzesi, En. I, no 324 (4 nolu paraya benzemekle beraber ayrı baskıdır).

6. Basım yeri yok, 585, Bakır.

Önyüz :

ناصر الدين قـر
ل ارسلا ن محمـــد
بن سلد ق

Arka yüz:

السلطان
المعظم طغرل
بن ارسلان

F. Sümer, ayn. eser, III, 416; BM. III, 114.

KISA BİBLİYOĞRAFYA VE KISALTMALAR

Ahmed Tevhid (A. Tevhid) Takvim-i Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Katoloğu, İstanbul 1321.

Artuk, İ. ve C. (İ. ve C. Artuk) İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu, I, İstanbul, 1971.

Bergmann, E. Von, Zur Muhammedanischen Münzkunde, ZDMG, 1869, XXIII, 240-257, 1 lev.

Beygu, A. Ş., Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936.

Blau, Otto. Nachlese Orientalischer Münzen, NZ, 1874-1875, VI-VII, 1-21, 1876, VIII, 45-76.

Butak, Behzad, (B. Butak) XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları, 1947, 140 s.

Dorn, B. ve Gamazof, Mannaise de Differentes Dynasties Musulmanes. St. Petersbourg, Eggers et. Cie, 1881, XV-65-233, 10 lev.

Halil Edhem, (H. Erdem) İslâmî Mümismatik için Bir Bibliyografya Tercümesi, Ankara 1933, 64 s.

İsmail Galib (İ. Galib) Müze-i Hümayun Meskükât-ı Kadimey-i İslâmiye kataloğu, I, İstanbul, 1312.

Konyalı, İ. H. Erzurum Tarihi, İstanbul 1960.

Lane-Poole, S. (BM. III) Catoloque of Oriental Coins in the British Museum, III, London 1877, 305 s.

(Add. IX) Additions to the Oriental Collection. IX, London 1889, 405 s.

Mayer, L. A. Bibliography of Moslem Numismatics, London 1954, 2. baskı, IX-283 s.

NZ Numismatiche Zeitschrift.

RNB Revue Numismatique Belge.

Tiesenhausen, W., Mélanges de Numismatique Orientale, RNB, 1875, XXXI, 189-214, 329-379.

ZDGM Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.

*Ek: Erzurum Kongresi**

Osmanlı İmparatorluğunun 30 Ekim 1918'de imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesinin 24. Maddesinde: "Vilâyât-ı Sitte'de karışıklık çıktığı takdirde, bu vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilâf Devletleri muhafaza ederdi", denmişti. Sözkonusu Vilâyât-ı Sitte, Doğu Anadolu'nun Sancaklarıyla birlikte Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbekir ve Sivas Vilâyetleri idi. Mütareke belgesinin İngilizce olan metninde, bu "Altı Vilâyet", Altı Ermeni Vilâyeti olarak ifade edilmişti. Öteden beri var olan bu Ermeni tehlikesi, son olarak da bu mütareke belgesinde yeniden ele alınınca, ilk direnme hareketi İstanbul'da başladı. Fransız işgal komutanının İstanbul'a girdiği gün, 'Hâdisât" gazetesinde "Kara Bir Gün" adlı makalesini yazan Süleyman Nazif'in etrafında Doğulu aydınlar toplandılar. Bunlar, Doğu Anadolu'daki Altı-İl'in, Ermenilere verilmek istenmesine karşı direniyorlardı. Erzurumlu bir öğretmen olan Cevdet Dursunoğlu İstanbul'da kurulmuş olan "Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti"nin bir şubesinin Erzurum'da açılması iznini aldı ve böylece, Millî Kurtuluş Savaşının ilk teşkilâtlanması, Doğu'da başlamış oldu[1].

---

* "Erzurum Kongresi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, I/1, (1978), s. 35-49.

1 Bu hüküm, Mondros Mütarekesi ile bize bırakılan topraklarımız içindir. Bütün Türkiye ölçüsünde, ilk Millî Mücâdele Teşkilâtı, bugünkü Oltu-Şenkanya-Olur ilçelerini de içine alan Kars İli ile, Artvin İli ve Batum ile Ahıska-Ahılkelek bölgelerini, Ermeni ve Gürcü Cumhuriyetlerine karşı korumak için, 5 Kasım 1918

Bu mücadeleye yine bir öğretmen olan Süleyman Necati, Erzurum'da çıkardığı "Albayrak" gazetesi ile yardımcı olmaktaydı. Erzurumlular, işte bu sıralarda, en güçlü desteğe kavuşmuşlar: 15. Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a gelen Kâzım Karabekir Paşa, kendilerini bütün gücüyle destekledi. Kâzım Karabekir Paşa'nın himayesi altında cemiyet, ilk kongresini, 17 Haziran 1919'da Raif Efendi'nin başkanlığında yaptı. Bu toplantıda, gelecekleri tehlikede bulunan Doğu İlleri ile müşterek bir toplantı yapılması kararlaştırıldı ve çevre vilâyetlerle ilgi kuruldu.

Diğer taraftan, Milli Mücadelenin Anadolu'dan başlatılması gereği ile, 19 Mayıs 1919'da 3. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gelen Mustafa Kemâl Paşa, buradan Havza yoluyla Amasya'ya geçmişti. Tarihe "Amasya Tamimi" diye geçen belge, Kâzım Karabekir Paşa'nın da görüşü alındıktan sonra Mustafa Kemâl ve Ali Fuat Paşalarla Rauf ve Refet Beyler tarafından imzalanmış ve birçok sivil ve askerî makamlara gönderilmişti. Bu tamimin bir maddesinde, "Doğu İllerimiz adına 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da bir kongre toplanacaktır. Bu kongre için Doğu Vilâyetlerinin Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinden seçilmiş olan kişiler, Erzurum'a doğru yola çıkmışlardır. O tarihe kadar öteki illerin delegeleri de Sivas'a ulaşabilecekleri için, Erzurum Kongresinin üyeleri de, uygun görecekleri zamanda, Sivas Genel Toplantısında bulunmak üzere yola çıkacaklardır"[2] denilmekteydi.

Bu tamimle Millî Mücadele, düşünce ve plânlama safhasından çıkarak, fiilî harekete ulaştı ve kısa zamanda bütün yurda duyuruldu. Tamimin yayınlanmasından sonra Ali Fuat Paşa,

---

de Kars'ta, "Millî İslâm Şûrâsı" adıyla kurulmuş ve merkezi Kars olan bu geçici yerli Türk Hükümeti'nin adı 18/19 Ocak 1919'daki Büyük Kars Kongresi'nde "Cenûbigarbî Kafkas Hükümeti" olmuştu. (*bak. Kırzıoğlu M.F., 'Milli Mücadelede Kars-I, Belgeler'*, 1960 İstanbul).

2 K. Atatürk "Nutuk", III. Vesikalar (Vesika 27).

Ankara'ya döndü. Mustafa Kemâl Paşa ile Rauf Bey, Sivas üzerinden Erzurum'a doğru yollarına devam ettiler. Ne var ki İstanbul Hükûmeti, İngilizlerin devamlı sıkıştırması yüzünden Mustafa Kemâl'i İstanbul'a geri çağırdı. Zamanın Dahiliye Nâzırı Ali Kemâl, Elâziz'e tayin ettiği Ali Galip adındaki valiye özel talimat ve yetki vererek, Sivas'da Mustafa Kemâl Paşa'yı yakalamasını emretti ise de, bunda muvaffak olamadı.

28 Haziran günü Sivas'tan yola çıkan Mustafa Kemâl Paşa ve maiyeti, 3 Temmuz'da Erzurum'a geldiler. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, kendi isteği ile görevinden ayrılan Erzurum Valisi Münir Bey, Bitlis Valiliğinden azledildiği için İstanbul'a giderken Erzurum'a uğramış olan Mazhar Müfit Bey, Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi idarecileri ve şehrin ileri gelenleriyle Mustafa Kemâl Paşa'yı Ilıca mevkiinde karşıladı. Buradan birlikte şehre geldiler. Başta Valivekili Hemşinli Elhac Kadı Hurşit Efendi, Vilâyet erkânı, askeri tören birliği, Kolordu bandosu ve halk Mustafa Kemâl Paşa'yı karşıladı. Aynı günün gecesi Mustafa Kemâl Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Vali Münir Bey, Rauf Bey, eski mutasarrıflardan Süreyya Bey, Mazhar Müfit Bey, Ordu Kurmaybaşkanı Albay Kâzım (Dirik), Kurmay Başkanı Hüsrev ve Doktor Binbaşı Refik (Saydam) Beyler ile, gizli bir toplantı yaptı, düşüncelerini ortaya koydu; ve toplantıya katılan kişilerden hareket tarzlarını belli edecek kararı istedi.

8 Temmuz'da İstanbul Hükûmeti, Mustafa Kemâl Paşa'nın Ordu Müfettişliğinden azlini açıkladı. 3. Orduya bağlı kolordu komutanlıklarına gönderdiği bir tamimle Mustafa Kemâl Paşa'nın yerine, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın vekâlet edeceğini bildirdi. Ertesi gün Mustafa Kemâl Paşa, sadece ordudan değil, aynı zamanda askerlik mesleğinden de ayrıldığını, şu istifa beyannâmesi ile bildirdi:

"Mübarek Vatan ve Milleti parçalanma tehlikesinden kurtulmak ve Yunan ve Ermeni âmâline kurban etmemek için, açılan Mücahede-i Milliye uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmaya, sıfat-ı resmiye ve askeriyem artık mâni olmağa başladı. Bu gaye-i mukaddese için, milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım nâmına söz vermiş olduğum cihetle, pek âşıkı bulunduğum silki celil-i askeriyeye bugün veda ve istifa ettim. Bundan sonra Gaye-i Mukaddese-i Milliyemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sine-i millette bir ferdi mücahit suretiyle bulunmakta olduğumu tamimen arz ve ilân eylerim." Bunu ayrıca bir yazı ile Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetinin Erzurum Şubesi Başkanlığına bildirdi. Rauf Bey de, Mustafa Kemâl Paşa ile birlikte Millî Mücadele uğrunda sonuna kadar çalışacağını açıkladı[3]. Mustafa Kemâl'in endişesi istifadan sonra olacak gelişmeler üzerine idi. Fakat, önce Kâzım Karabekir Paşa, Komutasındaki Kolordu ile birlikte emrinde olduğunu bildirdi ki, bu husus Mustafa Kemâl'e büyük güven verdi[4].

9 Temmuz günü Erzurum'daki Cemiyetin İdare Kurulu ile toplantı yaparak, kongre hazırlıklarıyla, Hoca Raif Efendi, Emekli Binbaşı Süleyman, Emekli Binbaşı Kâzım, Albayrak Gazetesi Müdürü Necati ve Dursun Beyazâde Cevad Beyler, Hey'eti Fa'âle Başkanlığına Mustafa Kemâl Paşa'nın, İkinci Başkanlığa ise, Rauf Bey'in getirilmesine karar verip, bu hususu bir yazı ile kendilerine tebliğ ettiler[5].

10 Temmuz günü Hey'eti Fa'âle, Mustafa Kemâl Paşa'nın başkanlığında ilk toplantısını yaptı. Amasya Tamiminde belirtildiği üzere, aynı gün, Erzurum Kongresinin açılması gerekiyordu. Fakat delegeler henüz gelememişlerdi. Bu bakımdan

3 F. Kandemir, *Rauf Orbay*, s. 41.
4 A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hâtıraları*, s. 100.
5 *Nutuk*, III, Vesika 36.

kongrenin, Meşrutiyetin ilân günü olan 23 Temmuz'da yapılmasına karar verildi[6].

Mustafa Kemâl Paşa ile Rauf Bey, delege değillerdi. Bu husus onların Kongreye katılıp katılmama durumunu ortaya çıkarmıştı. Gerek Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, gerekse Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin delege seçimleri yapılmıştı. Delege olmayanların Kongreye katılmaları aleyhine doğan düşünce ve konuşmaları önlemek üzere, Erzurum merkezinin üç delegesinden ikisi: Kâzım (Yurdalan) ve Cevad Beyler delegeliklerinden istifa ederek yerlerini, Mustafa Kemâl Paşa ile Rauf Bey'e verdiler. Kâzım Bey, delege seçim sonucu henüz bildirilmemiş olan Tortum'dan, Cevad Bey ise ayrılan bir delegenin yerine Pasinler (Hasankale)'den delege oldular[7].

Erzurum Kongresine katılmak üzere Of, Sürmene, Akçaabat, Vakfıkebir, Tirebolu, Giresun ve Ordu'dan seçilmiş olan Trabzon delegeleri de, 8 Temmuz'da Erzurum'a gelmişlerdi. Kongrenin 23 Temmuz gününe ertelenmesinden istifade edip, Kongre ile ilgili olarak kendi aralarında toplantılar yaptılar. Bu arada, Kongre Başkanlığına Mustafa Kemâl Paşa gibi tanınmış bir Komutanın getirilmesini sakıncalı gören Trabzon'un Sürmene delegesi Ömer Fevzi Bey'in bazı teşebbüsleri ise, neticesiz kaldı.

Kongre, 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü, bir okul salonunda (şimdiki Atatürk Yapı Sanat Enstitüsü yerinde) saat 11:00'de başladı. En yaşlı delege Trabzonlu Eyyübîzâde İzzet Efendi idi. Bu kişi Erzurumlulara bir dostluk gösterisinde bulunarak, kongreyi açma şerefini Erzurumlu Hoca Raif Efendiye bıraktı. Hoca Raif Efendinin yapmış olduğu yoklamada, Kongreye katılan delegeler şunlardı:

---

6 M. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 64.

7 Ayn. mü., ayn. eser, s. 65.

Erzurum	Merkez	Mustafa Kemâl Paşa
		Hüseyin Rauf Bey (Orbay) Eski Bahriye Nazırı
		Hoca Raif Efendi (Dinç) Eski Mebus
	Bayburt	Tevfik Bey (Çoruh) Hazine Vekili
		Abdullahagazâde Zâhit Bey, Eşraftan Çiftçi
	Hınıs	Celâl Bey, Çiftçi
	İspir	Cemal Bey, Davavekili
	Kiğı	Yazıcızâde Sait Bey, Eşraftan Çiftçi
		Kahraman Bey, Eşraftan Çiftçi
	Narman	Sait Bey, Eşraftan Çiftçi
	Pasinler	Kağızmanlı Battal Bey, Tüccar
		Cevad Bey (Dursunoğlu) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Yönetim Kurulu Kâtip üyesi
	Tercan	Nâmıkefendizâde Ahmet Bey (Erverdi), Eşraftan Çiftçi
	Tortum	Kâzım Bey (Yurdalan), Emekli Binbaşı
	Yusufeli	Ahmet Bey, Eşraftan Çiftçi
	Doğubayazıd	Künbetli Gençağazâde Hüseyin Avni (Ulaş), Avukat
	Diyadin	Nalbantoğlu İsmail Bey, Emekli Yüzbaşı
		Mustafa Bey, Tüccar
	Karaköse	Süleyman Necati Bey (Güneri), Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Yönetim Kurulu Üyesi, Albayrak Gazetesi Sahibi
	Erzincan	Hacı Fevzi Efendi, Nakşibendi Şeyhi
	Kuruçay	Şevki Efendi, Müftü
	Pülümür	Abbas Efendi, Emekli Komiser
	Refahiye	Kemal Efendi, Çiftçi
	Eleşgirt	Maksut Efendi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Yönetim Kurulu Üyesi, Eski Evrak Müdürü
Trabzon	Merkez	HacısâlihzâdeServet Bey, Eski Mebus
		Abonozzâde Hüsyin Efendi, Eşraftan
	Gümüşhane	Kadirbeyzâde Zeki Bey, Eşraftan Tüccar
	Kelkit	Osman Efendi, Müftü
	Şiran	Hasan Fahri Efendi (Polat), Müftü
	Maçka	Eyyübîzâde İzzet Bey, Eski Mebus
	Rize	Hemşinli Hoca Necati Efendi, Sadâyı Millet Gazetesi Sahibi
		Abaza Hakkı Efendi, Dâvavekili

	Of	Yunus Efendi, Merkez Müderrisi (Öğretmen)
	Sürmene	Eyyübîzâde Ömer Fevzi Bey, Avukat ve Gazeteci
		Kulaçzâde Ahmet Efendi, Tüccar
	Akçaabat	Serdarzâde Hasan Efendi, Çiftçi, İl Genel Meclis Üyesi
	Vakfıkebir	Kellecioğlu Abdullah Hasib Efendi (Ataman)
	Giresun	Ali Naci Bey (Duyduk), Doktor ve Gazeteci
		Kâtipzâde İbrahim Hamdi Bey (Elgen), Mühendis ve Gazeteci
	Tirebolu	Yusuf Ziya Efendi, Eski Bucak Müdürü
	Ordu	Hasan Efendi, Avukat
Sivas	Merkez	Fazlullah Efendi (Moral), İdadi Müdürü
		Ziya Bey (Başara), İl Bayındırlık Başkâtibi
	Amasya	İbrahim Süreyya Bey (Yiğit), Eski Mutasarrıf
	Tokat	Rifat Bey, İl Bayındırlık Müdürü
	Suşehri	Hakkı Bey, Çiftçi
	Zara	Recep Efendi, Emekli Yüzbaşı
	Mesudiye	Mustafa Efendi, Eski Mebus
	Reşadiye	Sırrı Efendi, Emekli Alay Kâtibi
	Şebinkarahisar	Mumcuoğlu Cemil Bey (Şencan), Doktor
	Alucra	Hüseyin Efendi, Emekli Memur
Bitlis	Merkez	Süleyman Bey, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Yönetim Kurulu Muhasip Üyesi, Emekli Binbaşı
	Siirt	Hacırecepefendizâde Hacı Hâfız Efendi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Yönetim Kurulu Üyesi
		Hâfız Cemil Efendi
Van	Merkez	Câzim Bey, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Yönetim Kurulu Üyesi, Gümrük Mütevellisi
Van	Merkez	Malyemez Tevfik Bey (Alyanak), Tüccar ve Çiftçi

toplam 56 kişi idi[8].

Yoklamalar tamamlanınca geçici başkan Hoca Raif Efendi, bir açış konuşması yaptı[9] ve sözlerini Kongreyi yönetecek bir

8 Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.78-80.

9 Metin ve fotokopisi için bak. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Yayınlanmış Belgelerle Erzurum Kongresi' in İlk Günü", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Ağustos 1970-Sayı 35, s. 11-18.

başkanın seçilmesini isteyerek bitirdi. Yapılan gizli oylamada Mustafa Kemâl Paşa Kongre Başkanı seçildi. Raif Efendi ve İzzet Bey Başkanvekilliklerine, Erzurum'un Karaköse delegesi Necâti Bey ile Trabzon Vakfıkebir delegesi Abdullah Hasib Efendi, kâtibliklere getirildiler.

Başkanlığa seçilen Mustafa Kemâl Paşa kongreyi açış nutkunda özellikle:

"Kuvvetlerini Millî iradeden alacak bir hükûmetin teşkilini ve mukadderata hâkim bir millî iradenin ise ancak Anadolu'dan çıkabileceğini"[10] belirterek, tutulması gereken yolu açıklamış oldu.

Kongre ikinci toplantısını, 24 Temmuz Perşembe günü öğleden sonra Mustafa Kemâl Paşa'nın başkanlığında yaptı. Önce, Trabzon'un Sürmene ve Giresun delegeleriyle Sivas'ın Şebinkarahisar delegesinin birlikte imzalayıp verdikleri bir önerge okundu. Önergede, Kongrenin amacı hakkında Türkçe, İngilizce, Fransızca olarak yayınlanacak bir bildirinin, İstanbul'daki İtilâf Devletleri Temsilcilerine gönderilmesi ve kongrede alınacak kararların esaslarını hazırlamak üzere, on beş kişilik bir Program Komisyonu seçilmesi isteniyordu. Bu son husus, kabul edildi ve komisyon kuruldu.

25 Temmuz, Cuma gününe rastlıyordu. O tarihte Cuma, tatil günü olduğu için Kongre, toplantı yapmadı. M. Kemâl ile 25 Temmuz günü irtibat kuran Amasya'daki 5. Tümen Komutanı Ârif Bey, eski Valilerden Bekir Sâmi Bey'in Amasya'ya M. Kemâl'i görmek için geldiğini ve İstanbul'da yaptığı temaslar sonunda Amerikan Mandaterliğinin uygun görüldüğü hususundaki Bekir Sâmi Bey'in düşüncelerini iletti. M. Kemâl ise, Erzurum Kongresinde herkesin ısrarla "tam bağımsızlık" istemekte olduğunu, bu sebeple, böyle toplulukta Amerikan Mandaterliğinden sözedilmesine imkân bulunmadığını cevaben bildirerek, Erzurum Kongresinin böyle bir konuyu görüşme zorunda kalmasını önledi.

10 *Nutuk*, III. 926-931 (Millî Eğitim Bakanlığı, 1963 İstanbul).

Kongre, 26 Temmuz Cumartesi günü Başkanvekillerinden Raif Efendi'nin bakanlığında, üçüncü toplantısına başladı. İstanbul Hükûmetinin, Erzurum Kongresi hakkında yayınlanan Bildirisi herkes tarafından duyulmuştu. 23 Temmuz gecesi yayınlanan bu Hükûmet Bildirisinde, Kongrenin, Anayasaya aykırı olduğu söylenmekte, önlenmesi gerektiği ileri sürülmekteydi. Kongreye katılanlar, âsi ilân ediliyor; M. Kemâl ve arkadaşlarının tutulması isteniyordu. Bu hususta Vâliliğe de emir verilmişti. Cumartesi günkü toplantıda delegeler, ilk iş olarak bu konuyu ele aldılar ve kendi görüşlerini belirttikten sonra, M. Kemâl'in teklifi üzerine: Padişah'a, Sadrazama, bütün Belediye Başkanlarına, Derneklere, Mülkiye Âmirlerine, Büyük Komutanlara, Kongrenin Anayasaya aykırı olarak kurulmuş bir Mebuslar Meclisi gibi gösterilmesinin ve Anadolu'da karışıklık çıktığından söz edilmesinin, sadece İtilâf Devletlerinin işine yarayacağını; Mütarekenâmenin 24. Maddesine göre, buraları işgale hak kazanacakları şekilde uyarıcı telgraflar çekildi. Ancak bunlardan sonradır ki, Erzurum Kongresi, Program Komisyonunun bir önergesi üzerine, normal görüşmelerine başlamış oldu ve bu görüşmeler 7 Ağustos 1919 ikindisine kadar devam etti.

Erzurum Kongresi on dört gün çalışmış, dağılmadan öncede, yönetmeliğe göre, bir "Temsil Heyeti" seçilmiştir. 24 Ağustos 1919'da Erzurum Vilâyet Makamına verilen Beyannâmede bu heyetin üyeleri, şunlardı:

1. M. Kemâl, Sâbık 3. Ordu Müfettişi, Askerlikten Müstafi
2. Rauf Bey, Sâbık Bahriye Nazırı
3. Râif Efendi, Sâbık Erzurum Mebusu
4. İzzet Bey, Sâbık Trabzon Mebusu
5. Servet Bey, Sâbık Trabzon Mebusu
6. Şeyh Fevzi Efendi, Erzincan'da Nakşi Şeyhi
7. Bekir Sâmi Bey, Sâbık Beyrut Valisi (Tokatlı)
8. Sadullah Efendi, Sâbık Bitlis Mebusu
9. Hâcı Musa Bey, Mutki Aşiret Reisi

Kâzım Karabekir Paşa, Kongrenin temsil heyetine seçilmemiş ise de, sonradan bu heyet tarafından Üyeliğe alınmıştır.

Erzurum Kongresinin sona ermesinden sonra, ilk yapılan iş, Kongre neticesinde varılan sonuçlar ve alınan kararları açıklayan Bildirinin yayınlanması oldu. 7 Ağustos 1919 tarihini taşıyan tarihi Beyânnâme şöyledir:

"Mondros Mütarekesinin yapımından sonraki günlerde, gittikçe artan anlaşmayı bozucu hareketler; ve İzmir, Antalya, Adana bölgeleri gibi memleketimizin en önemli parçalarının işgali ve Aydın ilinde yapılan dayanılmaz Yunan faciaları, Ermenilerin Kafkasya içlerinden sınırlarımıza kadar dayanan katliâm ve İslâm halkını imha politikasıyla istilâ hazırlıkları, Karadeniz kıyılarında Pontos hülyasını gerçekleştirmek amacıyla hazırlıklar yapılması; ve sırf bu amaçla Rus kıyılarından göçmen namıyla akın akın gelen yabancı Rumların ve bu arada silâhlı eşkıya çetelerinin çağrılıp sevk edilmesi gibi olaylar karşısında, kutsal yurdumuzun bölünüp dağılması tehlikesini gören milletimiz, hiçbir suretle millî iradeye dayanmayan Merkezî Hükûmetimizin bu elem ve facialara çare bulamayacağına, birtakım uğursuz misallerle inanmış; ve birçok etkenler altında, ihtimal ki daha acı, kabul ve hazmi imkânsız kararlara da başeğebileceğini düşünerek, derin bir endişe içinde bulunuyor. Binaenaleyh, kendini en yakın ve pek kanlı tehlikeler karşısında gören Doğu Anadolu Vilâyetlerinin mukadderatını tek başına korumak amacıyla, her tarafta millî vicdandan doğmuş cemiyetlerin katılmasıyla bir süre önce toplanmış olan ERZURUM KONGRESİ, 7 Ağustos 1919 tarihinde aşağıdaki kararları almıştır:

1. *Trabzon Vilâyeti ve Canik (Samsun) Sancağı ile Doğu Vilâyetleri adını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Elâziz, Van, Bitlis Vilayetleri ve çevrenin içindeki bağımsız livalar, hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve Osmanlı toplumundan ayrılmak imkânı tasarlanamayan bir bütündür.*

Bu bölgeler halkı, kıvanç ve tasada tam bir beraberliği kabul eder ve mukadderatı hakkında aynı ülküyü amaç olarak alır.

Bu çevrede yaşayan bütün İslâm toplumları, yürekleri birbirine karşı fedakârlık duygularıyla dolu, yöre ve soy özelliklerine saygılı, öz kardeştirler.

2. *Osmanlı Yurdunun bütünlüğü, Millî bağımsızlığımızın sağlanması, Saltanat ve Hilâfet makamlarının dokunulmazlığı için, ulusal güçleri etken ve ulusal iradeyi egemen kılmak, temel ilkedir.*

3. *Her türlü işgal ve müdâhale, Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine yönelmiş sayılacağından, hep birilikte direniş savunma ilkesi kabul edilmiştir. Hıristiyanlara, siyasal egemenliği ve toplum düzenini bozacak biçimde yeni imtiyazlar verilmesi, kabul edilemez.*

4. *Merkezî Hükûmetin, yabancı devletlerin baskısı karşısında, buralarını terk ve ihmal etmek zorunluluğunda kalması ihtimaline göre, Saltanat ve Hilâfet makamlarına bağımlılığımızı, millî varlık ve haklarımızı güvenlik altında bulunduracak bütün karar ve tedbirler alınmıştır.*

5. *Yurdumuzda ötedenberi birlikte yaşadığımız İslâm olmayan toplulukların, Osmanlı Devletinin kanunlarıyla teyid edilen kazanılmış haklarına, tamameniyle saygılıyız. Bunların mâl, can ve ırzlarının dokunulmazlığı, zâten dinimizin ve millî geleneklerimizin, ayrıca kanunlarımızın esaslarından olmakla beraber, Kongremizin genel inancı ile de pekleştirilmiştir.*

6. *İtilâf Devletlerince, Mütarekenin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlarımız içinde kalan ve her bölgesinde olduğu gibi, Doğu Anadolu Vilâyetlerinde de ezici çoğunluğu teşkil ettiği, ekonomik ve kültürel üstünlüğü de Müslümanlara ait bulunan ve birbirinden ayrılması imkânsız olan din ve soydaşlarımızla meskûn ülkemizin bölüşülmesi görüşünden, tamamiyle vazgeçilerek; varlığımıza, tarihî, ırkî ve dinî haklarımıza saygı gösterilmesi ve bunlara aykırı girişimlere asla değer verilmemesi ve bunlara aykırı girişimlere asla değer verilmemesi; ve bu suretle, tamamiyle hak ve adâlete dayanan bir karar alınması beklenir.*

7. Milletimiz, insanî ve medenî ilkeleri daima üstün tutar. Ekonomik, teknik ve endüstriyel durum ve ihtiyaçlarımızı da takdir eder. Bu nedenle, devlet ve milletimizin içte ve dışta bağımsızlığı ve yurdumuzun bütünlüğü korunmak şartıyla, 6. Maddede açıklanan sınırlar içinde, milliyet esaslarına saygılı ve ülkemize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi bir devletin ekonomik, teknik ve endüstriyel yardımını memnunlukla karşılarız. Bunlar gibi, âdil ve insanî şartları taşıyan bir barışın da gecikmeksizin oluşması, insanlığın selâmeti ve dünyanın sükûnu nâmına, en başta gelen ülkümüzdür.

8. Milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin ettiği bu tarihî çağda, Merkezî Hükûmetimizin de, milletin iradesine uyması zorunludur. Çünkü millî iradeye dayanmayan herhangi bir hükümetin kendiliğinden alacağı kararlara, milletçe itâat edilmeyeceği gibi; bu kararların, dışta da geçerli olmadığı ve olmayacağı, şimdiye kadar bu yoldaki davranışların olumsuz sonuçlarıyla ispatlanmıştır. Bu nedenlerle, milletimizin içinde bunaldığı sıkıntı ve tasalardan kurtulmak çarelerine kendiliğinden başvurmasına lüzum kalmadan, Merkezî Hükûmetimizin, Millet Meclisini vakit kaybetmeksizin hemen toplanması ve böylece yurt ve milletin kaderi hakkında alacağı bütün kararları, Millet Meclisinin onayına ve denetimine sunması zorunludur.

9. Yurdumuzun yüz yüze geldiği elem verici olaylar karşısında, millî vicdandan kopup yükselen ayni ülkü ve dileklerle kurulmuş olan cemiyetlerin birleşip kenetlenmesinden oluşan büyük kütle, bu kez "ŞARKÎ ANADOLU MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ" namıyla adlandırılmıştır. İşbu Cemiyet, her türlü particilik akımlarından tamamiyle arınmıştır. Bütün İslâm yurdaşlarımız, Cemiyetin tabiî üyesidir.

10. *Kongre tarafından seçilen bir "Hey'eti Temsiliye" kabul edilmiş; ve köylerden başlayarak, vilâyet merkezlerine kadar yayılan milli teşkilât birleştirilip, pekleştirilmiştir*[11].

KONGRE HEYETİ

Kongre kararlarının uygulanması için yapılacak işler de, şöyle belirtilmişti:

1- Cemiyetin adı, Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olmuştur. Bu Millî Cemiyet, her türlü parti cereyanlarının dışındadır.

2- Amaç, Osmanlı vatanının bütünlüğü; Hilâfet ve Saltanat Makamları ile millî bağımsızlığımızın dokunulmazlığını sağlama yolunda kuvayı milliyeyi âmil ve ulusun iradesini egemen kılmaktır.

3- Teşkilât;

a) Bütün İslâm yurttaşlar, Cemiyetin tabiî üyeleridir.

b) Teşkilât; her biri derece derece birbirine bağlı olmak üzere, köy ve mahallelerden başlayarak nahiye, kaza, livâ, bağımsız livâ ve vilâyet bölümlerine ayrılmıştır.

Köy, nahiye ve livâlarda "İdare Heyetleri", bağımsız livâlarla vilâyetlerde "Merkez Heyetleri" ve Kongrece seçilmiş ise "Temsil Heyeti" vardır.

Erzurum Kongresinin amacı, sadece Doğu bölgesinin bütünlüğü değil, 30 Ekim 1918'deki sınırlarıyla "Vatanın Bütünlüğü" idi. Bağımsızlık ise yine bütün Türk milletinindi. Bu gayenin ilk adımı, Erzurum Kongresinde atıldı.

Erzurum Kongresi dağıldıktan sonra Mustafa Kemâl, Temsil Heyeti Reisi sıfatiyle, Şark Vilâyetlerinde Cemiyetin teşkilâtını yaymak ve kökleştirmek için, Doğu Vilâyetlerimizde tanıdığı

11 "Erzurum Kongresinin Tutanak ve Kararları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI, sayı 61 (yay. haz. H. Mutluçağ), s. 7-8.

aşiret reisleri ile, nüfuzlu kimselerle muhaberede bulundu. Onların kendisine olan sevgi ve güvenlerine dayanarak Millî Mücadele hazırlıkları için, onlara görevler verildi. Kongre Bildirisi, yurdun her tarafına dağıtıldı. Kurulacak olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin tüzüğü, çoğaltılıp yayınlandı.

Erzurum'daki siyasî hava, tam bir bağımsızlığı amaç edinmiş iken, Halide Edip (Adıvar), Mustafa Kemâl Paşa'ya gönderdiği 10 Ağustos 1919 tarihli mektubunda, geçici bir Amerikan Mandasının kabulünün en az aleyhte olacağından bahsetmekteydi. 13 Ağustos'ta da, Afyonkarahisar'daki 12. Kolordu Komutanı Selahattin Paşa, İstanbul'daki partilerin birleşik olarak Amerikan Heyetine vermek üzere kararlaştırdıkları hususları, Mustafa Kemâl'e bildirdi. 14 Ağustos'ta ise, Ankara'da 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa, İstanbul'daki birçok memleket ilerigelenlerinden mektuplar geldiğini; ve hepsinde Amerikan Müzaharetine ihtiyaç olduğunun ileri sürüldüğünü haber veriyordu. Mustafa Kemâl Paşa, 19 Ağustos 1919 tarihli cevabında:

"Memleketin ve Milletin mukadderatı hakkında Amerika veya herhangi bir devletle anlaşmaya yetkili olabilecek Hükûmet, ancak millî hâkimiyet esasına ve Millî Meclisin varlığını kabul ile, onun güvenine dayanan bir Hükûmettir. Yakında Kongrenin kararlarını da öğreneceksiniz" diyerek, Mandaterlik düşünce akımlarının, millî birlik ve bağımsızlık için en büyük adımını atmış olan Erzurum'un siyasî havasına girmesini, bir kere daha önledi. Ve 24 Ağustos 1919 tarihli bir yazı ile, Erzurum Valiliğine başvurarak, Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşunu bildirdi.

Kısa zamanda Doğu ve Kuzey-Doğu illerindeki birçok kuruluşlar, Merkezi Erzurum olan bu yeni cemiyetin içinde birleştiler.

Erzurum Kongresi kararları ile millî kuvvetler, hiç değilse bir bölgede teşkilâtlandırılmıştı. Şimdi, ikinci safhaya gelinmiş oluyordu. Bu da, 4 Eylül'de açılacak olan Sivas Kongresi idi.

Erzurumlular, Mustafa Kemâl Paşa'yı 29 Ağustos 1919 günü gönülden gösterilerle, uğurladılar. Daha sonra, 7 Kasım 1919'da başlayan Seçim sonunda, kendisini Erzurum Milletvekili seçecek, ona karşı içten sevgi ve bağlılıklarını bir kere daha ispatlamış oldular. Erzurumluların büyük Atatürk'e bağlılıklarını gösteren önemli diğer bir olay da kendisine Erzurum Hemşehriliğinin tevcih edilmiş olmasıdır.

Bu konuda cereyan etmiş olan yazışmalar aşağıdadır[12]:

"*Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerine:*

Bu memleketin tarihinde şehrimizin nasıl nurlu bir mevkii varsa, Erzurum tarihinde Zâtıâlii vatanperverîleri, öyle bir mevkii mahsus ihraz eylemişlerdir. Hayâtı mücahidânelerinde bu suretle mühim hâtıralara sahip bulunan Erzurum'un evlâdı meyanında ismi âlilerinin görünmesi, bütün hemşehrilerce mucibi şeref ve mefharet addedileceğinden ve maskatı re'sleri (Selânik) istilâ altında bulunduğundan, burada tavattun ile, hemşehrilerimizi kabul buyurmanızı temenni eyleriz.

Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Hey'et-i Merkeziyesi (Üyeleri)

M. Cevâd Ahmed Mümtâz Süleyman Necati Süleyman

M. Kemal Paşa'nın 27 Ağustos 1919'daki Cevabı:

Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Hey'eti Merkeziyesine:

Erzurum Hemşehriliğini teklif suretiyle, hakkımda bu kerre de izhar buyrulan âsâri muhabbet ve samimiyetin müteşekkiriyim. Tarihî olan Erzurum'un, bu erler yatağının hemşehrileri meyânında bulunmak, âcizleri için en büyük saâdettir. Erzurum Nüfusuna

12 Metin ve fotokopiler için bak., Prof. Dr. Bekir Sıtkı BAYKAL, "Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler", Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1969, s. 37, 59-6.

kaydının icrası için icabeden muameleye tevessül edildiğini beyan[13] *ve revabıtı kalbiye ve samîmnemi teyit eylerim.*

Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk

Cemiyeti Hey'eti Temsiliyesi Azasından

Mustafa KEMÂL

Erzurum Kongresi, aldığı kararlar ve kamu oyunda yaptığı akislerle amacına erişmiştir. Toplanış şekli ve kuruluşu belirli bir bölgeye ait olmakla beraber aldığı kararlar, bütün yurdu ilgilendirir mahiyettedir. Millî Mücadele tarihinin millî birliğe gidiş yolundaki ilk ve önemli adımı, bu kongre ile atılmıştır.

13 Erzurum Nüfus Dairesi, 1925'te yanarken, Nüfus defterleri de yandığından, bu tarihi kayıt, ne yazık ki, bugün elimizde yoktur.

TARİHİ İKİ FOTOĞRAF (I. X. 1924)

— I —

Üst köşedeki yazı : "Reisicumhurumuz Gazi Paşa Hâzretleri'nin memleketimizi teşrifleri münasebetiyle (Erzurum) Hükûmet Konağı önünde alınan fotoğrafları, Erkân-i Hükûmet arasında, 1 Teşrinievvel 340 (1 Ekim 1924 sabah).

— II —

1 Ekim 1924 Günü öğleden sonra Gazi Paşa Hazretleri, Erzurum Erkek Lisesi Muallimleri ile bir arada :

(1) Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, (2) Rize Mebusu Rauf (Benli) Bey, (3) Maraş Mebusu Kılıç Ali (Kılıç) Bey, (4) 9. Kolordu Kumandanı Ali Said (Akbaytugan) Paşa, (5) Erzurum Valisi Zühdi Bey, (6) Lise Müdürü Cemal Bey, (7) Cumhurbaşkanlığı Başkâtibi Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey, (8) Orta Kısım Müdürü Fâik Bey, (9) Fizik Muallimi Hüsnü Bey, (10) Arapça Muallimi Nuri Bey, (11) Orta Kısım Muallimi Mehmed Hilmi Bey, (12) Cumhurbaşkanlığı Başyâveri İsmail Hakkı (Tekçe) Bey, (13) Cumhurbaşkanlığı Yâveri Rusuhi Bey, (14) Orta Kısım Muallimi Zekeriya Bey, (15) Orta Kısım Muallimi Ziya Efendi, (16) Orta Kısım Jimnastik Muallimi Tahsin (Leylioğlu) Bey, (17) Orta Kısım Muallimi Şevket Efendi, (18) Orta Kısım Muallimi Hâfız Ömer Efendi, (19) Orta Kısım Türkçe Muallimi Hamdi Efendi, (20) Orta Kısım Muallimi Kemal Efendi, (21) Fransızca Muallimi Emin Bey, (22) Orta Kısım Muallimi Muzaffer Efendi, (23) Edebiyat Muallimi Ahmed Hamdi (Tanpınar) Bey, (24) Orta Kısım Türkçe Muallimi Müştak Sıtkı (Dursunoğlu) Bey, (25) Valilik Polisi Hacı Efendi, (26) Orta Kısım Muallimi Nurettin Efendi, (27) Riyaziye (Matematik) Muallimi Osman Bey, (28) Fransızca Muallimi Ârif Bey.

DİZİN

A

Abbasi Halifeliği, Abbasî Halifeliği, Abbâsî Halifeliği 3, 4, 80, 118
Abbasî, Abbasiler, Abbasîler, Abbâsiler 3, 8, 10, 16, 19, 20, 29, 47, 73, 70, 102, 107, 118, 131, 140, 149, 153, 170
Abbâsîye 77
Abd Allāh b. Mustaẓhir 81
Âb-ı Ûcân 175
Abu'l-ᶜAsākir 83
Abu'l-Ḳāsim Dargazīnī 76
Abydos 54
Adakale 187, 188
Adud Al-din 238
Adud ed-Devle 208
Adûdî Hastanesi 35
Adun Ata 194
Afganistan 46
Afîf 78
Afşin Bey 153
Afyonkarahisar 400
Ahdâs 189, 190
Âher 169, 179, 180, 181, 186
Ahlat 16, 60, 126
Ahlatşah 68, 164
Ahmed Tevhid 206, 375
Ahmed Ziya 206, 375
Ahmet b. Yakup 38
Ahvaz, el-Ahvaz 206, 230, 272, 283, 341
Akçaabat 391, 393
Akdeniz 5, 6, 7, 31, 71, 75, 94, 164
Akka, Akkâ 26, 127, 128, 137
Akkoyunlu, Akkoyunlular 62, 63, 168, 200
Akmataş 63
Aksaray 34, 38
Aksongur Porsikî, Aksungur el-Porsukī, Aksungur Porsuki, Aksungur Porsukî 43, 60, 70, 73, 74, 93, 120, 165
Aksungur Ahmedili 76
Al damga 191
Alacalı Mescid 168
Alâeddin Altun Buğa 63
Alâeddin Bozkuş 196
Alaeddin Karasungur Ahmedili, Alâeddin Karasungur Ahmedîlî 128, 137
Alâeddin Muhammed Hârizmşah 199
Alamut 149
Alancık Kalesi 178
Alapus 52
al-Asārib, Asarib 21, 83, 84
Albay Kâzım (Dirik) 389
Albayrak 388, 390
al-Bīra, Bire, Elbira, el-Bira, el-Bire 24, 48, 87, 98, 113, 125, 126, 133, 136, 143
Alçı 191
Aleksandros Kabalika 51

Alexius 52, 54, 97
Ali Alpı 62
Ali b. Sâlim, Ali b. Salim b. Malik 88, 121, 133
Alice 95
Ali Fuat Paşa 388, 400
Ali Galip 389
Ali Küçük, Zeyne'd-Din Ali Küçük, Zeyneddin Ali Küçük, Zeynüddin Ali Küçük 83, 87, 100, 103, 119, 120, 121, 122, 123, 133, 134, 135, 140, 143, 144, 198
Ali Şâh 177
Alice 95
Alma Ata 194
Almanya 37
al-Muḳtafī al-Amri'llāh, al-Muḳtafī, el-Muktefî 81, 87, 102
Alp 5, 11, 21, 34, 35, 64, 73, 74, 80, 87, 105, 106, 111, 154
Alp Arslan, Alparslan, Alp-Arslan 5, 11, 15, 16, 21, 34, 35, 57, 73, 105, 111, 154, 195, 207, 238,
Alparslan b. Mahmud 5, 74, 80, 87, 93, 100, 106, 120, 121, 197
al-Suvar 78
Altuntaş al-Aburī 73
Amasya 39, 155, 388, 390, 394
Amasya Burmalı Minare Camii 39
Amasya Tamimi 388
Amerika 400
Amid, Âmid 23, 59, 62, 78, 86, 98, 99, 162, 163
Ammar oğulları 5
Anadolu 5, 6, 7, 22, 25, 29, 31, 34, 35, 38, 47, 51, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 68, 72, 87, 92, 104, 107, 112, 117, 119, 137, 140, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 193, 196, 197, 198, 199, 387, 388, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 402
Anadolu Selçuklu, Anadolu Selçukluları, Anadolu Selçuklu Devleti 31, 38, 47, 58, 59, 60, 61, 64, 68, 137, 140, 164, 193, 196, 198, 199
Âne, Ana 68, 99
Ankara 20, 30, 31, 33, 34, 38, 39, 42, 44, 51, 71, 72, 89, 92, 101, 105, 115, 150, 154, 190, 191, 202, 375, 389, 400, 401
Ankara Arslanhane Camii 39
Anna Comnena 51, 53, 54, 55
Antakya 6, 7, 8, 22, 24, 59, 67, 75, 82, 83, 84, 85, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 117, 148, 153, 154, 155, 162, 163, 164
Antakya Prinkepsliği 84, 94, 95
Antalya 32, 396
Arafat 130, 139
Araknin 100
Aramiler 91
Arap, Araplar 5, 7, 8, 47, 68, 92, 100, 143, 149, 161, 168, 172, 178, 181, 184
Arap Baba Mescidi ve Türbesi 168
Aras 169, 178, 179, 183, 185, 186
Arima 123
Arka 123, 135
Arkibişopu 100
Arrân 169, 197, 198
Arslan Besâsiri 3, 4
Arslanlı Cami (Esediye) 168
Arslanşah 60, 128, 129, 137, 138, 196, 197
Arslan Yürekli Rişar 137
Artah 122
Artuk Arslan 60, 61, 65

Artuk Bey 5, 7, 57, 63, 66, 154, 163
Artuklular, Artuklular Devleti 23, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 106, 134, 137, 165
Artuk Oğulları, Artukoğulları 65, 74, 94, 98, 99, 112, 122, 123, 125, 127, 136, 163, 168, 198
Askerî iktâ 13, 30, 36
Asur, Asurlular 91, 161
Atabeg, Atabey 71, 76, 85, 91, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 111, 113, 115, 116, 117, 133, 135, 143, 147, 148, 149, 190, 195, 196, 197
Atatürk 91, 169, 194, 383, 387, 388, 391, 401
Atabegü'l-asâkir 200
Atabegü'l-cüyûş 200, 201
Atabey Kızıl 126
Atlab el-Mire 17
Atsız Bey 5
Avah, Âve 208, 341
Âvcân 174
Avrupa 6, 8, 46, 47, 102, 103, 107, 187, 188
Avusturya 187, 188
Avusturya - Macaristan İmparatorluğu 188
Ayaz 38, 59, 158, 165, 167, 196
Aydziats Kalesi 68
Ayn-ı Câlût 10
Aynuddevle, Aynü'd-Devle 103, 104, 156
Ayşe Hatun 68, 164, 198, 199
Ay-Tekin 4
Ayzab 26
Azaz, Azâz 44, 71, 95, 124
Azâz Kalesi 70
Azerbaycan Atabeyliği 128
Azerbaycan, Azerbâycân 76, 77, 80, 81, 126, 128, 130, 137, 139, 169, 170, 172, 175, 176, 178, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 197, 198

B

Baba Ferec 194
Baba Hasan 194
Babaîler 193
Baba İlyas 194
Baba İshak 158, 194
Baʿrîn, Barin 82, 88, 96, 97, 106
Bagdad, Bağdad, Bağdâd, Bağdat 3, 4, 10, 11, 35, 43, 46, 57, 59, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 93, 99, 106, 116, 117, 119, 120, 122, 123, 129, 130, 134, 135, 138, 139, 144, 147, 155, 171, 173, 198, 206, 211, 341
Bağdad Nizâmiyyesi 11
Bağdad şahneliği, Bağdat şahneliği 4, 43, 57, 59, 74, 80, 93, 106, 119
Bahâeddin Sevinç 148
Bahreyn 5, 57
Bahreyn Karmatîleri 57
Ba'lebek, Baalbek 25, 84, 86, 103, 104, 106, 109, 113, 115, 117, 147
Balis 98
Balkan Dağları 187
Balkanlar 52
Bâniyâs, Banyas 25, 85, 86, 113, 123, 135
Barak Baba 194
Barankuş Zaḳavî 80
Bar Hebraeus 76, 80, 101
Bardasir 206, 210, 228, 326, 331, 332, 333, 341
Barsam 92, 162
Basil Bar Şumana 100, 101
Basileus 54

Basra 73, 74, 93, 106
Bâtınîler, Batiniler, Batinîler, Bâtinîler 8, 43, 44, 74, 75, 80, 81, 117, 118, 120, 147, 148, 150, 164, 182, 190
Batman Irmağı 65
Battalun 13
Baudouin, Boldvin 7, 44, 58, 67, 69, 70, 93, 148, 163
Baycu Noyan 158
Bayram Hoca 62
Bâzrân Fîrûz 180
Bedevî, Bedevîler 17, 27, 130, 140
Bedir Savaşı 102
Bedreddin Lu'lu, Bedreddin Lulu, Bedreddin Lü'lü', Lu'lu 9, 108, 138, 190
Bedrüddevle Süleyman 69
Bedrüddîn Aynî 10
Beg-Aba 79, 80
Begtegin, Beytegin, Begtegin b. Muhammed 119, 133, 143
Begteginliler, Beyteginliler 119, 131, 133, 139, 140, 143
Begtemir 126
Behisni 166
Behram Bey 163
Behram Şah, Behram-Şah, Behramşâh 84, 196, 210, 334
Bektaşîler 193
Belçika 37
Belek b. Behrâm, Belek Gazi 59, 63, 67, 68, 69, 70, 71, 163, 164, 165, 166, 198, 199
Belh 209, 322, 341
Berâgûş 174
Berekât b. Fâris el-Micen 189
Berid, Berid Sistemi 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 47, 48, 111, 112, 113
Berkuk 62
Berkyaruk, Berkiyaruk 6, 34, 41, 67, 73, 92, 105, 115, 196, 208, 272
Berlin 187
Berlin Antlaşması 187
Berrac 22
Berze 176, 184
Besvâ 176
Beyrut 42, 44, 66, 72, 96, 127, 137, 140, 144, 150, 190, 202, 395
Biḳā'a 84
Bira Kalesi 120
Birecik 65, 69, 87, 98, 133, 143, 165
Bitaka 22
Bitlis 387, 389, 395, 396
Bizans, Bizanslılar 5, 6, 7, 9, 17, 19, 31, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 82, 83, 84, 91, 92, 96, 97, 98, 143, 153, 154, 155, 156, 161, 162, 383
Bohemund 95, 148
Böri, Tac el-Mülûk Böri, Tacül-Mülûk Böri, Böri b. Tuğtekin 8, 10, 75, 76, 117, 147, 148, 149, 150, 190, 196
Böriler 115, 150, 196
Bozan 16, 41, 67, 92
British Museum 66, 89, 144, 171, 172
Buhayre eş-şurât 170
Buhayre Kebûzân 170
Buhayre Tilâ 171
Büveyhi, Büveyhiler, Büveyhîler 3, 4, 10, 20
Büyük Selçuklu, Büyük Selçuklular 5, 6, 7, 9, 13, 14, 15, 20, 29, 30, 33, 35, 38, 41, 43, 44, 67, 73, 75, 89, 105, 107, 108, 111, 112, 115, 116, 118, 144, 147, 149, 153, 154, 155, 162, 163, 164, 196, 197, 199, 377

Büyük Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Selçuklu İmparatorluğu 6, 7, 9, 11, 15, 20, 29, 30, 73, 78, 107, 108, 111, 114, 118, 144, 163, 197, 209
Büyük Zâb Irmağı 184
Buzaa, Büzâ'a 83, 84, 97, 98, 124

C,Ç

Ca'ber Kalesi, Ca'ber Kalesi, Caber Kalesi, Câber Kalesi 8, 24, 58, 88, 104, 106, 121, 133, 143
Cagtû Çayı 176
Çaeçasta 170
Çaka Bey 51, 52, 53, 54, 55
Çaka Beyliği 51
Çakır, Naib Çakır, Nasıreddin Çakır, Nasîrüddin Çakır, Nasreddin Çakır 24, 74, 78, 87, 113, 120, 133
Câmakiyye 17
Camāl al-Davla İḳbāl, Camāl al-İḳbāl 77, 78, 79
Câmi-i Atîk, Câmiu'l-atîk 44, 144
Camiü'l-Nuri 109
Çavlı 73, 74, 93, 120, 167
Çavuldur Boyu 51
Cebele 147
Çeküm 63
Celâl ed-Devle 207
Celâl-ed-Din 254
Celaleddin Harezmşah, Celâleddin Hârizmşah 129, 138, 139,
Celalüddin Karatay 38
Celâyirli, Celâyirliler 62, 200
Cemâl el-Mille 207
Cemâleddin 60, 84, 85
Cemaleddin Muhammed 117, 121
Cemalin el-Muvazzaz 99
Çemişkezek 164, 167
Cevdet Dursunoğlu 387
Cezîre, el-Cezire, el-Cezîre, Elcezire 22, 58, 61, 66, 68, 72, 91, 93, 108, 112, 124, 125, 127, 135, 136, 156
Ceziret ibn Ömer 126
Cibab et-Türkman 124
Cibâl 76, 169, 170, 176, 181, 182, 183, 198
Çiçest 170, 171, 172
Cihan Pehlivan 198
Çin 33, 46
Cinin 127
Ciruft 210, 341
Çığırmış 73, 93
Çoban Ata 193
Çobanoğulları 62
Çökürmüş 58
Constance 95
Cübeyl 127, 137
Çubuk oğlu Mehmed Bey 68
Culfa 179, 185
Cûlûla 179

D

Daftil köyü 165
Dandanakan 161
Dânişmend-ili 154
Danişmendli, Danişmendliler 97, 107, 155, 156
Danişmendli Yağıbasan 156
Dârâ, Dara 43, 58, 60, 61, 207, 255, 341
Darayya 84, 85
Darende 156
Darü'l-Hadis 109
Darü'l-Hadis en-Nuriye 109
Dârü's-saltana 77
Dâvud, Dâvûd 58, 61, 62, 63, 64, 70

Defterü'l-Ensab 22
Dekūka 138
Demâvend 180
Demirkapı Geçidi 187
Derend 174
Dersim 67, 164
Deryâ-i Şûr 171
Deylem 20
Dicle, Dicle Nehri 4, 11, 35, 74, 106
Dih Ḥuvârḳân 175
Dilmaç oğlu Mehmed 162
Dînever 184
Dîn Kiyâhân 177
Divan-ı Berid 20, 21, 27
Divan-ı İnşa 21, 26, 27
Divan-ı Resail 22, 26, 27
Divanü'l-Ceyş 13, 15
Divanü'r-resail 112
Divriği Kale Camii 38
Diyarbakır Zinciriye Medresesi 38
Diyarbekir, Diyarbekr 4, 24, 57, 58, 61, 62, 91, 93, 94, 99, 162, 163, 167, 387, 396
Diyarrabia 91
Dizmâr Kalesi 179
Dımaşk Atabegliği, Dimaşk Atabegliği, Dimaşk Atabeyliği, Dimaşḳ Atabeyliği 6, 7, 8, 9, 75, 82, 84, 94, 95, 98, 106, 107, 115, 116, 117, 118, 143, 147, 149
Dımaşk, Dimaşḳ, Damaskus 23, 24, 25, 26, 42, 44, 48, 59, 70, 95, 135, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 190, 196, 197
Doğu Anadolu 61, 62, 66, 104, 157, 158, 162, 165, 168, 387, 396, 397, 399, 400
Doğu Roma İmparatorluğu 19
Dominique Sourdel, D. Sourdel 20, 113, 205
Döğer Boyu 57
Dubays, Dubays b. Ṣadaḳa, Dübeys b. Sadaka 43, 44, 73, 75, 76, 79, 87, 149, 197
Dukak 6, 67, 93, 109, 115, 116, 118, 190, 196
Dulkadiroğulları 168
Dulkadırlı Türkmenleri 191
Dülûk 71
Dümdara 14
Durmuş Han Şumlu 200
Dursun Beyazâde Cevad Bey 390

E

Ebu Ali 100
Ebu Haris, Ebû'l-Harîs 208, 295
Ebu Muzaffer, Ebû'l-Muzaffer 208, 272
Ebulgazi Hasan Bey 154, 155
Ebü'l-Hasan b. Ebü'l-Hayr ed-Dımaşkī 150
Ebü'l-Heycâ 143
Ebü'l-Meâlî Seyf 190
Ebû Saîd Tâcü'l-Mülûk b. Zahîriddîn Tuğtegin 147
Ebû'l-Feth 207, 209, 254
Ebû'l-Fidâ' 171
Ebu Şame 23, 94, 102, 112, 123
Ebu Şuca, Ebû Şuca 208, 238, 237
Ebu Talib 213
Ebü'z-Zevâd el-Müferric 190
Ecrî Har 14
Efrâze Rûz 175
Ege Denizi 52, 55
Eksük 57
el-Aksarayî 39
el-Asruniyye 109
Elâziz 389, 396
Elbistan 68, 156, 158, 164
el-Calişiyye 17
el-Dımışkî 38

Elhac Kadı Hurşit Efendi 389
Ellibaşı 14
el-Emîr el-Ecell 207
el-Emîr es-Seyyîd 206
el-Halviyye 109
el-Kaim Biemrillah, el-Kaim bi-Emrillah 3, 211
el-Karadî 24
el-Kazıl Fazıl 18
el-Kilâse 109
el-Mansur 19
el-Medresetü'l-Atabekiyye 109
el-Medresetü'l-Hâtûniyye 150
el-Medresetü'l-İzziyye 109
el-Medresetü'l-Muîniyye 150
el-Medresetü'l-Nuriyye 109
el-Medresetü't-Tarhâniyye 150
el-Melikü'l-Âdil, Melik Adil 59, 60, 106, 128, 137
el-Melikü'l-Eşref, Melik el-Eşref, el-Melikü'l-Eşref Mûsâ 60, 129, 138
el-Melikü'l-Fâzıl Ali 199
el-Melikü'l-Kâmil 59, 61
el-Melikü'l-Mansûr Ahmed 62
el-Melikü'l-Mansur, al-Malik al-Manşûr, Melikü'l-Mansur 8, 87, 102
el-Melikü'l-Mansûr Muhammed b. Azîz 199
el-Melikü's-Sâlih 62, 63, 135
el-Melikü's-Sâlih İsmâil, Melik Salih İsmail 124, 135
el-Melikü'z-Zâhir 60
el-Melik el-Âdil 210
el-Melik el-İslâm 207
el-Melik el-İslâm ve'l-Muslimin 208
el-Melik el-Maşrik 208
el-Melik el-Maşrik ve'l-Mağrib, Meliku'l-Mağrub ve'l-Maşruk 46, 206, 207
el-Melik el-Mulûk
el-Melik el-Muzaffer
el-Menasib 22, 26, 113
el-Mufradûn 16, 17
el-Muktedîbillâh 8
el-Mustansır, Müstansır-Billâh 130, 139
el-Ruha 48
E. Merçil 21
Emevîler 19, 29
Emînüddevle Ebû Muhammed b. Sûfî 190
Emir 5, 24, 92, 93, 99, 100, 102, 116, 124, 129, 154, 155, 158, 167
Emir Atsız 5
Emir Bozan 92
Emirek Çandar 124
Emir Gazi 155
Emîr Gümüştegin 147
Emir Hasan 100
Emîr İlarslan 68
Emîr Karaca 58
Emir Kaymaz 158
Emîr Kıpçak 143
Emir Kurlu 5
Emir Kuştemir, Emîr Kuştemir 129, 138
Emîr Lü'lü 59
Emîr Mevdûd 43
Emîr Moncuk 200
Emir Porsuk 154
Emîr Savar 95, 98
Emir Sipehsalar 14
Emir Şazibaht 124
Emîr Sevinç 200
Emirü'l-Müminin 9
Emir Yağı-Siyan 92
Enderâb 179, 181
Endülüs 46
en-Nuriyetü'l-Kübra 109
en-Nuriyetü's-Suğra 109
en-Nuriyye 16, 109

Erbil 104, 108, 119, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 198
Erbil Atabeyliği, Erbil Atabeyliği, Erbil Türk Beyliği 119, 128, 133, 137, 140, 143
Erdebil, Erdebîl 169, 183
Ermenice 170
Ermeni, Ermeniler 33, 69, 70, 92, 93, 94, 97, 100, 101, 102, 155, 158, 162, 166, 179, 387, 390, 396
Er-taş 115
Erzen 62
Erzin 162
Erzincan 69, 157, 165, 199, 395
Erzurum 89, 93, 145, 153, 157, 158, 161, 202, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 399, 400, 401, 402
Erzurum Müzesi 383, 384, 385
Erzurum Selçuklu Beyliği 157
Erzurumlu Hoca Raif Efendi 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395
Esededdin Şirkuh, Şirkuh 15, 121
E. Sivan 102
Eskicami 135
Eskişehir 155
es-Selahiyye 16
eş-Şu'aybiyye 109
Evliya Ata 194
E. Von Zambaur 205, 383
Eyyüb 15
Eyyübîzâde İzzet Efendi 391, 392
Eyyübîzâde Ömer Fevzi Bey 393
Eyyubî Devleti 13, 15, 128, 137
Eyyubi, Eyyubî, Eyyubiler, Eyyubîler, Eyyûbîler 9, 13, 15, 16, 17, 18, 26, 45, 46, 47, 48, 58, 59, 60, 61, 64, 107, 108, 113, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 136, 137, 138, 140, 167, 197, 199, 200, 201

F

Fā'žā'il b. Badī 74
Fahr ed-Devle ve'd-Din 210
Fahreddin Ayaz 158
Fahreddin Kara Arslan, Fahreddin Karaarslan 58, 65, 122, 135, 168
Fahrüddevle 57, 162
Fahrü'l-Devle Gümüştekin 75
Fahrülmülk İbn Ammâr 147
Fars Atabegleri 198, 202
Farsca 169, 170, 171, 179, 180, 181, 184
Farslar 175, 176
Faruk Sümer 66, 103
Fatimî, Fatımiler, Fâtımîler, Fatimîler 3, 4, 5, 7, 9, 10, 41, 57, 107, 108, 118, 163, 164
Fatimî Halifeliği 5, 7, 9, 10
Fazl Allāh b. Ca'fer, Fazlullah b. Ca'fer, Fazlullah b. Cafer 24, 86, 99
Fenek 133, 134, 143
Ferhunde Hatun 70
Ferruhşah, Ferruhşah (el-Hafacî) b. Mahmud, Ferruhşâh b. Mahmud 26, 87, 113, 120, 121, 133
Filaret (Philaretos) 162
Filistin 5, 6, 10, 42, 117, 150, 163, 190
Fîrûzâbâd 169, 183, 186
Fırat, Fırat Nehri 6, 68, 69, 81, 84, 88, 91, 98, 99, 106, 113, 117, 121, 125, 165
Foça 52
Foulque de Chartres 67
Frank, Frenk, Franklar, Frenkler 17, 32, 69, 70, 88, 96, 104, 106

Fransa 127, 137
Fransız 103, 387
Fulk 82, 85, 95, 96

G

G. C. Miles 205
Galabaç (Yalvaç) 54
Galeran de Puiset, Galéran du Puiset 69, 165
Gazan Çarşısı 173
Gazan Han, Gazan Hân 173, 174, 177, 181, 184, 191
Gaziler (Guzad) 13
Gazneliler 20, 161, 195
Gedîv 182, 183
Gedük 156
Gelibolu 53
Geoffroy 71
Gerger 58, 69, 165
Germ Rûd 182, 183
Gevaş Kalesi 138
Gevher Nesibe Hatun 159
Gıyas ed-din 287
Gıyas ed-din Davud 316
Gıyas ed-din Mesud 318
Gîlân 181, 182, 186
Giresun 391, 394
Giyas ed-Dünya ve'd-Din 208, 209
Gönüllüler (Mutavviûn) 13, 14, 17
Grekçe 51
Grekler 91
Gubari 22
Guillaume de Bures 148
Gulaman-ı Dergah 14
Gulaman-ı Has 16
Gulaman-ı Saray 13, 38
Gullab Nehri 103
Gumlin 99
Gümüştekin Ahmed Gazi 154
Güneydoğu Anadolu 25, 107, 119, 161, 163, 197
Gürcü Kraliçesi Thamara 200
Gürcüler 59
Gûr Kal'a 171
Ġûṭa 85
Guy 127, 136, 169
Guy Le Strange 169

H

Habsburg Hanedanı 187
Habur, Habur Suyu, Habur Havzası 60, 61, 86, 91, 98, 99
Haçlı, Haçlılar 6, 7, 8, 9, 10, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 43, 44, 45, 46, 47, 55, 58, 59, 63, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 112, 116, 117, 120, 122, 123, 127, 133, 134, 135, 136, 137, 143, 144, 147, 148, 150, 155, 157, 163, 164, 165, 166, 196, 197
Hâdisât 387
Hadîse, el-Hadisa 68, 99
Hajuk oğlu Husam 158
Hakkâri 119, 123, 131, 133, 135, 140
Haleb, Halep 6, 8, 15, 22, 23, 24, 25, 34, 41, 44, 48, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 82, 83, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 113, 115, 117, 120, 121, 124, 125, 126, 136, 143, 148, 149, 154, 162, 164, 165, 166, 189, 190, 196, 197, 201
Halep Eyyûbîleri 61

Halep Kalesi 149, 189
Halhal 169
Halide Edip (Adıvar) 400
Halil Edhem 202, 383
Halkaî Dergâh 16
Halkaî Has (Dergâh) 14, 16
Halkat es-Sultan 16, 17
Hama, Hamâ 25, 48, 75, 82, 85, 94, 95, 96, 97, 106, 109, 113, 117, 124, 148, 149
Hamam el-Havadî, el-Hamamu'l-Havadî 22, 26
Hamam el-Menasib 26
Hamima 99
Hamlin 24
Hanefî 11
Hanefî medreseleri 150
Hani 60
Hânîcâr Kalesi 68
Hanikîn 77
Hanin 99
Han oğlu Harun Bey 5
Hanzit 164
Haremeyn 130, 139
Harezmşahlar, Hârizmşahlar 128, 129, 131, 137, 138, 140, 198, 199, 202
Harim 122, 134, 135
Hârizm 65
Harput 57, 58, 61, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 387
Harput Artukluları 64
Harput Kalesi 64
Harran 24, 59, 60, 61, 68, 69, 70, 86, 98, 99, 100, 103, 119, 122, 124, 125, 126, 127, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 144, 164, 166
Hârûn er-Reşîd 171, 172, 175
Hasan b. Firuz 38
Hasan b. Gümüştegin el-Ba'lebekkî 71
Hasan b. Tahir 92
Hasan Dağı 155
Hasankale 391
Hasan Kara-Kuş 74
Hasankeyf, Hısn Keyfâ, Hısnıkeyfâ 57, 58, 59, 63, 64, 65, 74, 78, 83, 86, 163, 166,
Hassa Birliği, Hassa kuvvetleri 13, 15, 16, 17
Hatâi 178
Hatuniye Medresesi 65
Havî 178
Havran 85, 148
Hayfa 127, 137
Hazar Denizi 181, 182
Hemedan, Hemedân, Hemadan 25, 77, 79, 80, 128, 129, 137, 138, 184, 209, 311, 341
Heşt Rûd 182
Hille 4, 43, 68, 73, 75, 79, 149, 197
Hindistan 46
Hitit 161
Hizan 99
Hıms, Ḥıms, Hımus, Humus 25, 48, 75, 82, 84, 94, 95, 96, 97, 106, 109, 113, 117, 123, 149
Hıristiyan, Hristiyan 6, 7, 31, 34, 107, 164
Hıristiyanlık 45, 46
Hısn-ı Ziyad 161
Hızır 64, 167
Homeros 51
Horasan 3, 20, 21, 111, 112, 161, 170, 183, 200
Hoy 169, 178, 185
H. Pirenne 37
Hugne 87
Hugo 100, 101
Hugues 31

Hülâgû 61
Hûlân Mûlân 181
Hûlegû 171, 176
Hulvân (Lûristan) 57
Hunin 123
Hunlar 46
Hüsameddin Temürtaş, Hüsameddin Timurtaş, Hüsâmeddin Timurtaş 23, 58, 59, 60, 64, 65, 70, 71, 112, 166
Hüsâmeddin Yavlak (Yoluk) Arslan 60
Hüsâmiye Medresesi 65
Hz. Ali 130, 140
Hz. İbrahim 71
Hz. Muhammed 130, 139, 179

I,İ

I. Alaeddin Keykubad, Alâeddin Keykubad 32, 61, 64, 157, 158, 159, 167, 199
İbn al-Anbāri 79
İbn Baṭṭûta 173
İbn Bibi 16
İbn er-Revâd 172
İbn Ḥavḳal 170, 171, 174, 175, 177, 178, 180, 181, 182, 183
İbn Kaysaranî, İbn Kayserânî, İbnü'l-Kaserani, Şerefeddin İbnü'l-Kayserânî 8, 47, 102, 150
İbn Kesir 25
İbn Miskeveyh 171, 172
İbn Münir, İbnü'l-Münir, İbnü Minüg 8, 47, 102
İbn Serapion 171
İbnü'l-Adim 34, 102, 105, 125, 127
İbnü'l-Esir, İbnü'l-Esîr 23, 26, 33, 94, 102, 119
İbnü'l-Hayyât 150
İbnü'l-Kalanisi 23, 96, 102, 115, 117, 121, 122
İbn Vasıl 94
İbrahim Artuk 206, 375
İbrâhim el-Furâtî 190
İbrahim Turgut 85
I. el-Melikü'l-Âdil 137
I. Gıyaseddin Keyhüsrev 32, 157, 159, 381
Ignacz Kunos 188
İ. H. Uzunçarşılı 20
II. Alaeddin Keykubad 158
II. Baudouin, II. Boldvin 67, 70, 165
II. Gıyaseddin Keyhüsrev, II. Gıyâseddin Keyhüsrev 64, 158, 167, 199
II. Henri 95
III. Gıyaseddin Keyhüsrev 158
III. Konrad 103
II. İmadeddin Zengi 107, 124
III. Selim 188
III. Tuğrul 198
II. İzzeddin Keykâvus 199
II. İzzeddin Mes'ud, İzze'd-Din Mesud, İzzeddin Mes'ûd 74, 93, 108, 109
II. İzzeddin Saltuk 383, 384
II. Joscelin 24, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 143
II. Kılıcarslan, II. Kılıç Arslan, İzzeddin II. Kılıç Arslan 34, 36, 60, 107, 156, 157, 158, 159, 375, 377, 381
II. Kutbüddin İlgazi 60
II. Meşrutiyet 188
II. Necmeddin Gazi 61, 65
II. Nureddin Arslan Şah, II. Nureddin Arslanşah 108, 129, 138
II. Seyfeddin Gazi, II. Seyfeddin Gazi b. Mevdud, II. Seyfeddin Gazi b.

Mevdûd 107, 108, 123, 124, 126, 135, 198
II. Sökmen 59, 60, 64
II. Süleymanşah 158
II. Yohannes Comnenos, Yohannes Komnenos II 82, 96, 97
I. İzzeddin Keykâvus 59, 137
I. Joscelin 58, 94, 95, 148
I. Kılıcarslan, I. Kılıç Arslan 54, 55, 68, 154, 155, 164, 198, 375
İkta, İktâ 5, 6, 13, 14, 15, 17, 36, 37, 57, 59, 61, 64, 67, 68, 73, 77, 86, 93, 106, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 134, 135, 136, 143, 144, 147, 167, 197
İl-Arslan 164
İldeniz, İldenizliler 126, 197, 198
İlgazi 7, 43, 57, 58, 59, 60, 63, 66, 67, 68, 69, 163, 164, 165
İlhan (İlhanes), İlhanlı, İl-Hânlılar, İlhanlılar 54, 61, 62, 158, 168, 170, 172, 186, 191, 200
İlhanlı Devleti 62
İmâd ed-Devle 210, 324
İmade'd-Din Zengi, İmadeddin Zengi, İmâdüddin Zengî, İmâdüddîn Zengî, İmadeddin b. Aksungur b. Turgan 8, 15, 22, 24, 41, 47, 73, 93, 102, 104, 106, 107, 112, 113, 117, 119, 128, 133, 134, 138, 143, 148, 197, 198
İmadeddin İsfahani 20, 383
İmadiye, el-İmadiye 103, 104, 109
İmâdüddin Ebû Bekir 64
I. İzzeddin Mesud 124
I. Mesud, Rükneddin I. Mesud, 58, 376
I. Muaviye 19
İnanç 64, 198
I. Necmeddin Gazi 61
İngiltere 37, 127, 137
Irak 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 15, 21, 22, 31, 35, 43, 44, 46, 57, 59, 69, 73, 75, 76, 77, 81, 83, 86, 87, 92, 93, 98, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 116, 120, 121, 122, 127, 129, 134, 136, 138, 144, 161, 166, 189, 190, 196, 197, 198
Irâk-ı Acem 57
Irak Selçuklu Devleti 4, 197, 198
Irak Selçuklu, Irak Selçukluları 4, 15, 43, 59, 69, 73, 76, 83, 86, 93, 98, 106, 111, 120, 121, 122, 127, 134, 136, 144, 166, 197, 198, 306
Irak şahneliği 43, 44
İran 31, 35, 47, 112, 170, 181, 184, 185, 191, 198, 200
İranlılar 91
İran Moğolları 191, 200
İrkıl Ata 193
İsa Ebû Dirkem 38
I. Süleymanşah 375
I. Şah İsmâil 200
Isak Commenos 154
Isbahan, İsbahan, Isfahan, İsfahan, İsfahân 81, 128, 137, 170, 179, 181, 184, 185, 206, 207, 208, 209, 223, 226, 230, 245, 258, 268, 271, 273, 277, 291, 292, 293, 294, 306, 307
İskender 46
İslâm 8, 9, 10, 11, 19, 20, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 38, 69, 71, 87, 88, 93, 94, 102, 106, 107, 108, 109, 112, 127, 130, 137, 139, 150, 169, 174, 184
İsmail el-İsfahanî 117
İspanya 169
İstanbul 5, 7, 19, 29, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 44, 46, 51, 52, 53, 54,

66, 72, 89, 91, 93, 111, 113, 115, 141, 150, 161, 173, 188, 190, 194, 202, 387, 388, 389, 394, 395, 400
İstanbul Arkeoloji Müzesi 206, 208, 209, 211
İstanbul Boğazı 5
İstanbul Hükûmeti 389
İstanköy 52
İtalya 31
İtilâf Devletleri 387, 394
İvaiyye 104
IV. Gıyaseddin Keyhüsrev 158
IV. Kılıç Arslan 158
İzmir 51, 52, 53, 54, 55, 396
İznik 54, 55, 154, 155, 200
İznik Rum İmparatorluğu 200
İzz al-Dīn ʿAlî b. Sālim 88

J

J. B. Segal 24
Joscelin de Courtenay 69, 165

K

Kâbil 211
Kaçarlar 200
Kadı Fadıl 25
Kadı Kemaleddin Şehrizori 120
Kafkaslar 195
Kafkasya 185, 396
Kafr Tāb 82, 84
Kahire 5, 17, 25, 45, 48, 88, 89, 94, 105, 113, 119, 122, 123, 140, 145, 150, 202
Kal'atürrûm 65
Kalb 14, 17
Kalûr 183
Kamāl al-Dīn Şahrizūrī 81, 84, 85
Kapıkulu 14, 16
Kara Arslan Kavurd Beğ 210, 324
Kara Arslan, Kara-Arslan 58, 61, 65, 83, 99, 167, 168
Karabeli 128
Karaca es-Sâkî, Karaca Saki 76, 77, 197
Kara damga 191
Karahanlılar 195
Karagulam 17
Karâ, Kârâ 25, 113
Karakoyunlu 62, 63
Kargı 14
Kara Mehmed 62
Kara Osman 63
Kara Yûsuf Ahmed 63
Karmatîler 5
Karmisin 341
Karyateyn 25, 113
Karyeü'l-Marâga 175
Kasımü'd-Devle Ak-Songur, Kasımüddevle Aksungur, Kasimü'd-Devle Aksongur, Kasimüddevle Aksungur, Kasîmüddevle Aksungur, Kasîmüddevle Aksungur b. Abdillâh 16, 41, 42, 43, 44, 73, 92, 93, 105, 119, 189
Kâşan 208, 242
Kayseri 39, 107, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159
Kayseri Bünyan Camii 39
Kayseri Ulu Camii 155
Kâzım Bey 392
Kazım Karabekir Paşa 388, 389, 390, 396
Kazi al-Kuzat 30
Ḳazvînî 171, 172, 173, 176, 177, 178
Kelenter 180
Kemah 69, 165
Kemâleddin Kamyar 64
Kerek 127, 136
Kerker Kalesi 179

Kevtem 182
Keysum 71
Kilikya 82, 83, 97
Kirman Selçukluları 21, 196, 210, 324
Kıbrıs Krallığı 31
Kılıç 4, 14, 77, 101, 383, 384
Kınık Boyu 161, 210, 376
Kızılarslan 198
Kızılırmak, Kızıl Irmak 153, 154, 162, 181
Kızıl Uzen 181
Koçhisar 65
Kökböri, Muzaffereddin Kökböri 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 144, 198
Konstantin Dalassenos 53
Konstantin Gabras 69
Konya 38, 39, 153, 158, 375
Konya Sahip Ata Camii 39
Korkut Ata 193
Kösedağ 158, 168, 199
Küçük Asya 29
Kudüs 5, 7, 8, 9, 47, 57, 58, 69, 70, 75, 82, 85, 86, 94, 95, 96, 98, 100, 102, 117, 127, 136, 137, 148, 163, 164, 165, 166
Kufe, Kûfe 130, 140
Kûh Serâhend, Serâhend Dağı 180, 181
Kulp 60
Kumanlar 53
Kür-Boga, Kürboğa 58, 67, 73, 93, 163
Kürd, Kürdler, Kürtler 177, 178
Kürdistan 176, 181
Kûs 26
Kut 32
Kutalmış oğlu Süleymanşah 6, 154
Kutbeddin Mevdud, Kutbeddin Mevdûd 88, 106, 107, 121
Kutbüddin II. Sökmen 59
Kutbüddin Muhammed 196
Kutlu Aba 74
Kutluğ 64, 196, 198
Kutluğ Tegin 196
Kuzey Afrika 169

L

Lağımcılar 14
Lala 199
Lala Karategin 199
Latin 31, 37, 87, 100, 102
Latin Dilleri 37
Latin tacirler 31
Latince 19, 173
Leylân 176
Loannes Kurkuas 161
Loridcan 208
Lozan Antlaşması 188

M

Maarratü'n-Numan, Maarratün-numan, Maʿarrat al-Nuʿmān 25, 82, 113
Maden 99
Madinat-el-Salam, Madinet es-Selâm, Medinet es-Selâm, Medinet-es-selâm 206, 207, 208, 209, 210, 232, 236, 237, 249, 266, 269, 271, 278, 281, 283, 284, 290, 291, 292, 293, 307, 308, 309, 310, 312, 314, 320
Mahmud 4, 8, 9, 15, 16, 19, 24, 25, 26, 43, 58, 59, 60, 62, 69, 73, 74, 75, 76, 82, 84, 87, 88, 93, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 129, 133, 135, 138, 156, 157, 166, 196, 197
Mah-Peri Sultan (Huand Hatun) 159

Mahuis 71
Makrizî 18
Malatya Ulu Camii 38
Malazgird Muharebesi 5
Malazgirt Zaferi 57, 195
Mancınıkçılar (Haccarun) 14
Mansur Ata 193
Marâga, Meraga, Merâga 76, 79, 128, 137, 169, 170, 171, 175, 176, 177, 182, 184, 185
Maraş 7, 71, 155, 162
Mardin 23, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 74, 78, 86, 98, 112, 162, 163, 165
Mardin Artukluları 60, 61, 62, 65
Mârendli Ahmed 38
Mâst Kûh 178
Mathymna 52
Mayacık 199
Mazhar Müfit Bey 389
Meâil-i Melikşahî 30
Mecdüddin Îsâ 62, 65
Meclis-i Meb'ûsan 188
Medler 46, 91
Mekke 130, 139, 140
Melik Muhammed 155, 156
Melik Şah, Melikşah, Melik-Şah, Melik-Şâh 5, 6, 16, 21, 30, 33, 34, 36, 41, 42, 54, 57, 67, 73, 92, 93, 105, 114, 115, 154, 155, 162, 179, 189, 196, 198, 207, 208, 210, 254
Melikü'l-Ümera 14
Melikür-Râhim Hüsrev Firuz 3
Membiç, Menbic 63, 71, 124, 166
Memluklar, Memlûklar, Memlükler, Memlûklular 10, 31, 47, 62, 63, 200, 201
Me'mûn 175
Menbic Kalesi 71
Mengli Beg 199
Mengücükler, Mengücekoğulları 68, 163, 165
Merakizü'l-Hamam 22
Merend 169, 178, 179, 185
Mervanî, Mervaniler, Mervânîler 4, 57, 162,
Mesʿûdî 170, 172
Meşhalâ 71
Mes'ûd b. Muhammed Tapar 134
Mesud, Mes'ûd 43, 58, 59, 65, 93, 98, 99, 106, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 155, 156, 165, 167, 197
Mevdûd, Mevdûd b. Altun Tegin 43, 68, 73, 88, 93, 106, 107, 116, 134, 135, 144
Mevlid 141
Meymene 17
Meysere 17
Meyyafarikin, Meyyâfârikīn 59, 60, 61, 102, 162
Mezopotamya 24, 113, 169, 177
Midilli 52, 54
Mihrân Rûd 173, 174
Mikhail 69
Mîşkîn 181
Miyâne 174, 182, 184
Miyânic 169, 182, 186
Mısır 3, 9, 15, 25, 32, 47, 92, 107, 113, 122, 125, 197
Moğolca 181
Moğol, Moğollar 10, 14, 31, 61, 62, 128, 129, 131, 137, 138, 139, 140, 157, 158, 159, 167, 169, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 198, 199
Mondros Mütarekesi 387
Montferrandus 82
Montferrant 96
Muaskar, el-Muasker 14, 308, 342
Mu'înüddîn Üner 84, 85

Mübarizeddin Çavlı 167
Mübârizüddin Armağanşah 199
Mübarizüddin Ertokuş, Mübârizüddin Ertokuş 38, 199
Mücahideddin Kaymaz ez-Zeynî, Mücâhidüddin Kaymaz ez-Zeynî 123, 135, 136, 198
Mücedded Kalesi 71
Muciredddin Abak, Abak 85, 117
Mugis ed-din Mahmud 306
Muğis el-Dünya ve'd-Din 208, 209
Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti 387, 389
Müferric b. Hasan 148
Müfret (Müfarede) 14
Muhammed b. Ebû Bekir 39
Muhammed b. Salduk 384
Muhammed Tapar, Mehmed Tapar, Tapar, 4, 34, 43, 57, 58, 105, 116, 134, 147, 163, 164, 165, 196, 197, 208, 287, 383
Muhyi'd-din Turan-Şah 210, 333
Muin ed-Din Melik-Şah 210, 322
Muiz al-Din, Muiz ed-din 207, 295
Muiz ed-Dünya ve'd-Din 207, 210
Muizzüddin Aybeg 200
Mukaddeme 14, 17
Muḳaddesî 169, 170, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 182, 183
Mülâzıman-ı Yatak 14, 16
Münir Bey 389
Munkiz oğulları 5
Murdân Nâʿîm 179
Muş 68, 164
Musa el-Türkmânî, Musa et-Türkomani, Türkmen Mûsâ 58, 73, 93
Müslüman 33, 34, 47, 51
Mustafa Kemal Paşa, Mustafa Kemâl Paşa 194, 388, 389, 390, 391, 392, 394, 400, 401
Mustevfî 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183
Musul 4, 5, 7, 8, 9, 15, 22, 23, 24, 25, 26, 41, 43, 44, 47, 58, 59, 60, 61, 63, 68, 70, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 143, 144, 148, 149, 162, 163, 164, 165, 177, 184, 190, 197, 198
Musul Atabegliği, Musul Atabeyliği 5, 7, 8, 9, 15, 26, 41, 47, 85, 86, 93, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 117, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 136, 137, 138, 140, 144, 197
Mutasım 16, 153
el-Müsterşidbillâh, al-Mustarşid Billâh, al-Mustarşid, Müsterşid-Billâh, Mustarşid 4, 43, 73, 74, 75, 78, 80, 81, 149, 208
Mütevekkil 171, 172
Muzafferiye Medresesi, Muzafferiyye Medresesi 65, 139
Muzafferüddin Sungur 198

N

Nablus 127, 137
Nacak 14
Nahçivân, Nakcavân 169, 178, 179
Nakıp 20
Nasira, Nâsıra 127, 137
Nasireddin Kızıl Arslan 384
Nasireddin Muhammed 383, 385

Naşîr al-Amîr al-Mu'minîn, Nasirü'l-Emir-el-Müminin 87, 102
Nâsır-Lidînillâh, Nasır li-Din Allah 129, 138
Nâşr ed-Dîn Tûsî 176
Nazar 77, 78
N. Botaniates 51
Necati Bey 394
Neccâbün 26
Necmeddin Alpı, Necmeddin Alpi 60, 65, 122, 134
Necmeddin Eyyûb 86
Necmeddin İlgazi 59
N. Elisseeff 22, 25, 26, 27, 113, 122, 123, 145
Neftciler (Neffatun) 14
Neşevâ 178
Niğde Alaeddin Camii 38
Nihavend, Nihavent 209, 309, 310, 312, 313
Niketa Kastamonites 53
Niksar 153, 156
Nil Nehri 25
Nisabur, Nişabur, Nişâbur, Nişapur 29, 35, 206, 207, 208, 211, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 227, 229, 231, 232, 234, 235, 242, 243, 252, 255, 256, 259, 261, 262, 264, 265, 267, 269, 270, 275, 279, 295, 296, 315
Nizâmeddin Alpkuş 60
Nizâmeddin İbrâhim 64
Nizamiye Medresesi, Nizâmiyye Medresesi 11, 35
Nizamü'l-Mülk, Nizâmülmülk, Nizâm el-Mülk 21, 30, 35, 111, 179, 195, 196
Nube 25
Nureddin Arslan Şah, Nureddin Arslanşah, Nureddin Arslan-şah 108, 109, 128
Nûreddin Artuk 64
Nureddin Mahmud, Nureddin Mahmut 8, 9, 15, 16, 24, 25, 26, 47, 104, 106, 107, 108, 109, 113, 117, 121, 122, 123, 124, 156, 157
Nûreddin Muhammed 58, 64
Nureddin Sultanşah 157
Nûreddin Zengî Arslanşah 137
Nusaybin, Nuseybin 23, 24, 59, 60, 61, 74, 75, 86, 98, 112, 125, 129, 138
Nusretüddin Mîrimîran 134
N. W. Lowick 205

O,Ö

Of 391
Oğuz Dili 18
Ok 14, 211, 376, 383, 384, 385
Oğuz, Oğuzlar 51, 104, 161, 193, 195, 198, 210, 211
Olcaytu 62, 200
Ömer Fevzi Bey 391
Opus 53
Ordu 388, 389, 391, 395
Örfî hukuk 33
Örfi kaza 30
Orta Çağ Avrupası 37
Orta Çağ, Ortaçağ 36, 37, 38, 112, 169, 200, 201
Ortadoğu 9, 27
Osmanlı Devleti, Osmanlı İmparatorluğu 187, 188, 387, 397
Osmanlı, Osmanlılar, Osman-oğulları 9, 20, 29, 38, 46, 47, 168, 187, 188, 191, 200, 387, 396, 397, 399

Osman Turan 66, 104
Osrhoene Krallığı 92

P

Palu 63, 68, 164, 166
Paris 24, 102, 113, 172, 173, 179, 188, 190
Part 161
Pasinler 391
Peçenekler 52, 53
Pehlivan 126, 198
Penc Engoşt 181
Pers 161, 175
Persler 46, 91
Peseva, Pesevâ 169, 176, 185
Peykler 20, 21, 22
Philippe Auguste 127, 137
Pişdar 14
Pîşkîn 181
Porsuk 43, 154
Protonobilissimos 51
Pûl-i Hudâ-Âferîn 179

R

Râbân 71
Rabia Hatun, Râbia Hatun 127, 128, 136, 137
Radulf 98
Rahba, Rahbe 43, 75
Raif Efendi 388, 390, 393, 394, 395
Raimond 95, 96, 97, 98
Rakka 24, 75, 86, 98, 125
Ramazan Şeşen, R. Şeşen 26, 46
Râşid 80, 81
Ra'su'l-Ayn, Re'sülayn 24, 61
Rauf Bey 389, 390, 391, 395
Ravândiz 184
Râvendî 33, 42, 202
Raymond 82, 83, 86
Receb Ağa 187
Refik (Saydam) Bey 389
Reîsü'l-ahdâs 189, 190
Remle 127, 137
Reşîdî 173
Reyhan 196
Rey, Reyy, er-Reyy 77, 92, 115, 128, 137, 213, 214, 216, 217, 220, 223, 224, 225, 227, 228, 233, 234, 235, 240, 241, 248, 256, 257, 258, 260, 263, 264, 266, 273, 274, 276, 282, 284, 289, 304, 317, 321, 323, 342
Rıdvan, Rıdvân b. Tutuş 6, 22, 57, 67, 70, 93, 115, 164, 189, 196
Rodos 52
Roger 59
Romanos Diogenis 162
Romanya 187, 188
Roma, Romalılar 19, 91, 161
Rûbârî 184
Rukn ad-Din, Rukn al-din, Rukn ed-Din 206, 207, 210, 213
Rukn ed-devle Sultan-Şah 331
Rukn ed-Dünya ve'l-Din 208
Rukn ed-Devle ve'l-Din 210
Rukn el-İslâm 207
Rükn ed-din Tuğrul, Rukn ed-Din Tuğrul 209, 317
Rükneddin Gursançtı 199
Rumeli 51
Ruvîn Diz 176
Ruyân Köyü 41

S,Ş

Saadettin Köpek 158
Şabahtan Dağları 99
Sabyu, Sâbyû 73, 105
Şâd-Rûd 169
Safevi, Safevîler 170, 179, 181, 200
Şafii 11

Sâfî Irmağı 175
Safisa 123
Safvatü'l-Mülk Hatun 115
Sagun 64
Şâh Abbâs 170, 179
Sâhib Ata 193
Sahib-i Berid 19, 21, 22
Sahib-i Haber 21, 26, 27
Sahip Ata Fahreddin 159
Şah Mirza 200
Şâh-nâme 170, 172
Şâh Rûd 182
Şah Tahmasb 200
Şâhâ Adası 171, 172
Şâhâ Kalesi 171
Şahanşah 206, 207, 208
Şahanşah el-'Âzam 207
Şahanşah el-Ecell 206
Şahne 77, 148, 190
Saîd b. Bedî 189, 190
Sâîler 20
Saka 14
Sakarya Vadisi 154
Sakız Adası 52, 53
Şâl, Şâl Irmağı 169, 182, 183
Salahaddin Muhammed Yagıbasan 81
Sâlâr Bahtiyar 190
Salgurlar 198
Saltuklular, Saltukoğulları 163, 383
Salur 198
Şamandılar 46
Şam, Şâm 75, 94, 102, 116, 150, 166, 173, 184, 196, 201, 205
Samsun 388, 396
Sancar, Sencer 4, 34, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 105, 106, 149, 155, 197
Şaraf al-Dīn ʿAlī b. Durrat 81
Şaraf al-Dīn Zaynabī 81
Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 401
Sasânîler, Sâsânîler 19, 161
Save 105
Sebîd-rûz 181
Seblân Dağı, Seblân Kûh 169, 174, 179, 180
Şebinkarahisar 394
Şeceretü'd-Dür 200
Seffuriye 127
Sefîd Rûd 169, 181, 182, 183, 186
Şehâbeddin Ahmed 63
Şehâbeddin Gazi 61
Şehâbeddin Karatay 62
Sehend 173, 174, 175, 184
Şehidiye Medresesi 65
Şehriz 128
Şehrizor 104, 119, 121, 123, 133, 143
Sekhîr 174
Selahaddin, Selahaddin Eyyubi, Selahaddin Eyyûbî, Selâhaddîn-i Eyyûbî 15, 16, 17, 26, 27, 45, 46, 47, 48, 58, 59, 60, 64, 108, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 135, 136, 137, 167, 198, 199
Selahaddin Yağıbasan 120, 121
Selçuklu Devleti 3, 20, 108, 154, 193, 197, 198, 199, 200
Selçuklu, Selçuklular, Selçukoğulları 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 64, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 83, 86, 89, 92, 93, 98, 99, 105, 106, 107, 108, 111, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 127, 128, 134, 136, 137, 144, 147, 149, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 179,

193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 205, 375, 383
Selçuknâme 16
Selçukşâh 76, 77
Selmâs 169, 177, 178, 185
Şemseddin Dâvud 61, 62
Şemseddin Hasoğuz 38
Şemsü'l-Mülûk İsmail 23
Şemsülümerâ el-Havâs 148
Sencerşah, Sencerşah b. II. Seyfeddin Gazi 126, 199
Sencîde 182, 183
Şencirek Köyü (Turuş) 165
Şer'î hukuk 30
Şer'î kaza 30
Şerafettin Erel 206
Serahs 207, 342
Serasker 14
Serâv 169, 174, 180, 182, 186
Serâv Rûd 174
Serce 58
Serd Rûd 174
Serfler 37
Şerefüddevle Müslim 162
Serûc 61, 67, 69
Serve 24
Seyfeddin Gazi, Seyfettin Gazi 8, 24, 88, 106, 107, 108, 109, 121, 123, 124, 126, 134, 135, 144, 197, 198
Seyfeddin Torumtay 38
Seyfüddevle Sadaka 68
Şeyh Tâceddin Mesud Medresesi 65
Şeyzar, Şeyzer 5, 82, 83, 97
Şihabe'd-Din Mahmud, Şihabeddin Mahmud 82, 84, 117
Şiî 3, 9, 10, 118
Siirt 162
S. Lane-Poole 205, 206, 230
Silvan 59, 162
Sincar 4, 61, 88, 108, 119, 122, 123, 124, 125, 128, 133, 134, 135, 137, 144
Sinn İbn Utayr 24
Şiraz 210, 327, 342
Sisam 52
Sîsâr 176, 184
Sîser 185
Sivas 38, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 387, 388, 389, 394, 396, 400
Sivas İzzeddin Keykavus Medresesi 38
Siyah Kûh 180
Siyasetnâme 21
Sırbistan 187
Sırp 187
Sıvan 60
Sökmen 7, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 66, 67, 68, 126, 163, 164, 166
Sökmen el-Kutbî 68
S. Runciman 89, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 166
St. George 383, 384
Subaşı 14
Sudan 46
Süleyman Han 62
Süleyman Nazif 387
Süleyman Necati 388, 401
Süleyman Pervane 16
Süleyman Şah, Süleymanşah, Süleyman-şah 6, 92, 134, 144, 154, 162, 375
Sultan Hanı 39
Sultâniyye 63
Sultan Mahmud 4, 43, 74, 75, 87, 93, 106, 120, 133, 197
Sultan Rûmlû 200
Sultanü'l-Azam 105
Sunḳur al-Dirāz 74

Sunnî, Sünni, Sünnî, Sünnilik 3, 4, 10, 118, 377
Sur 71, 101, 148
Surberd 48
Süreyya Bey 389
Suriye 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 20, 21, 22, 25, 26, 33, 35, 41, 42, 44, 57, 58, 61, 67, 69, 73, 75, 81, 82, 84, 86, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 134, 135, 144, 147, 148, 150, 156, 161, 162, 163, 166, 189, 190, 196, 197
Suriye Selçukluları 21, 92, 196
Şurta 190
Sürmene 391, 394
Surun 165
Süryani 24, 94, 95, 100, 103, 113, 120

T

Taberiye 127, 137, 148
Tacü'd-Devle Tutuş, Tâcüddevle Tutuş, Tâcüddevle Tutuş, Tutuş 5, 6, 41, 57, 67, 73, 92, 93, 105, 115, 119, 162, 189, 196, 210
Tagtû 176
Tâhir b. Sa'd el-Mezdekânî 147, 148
Takiyeddin Ömer 126, 127
Talia 14, 17
Tall al-Sulṭān 73
Tancrede 21
Tanza 99
Tarsus 161, 162
Tarûc 171, 177, 178
Tasûc 171, 177, 178
Târum Suyu 182
Tavaşiler 17
Tebrîz, Tebrîz 76, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 178, 181, 183, 184, 185, 186
Tekiş 199
Tekrit, Tegrit, Tikrît 46, 47, 119, 123, 133, 135
Tel Afrin 59
Tel Bâşir, Telbaşer, Tell-Başır, Tell-Başir 69, 70, 93, 100, 166
Tell-Muzan 99
Temür-Tâş 74, 78, 86
Tepedelenli Ali Paşa 187
The Alexiad 51, 52, 53, 54, 55
Tibnin 127
Tihrân 180
Timur, Temür Beg 62, 63, 169, 171
Tirebolu 391
Tımarlı Sipahi, Tımarlı Sipahiler 13, 14, 17
Tiriçarh 14
Toğanşah 199
Tokat 155, 157
Topuz 14
Toros 25, 93
Toros (Urfa Emiri) 25, 93
Tortum 391
Trablus 5, 6, 7, 82, 84, 94, 96, 117, 148
Trablus Kontluğu 84
Trablusşam 41, 147
Trabzon 69, 165, 391, 392, 394, 395, 396
Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti 391
Transilvanya Alpleri 187
Trianon Antlaşması 188
Tuğrul 3, 4, 29, 34, 35, 43, 46, 68, 77, 78, 79, 164, 196, 198
Tuğrul Arslan, Tuğrularslan 68, 164, 198

Tuğrul Bey, Tuğrul Beğ 3, 4, 29, 34, 35, 43, 46, 206, 207, 211, 213
Tuğrul Bey şehri 4
Tug-Tegin, Tuğtegin, Tuğ-Tekin 6, 59, 70, 71, 115, 116, 117, 147
Tog-Teginliler, Tug-Teginliler, Tuğteginliler 115, 118, 150, 196
Tulb 18
Tuman el-Yaruki 124
Tuna Nehri 187, 188
Turgan 73, 105
Türkistanlı Derviş Miskin Baba 188
Türkiye 6, 7, 14, 16, 31, 34, 45, 47, 52, 54, 99, 107, 128, 131, 154, 155, 156, 157, 159, 162, 163, 167, 168, 188, 194, 205, 375, 387
Türkiye Büyük Millet Meclisi 194
Türkiye Cumhuriyeti 194
Türkiye Selçuklu Devleti 14, 16, 154, 157, 375, 377
Türkiye Selçuklu, Türkiye Selçukluları 6, 7, 14, 16, 34, 47, 54, 99, 107, 128, 131, 154, 155, 156, 157, 159, 163, 167, 168, 205, 375
Türkmen Cacaoğlu Alâeddin 62
Türkmen, Türkmenler 5, 13, 17, 57, 58, 60, 62, 63, 67, 68, 70, 83, 86, 87, 100, 103, 104, 131, 140, 143, 153, 154, 162, 163, 165, 198
Türk Tarih Kurumu 45
Türk, Türkler 3, 6, 7, 9, 10, 13, 15, 16, 23, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 45, 47, 51, 52, 53, 55, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 73, 78, 79, 80, 84, 92, 93, 97, 102, 104, 105, 108, 109, 115, 119, 127, 128, 130, 133, 134, 137, 139, 141, 149, 153, 154, 155, 157, 161, 163, 164, 165, 166, 169, 183, 185, 186, 188, 193, 194, 195, 198, 199, 200, 388, 393, 399, 401
Turse 177
Tuz Gölü 171, 178

U,Ü

Ucân 182
Ûcân 174, 175
Ukaylîler 88, 133
Ulân Mören 181
Ulu Cami (Harput) 168
Ulu Câmii (Koçhisar) 65
Ulu lala beg 199
Umîdâbâd 176
Urartu 161
Urdûbâd 179
Urfa 6, 7, 8, 23, 24, 41, 43, 47, 48, 58, 61, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 82, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 113, 117, 119, 120, 125, 127, 131, 133, 136, 137, 140, 143, 148, 162, 164, 165, 166, 198
Urfa Haçlı Kontluğu 24, 72, 93, 94
Urfalı Mateos 33, 72, 89, 94, 101
Urla 52
Urmiye 169, 170, 171, 174, 176, 177, 178, 180, 183, 184, 185
Urmiye Gölü 184, 185
Usāma b. Munḳīz, Usame b. Münkiz 8, 85
Üsküdar 6
Uşnu 169, 177
Uşnûye 177
Üveys 62

V

Vakfıkebir 391, 394
Van 99, 387, 396

Varakü't-Tayr 22, 113
Vasıt, Vâsıt 73, 74, 93, 106
Veliyyüddin Paşa 187
Venedikliler 31
Veredus 19
Verevî 181
Verzend 174
VII. St. Louis 103
Vilâyât-ı Sitte 387
Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti 387, 389, 390, 391
Viyana 46

Y

Yabgu 64
Yağı-Basan, Yağısıyan 16, 99, 100
Yaîş 68
Yakın Doğu 29
Yakubî, Yakubîler 100, 101, 102
Yakup b. Ebu Bekir el-Malatî 38
Yâkūtî 58
Yargu 31
Yarguçu 31
Yarın-Kuş 88
Yaruk 104
Yasa 31
Yaşmut 61
Yavlak Arslan 60
Yay 14, 211, 376, 383, 384, 385
Yayak 14
Yeğen Mehmed Paşa 187
Yekdur 171
Yemen 33, 199
Yeşilırmak 154
Yıgan Taysı 199
Yohannes Dukas 54
Yugoslavya 187
Yûnus Han 199
Yûsuf b. Fîrûz 148

Z

Za'feran 100
Zağros 79
Zap Suyu 138
Zayn al-İslām, Zeynü'l-İslam, Zeynü'l-İslâm 8, 47, 87, 102
Zemburek 14
Zend Avesta 170
Zengi Ata 193
Zengiler, Zengîler 5, 9, 48, 73, 105, 106, 108, 109, 128, 137, 197
Zengiyân 179
Zengi, Zengî, Zengi b. Aksongur, Zengi b. Aksungur 4, 5, 6, 8, 15, 16, 19, 47, 73, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 111, 112, 113, 117, 119, 120, 121, 123, 124, 127, 128, 156, 193, 197
Zerdana Kalesi 59
Zerdûşt 177
Zeyneddin Yusuf 119, 123, 125, 126, 127, 128
Ziata Castellum 161
Zinciriye Külliyesi (Mardin) 65
Ziyā' al-Dīn al-Kafarsūdī 78
Ziya el-Mülk 179
Zoroaster 177
Zümürrüd Hatun 84
Zunnun 156, 157

SELÇUKLU VE ATABEGLİKLER TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Bu çalışma, Türkiye'de Ortaçağ Türk tarihi araştırmalarının gelişmesine önemli katkılarda bulunan ve çok erken yaşlarda aramızdan ayrılan merhum Prof. Dr. Coşkun Alptekin (1942-1998)'in, Selçuklu, Atabeglikler ve Beylikler tarihi ile ilgili muhtelif dergilerdeki makaleleri, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki çeşitli maddeleri, yurtiçi ve yurtdışındaki sempozyumlarda sunulan bilimsel tebliğlerini ihtiva etmektedir. Selçuklu, Atabeglikler ve Beylikler tarihinin yanı sıra Selçuklu nümizmatiği üzerine de mühim araştırmalar yapan Prof. Dr. Alptekin'in çalışmaları bilimsel değerini bugün hâlâ korumakta ve alanında araştırmacıların sıkça istifade ettiği başlıca müracaat eserleri arasında yer almaktadır. Hocamızın yayınlarına bugün kolaylıkla ulaşılamamasından dolayı ortaya çıkan bu kitapta, dört ayrı bölümde toplam 31 adet çalışması yer almaktadır. Bu eserle, günümüz araştırmacılarının da bu çalışmalara kolaylıkla ulaşabileceği muhakkaktır.

yeditepeyayinevi.com
/ yeditepekitap
/ yeditepekitap
/ yeditepeyayinevi

9 786257 705172

YEDİTEPE

20. YIL